

Schrijf je in!

→ Duik in de FARO-bib!

Het wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot het brede veld van de volkscultuur wordt sinds veertig jaar gestimuleerd door een vzw die in 1969 werd opgericht ter nagedachtenis van de bekende Vlaamse volkskundige en etnograaf prof. dr. Frans Olbrechts (Mechelen 1899–Aken 1958). Het Frans M. Olbrechtgenootschap vzw kent regelmatig prijzen toe aan waardevolle studies waarvan het onderwerp vooraf door de kandidaat aan het genootschap werd voorgelegd. Na de aanvaarding van de 'opdracht' heeft de kandidaat maximaal tien jaar de tijd om een studie in te dienen. Bij een positief oordeel kent het genootschap een prijs toe van € 2.000.

Kandidaturen kunnen worden verstuurd naar het Frans M. Olbrechtgenootschap, ter attentie van de heer H. Janssens, Abdijstraat 1, 3271 Averbode.

Zie voor meer info over de Olbrechtsprijs de link op de FARO-website: www.faronet.be/vrije-tags/olbrechtsgenootschap.

Dansaertstraat

→ Een fotoroman van Johan Reyniers en Thierry Lewyllie

Een tiental hoofdpersonages en evenveel nevenpersonages struinen een jaar lang door Brussel. Ze hebben in onze hoofdstad hun bestemming gevonden of zijn toevallige passanten. U kunt ze feuilletongewijs volgen in vijf afleveringen en evenveel seizoenen: zomer, herfst, winter, lente en opnieuw zomer ...

In *Dansaertstraat* vindt een kruisbestuiving plaats tussen de klassieke fotonovelle en het stripverhaal, tv-series, docusoaps en reality tv. Het is een verhaal van mensen en dingen en tegelijkertijd een documentaire van het leven in Brussel anno 2009–2010.

Een gratis pilotaflevering biedt een voorproefje van het eigenlijke werk, dat op 1 oktober in vijf tweemaandelijks afleveringen verschijnt. Een los nummer kost € 5,00; een abonnement op de vijf nummers, die elk 200 fullcolourpagina's zullen tellen, kost € 20,00. De nummers kunnen bij FARO worden besteld via bestellingen@faronet.be. Wij bezorgen uw bestelling dan aan het Kaaitheater.

U kunt ook rechtstreeks via de online shop van het Kaaitheater bestellen, zie: www.kaaitheater.be/shop.jsp?menu=3&submenu=4.

INHOUD JUNI 2009

COLOFON

faro | tijdschrift over cultureel
erfgoed 2 (2009) 2

ISSN 2030-3777

REDACTIE

dr. Rob Belemans, Leen
Breyné, Roel Daenen,
Bart De Nil, dr. Marc Jacobs,
Björn Rzoska, Hilde Schoefs,
Bert Schreurs, Leon Smets,
Hildegard Van Genechten,
dr. Jacqueline Van Leeuwen
& dr. Gregory Vercauteren

REDACTIERAAD

FARO

BEELDREDACTIE

Katrijn D'hamers

EINDREDACTIE

Hilde Schoefs

HOOFDREDACTIE

Hilde Schoefs

VERANTWOORDELIJKE

UITGEVERS

Marc Jacobs & Bert Schreurs,
p.a. Priemstraat 51,
BE-1000 Brussel

TECHNISCH-ADMINISTRATIEVE

ONDERSTEUNING

secretariaat FARO

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

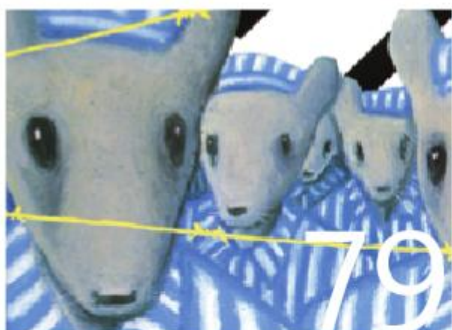
Abonnementsprijs € 10

Je abonneert je door
€ 10 over te schrijven op
ons rekeningnummer
(068-249 0488-40)

met vermelding:

abonnement faro 2009

© FARO. Vlaams steunpunt
voor cultureel erfgoed vzw

- 4 TUSSEN TEKST EN PERFORMANCE**
→ EEDAFLEGGINGEN ALS ENSCENERING
VAN POLITIEKE MACHT
- 16 EEN AFSCHEIDSINTERVIEW**
→ BREDE OPKLARINGEN IN EEN OPENLUCHTMUSEUM:
JAN VAESSEN
- 32 VAN HILEPANI TOT HASSELT**
→ CHARTERS, CONVENTIES, TAALPOLITIEK
EN IMMATERIEEL ERFGOED
- 42 BẢO VỆ : SÀN VĂN HÓA IN VIETNAM**
→ IMMATERIEEL-ERFGOEDBELEID, HET VIETNAMEES
ETNOLOGIEMUSEUM EN HET LOSLATEN VAN
EN TERUGKUKEN OP DE 'SUBSIDIE-ECONOMIE'
- 56 VAN MUNDANEUM TOT EUROPEANA**
→ OVER UTOPIEËN VAN UNIVERSELE
KENNISONTSLUITING
-
- 64 SLOW FIRE!?**
→ DE PROBLEMATIEK VAN VERZUURD PAPIER
- 73 NOG LANG. LEVEN. GELUKKIG**
→ CULTUREEL ERFGOED EN OUDEREN:
EEN TOEKOMSTPERSPECTIEF
- 79 DE 9e KUNST NAAR HET MUSEUM**
→ OVER DE LANGE WEG VAN DE EMANCIPATIE
VAN DE STRIP
-
- 85 'CHERCHER & TÉLÉCHARGER'**
→ EEN AANVULLENDE FRANSE PISTE
VOOR ERFGOEDBEMIDDELAARS
- 86 WEB.RECENSIE**
- 89 DE LAATSTE BLIK**

Tussen tekst en performance

→ Eedafleggingen als encenering van politieke macht

Als u dit leest, heeft de nieuwe Vlaamse regering waarschijnlijk al de eed afgelegd. De ministers in het parlement en de minister-president in handen van de koning op het koninklijk paleis. Misschien heeft u er een glimp van opgevangen tijdens het nieuws of zag u een foto in de krant. Een beetje saai, een tikje formeel en over tot de orde van de dag?

De eedaflegging van Barack Obama op 20 januari 2009 bewijst dat een dergelijk installatieritueel heel wat mensen kan beroeren. Toegegeven: het was een mooie show en een historisch beladen moment. Bovendien ging er iets mis: er ontstond verwarring over de formulering van de tekst. De volgende dag legde Obama zijn eed een tweede keer af: kwestie van het zekere voor het onzekere te nemen. De juiste formulering leek er dus wel degelijk toe te doen.

Ook een Antwerpse districtscheper ondervond dat eedafleggingen niet zomaar een formaliteit zijn. Zij legde haar belofte af aan de verkeerde ontvanger en moest begin februari 2009 eveneens haar eedaflegging overdoen.¹

Redenen te over dus om de eedaflegging van politieke functionarissen onder de loep te nemen. In deze bijdrage plaatsen we het ritueel van de ambtseed in een historisch kader en analyseren het ritueel als een politieke performance. Bijzondere aandacht gaat daarbij naar de politieke eden in Vlaanderen.

EEDAFLEGGINGEN ALS POLITIEKE MISE-EN-SCÈNE

Voor presidenten en ministers is de eedaflegging het startschot van hun bewind, want vanaf dan begint hun opdracht pas écht. Natuurlijk werden de kaarten al geschud tijdens de verkiezingen en hebben de partijen bij de formatie hun posities ingenomen, maar met het uitspreken van de plechtige belofte wordt het pas menens: wie tot op dat moment een gewone burger was, transformeert in een bestuurder met een grote verantwoordelijkheid. De openbare eedaflegging markeert deze overgang en vormt dan ook een *rite de passage* die de nieuwe status van de eedaflegger legitimeert en zichtbaar maakt voor alle betrokkenen.²

Dit gebeurt, zoals bij alle rituelen, door een speciale context te creëren, los van het leven van alledag. Net als een trouwerij (waarbij de echtelieden trouwens ook plechtige geloftes afleggen) heeft deze buitengewone gebeurtenis een impact op het

dagelijkse leven: de politieke verhoudingen zijn na het zweren van de eed immers aangepast. Deze nieuwe politieke context wordt tijdens het ritueel op symbolische wijze aan de deelnemers en de toeschouwers gecommuniceerd: de eedaflegging abstraheert de kern van de macht uit de dagelijkse stroom van politieke handelingen en maakt de onderliggende structuren zichtbaar. In die zin is de eedaflegging een *mise-en-scène*, die de hoofdrolspelers van het politieke bedrijf in de spotlights zet, en die focust op de kern van de politieke en maatschappelijke verhoudingen, op datgene wat écht telt.

Eedafleggingen streven een dubbel doel na: enerzijds willen ze de nieuwe machthebber legitimeren en zijn nieuwe maatschappelijke status onderstrepen. Anderzijds maken eedafleggingen van de gelegenheid gebruik om de nieuwe machthebber te normeren en de grenzen van zijn macht af te bakenen. Beide elementen hebben uiteindelijk tot doel vertrouwen in de nieuwe politieke situatie te garanderen en rust te creëren, zodat de machthebber zijn taak in alle ernst kan uitvoeren. Geen geringe ambities dus voor een op het eerste gezicht formalistisch gebeuren!

De kern van het ritueel is het uitspreken van een plechtige belofte voor de toekomst. De eedaflegger zet minstens zijn geweten als onderpand in om te garanderen dat hij de belofte zal houden. Daarmee aanvaardt de eedaflegger dat hij op de één of andere manier gestraft zal worden als hij zijn eed breekt.³ Deze kern zorgt ervoor dat we politieke eedafleggingen uit verschillende historische periodes kunnen herkennen als verschijningsvormen van eenzelfde type ritueel. Henry VIII, Napoleon, Albert II en Obama legden allemaal een plechtige eed af, die een scharnierpunt in hun leven markeerde, en hun nieuw verworven positie ritueel enceneerde. Maar naast alle schijnbare overeenkomsten tussen deze eedafleggingen zijn er ook heel wat verschillen. Juist omdat de opvattingen over de basis van de politieke macht in de loop der tijden veranderden, is ook de betekenis en de vormgeving van de politieke eedaflegging in de loop der tijden gewijzigd, gekneed en bijgeschaafd. Paolo Prodi bestudeerde deze evolutie in detail; we maken in het onderstaande dankbaar gebruik van zijn werk.⁴

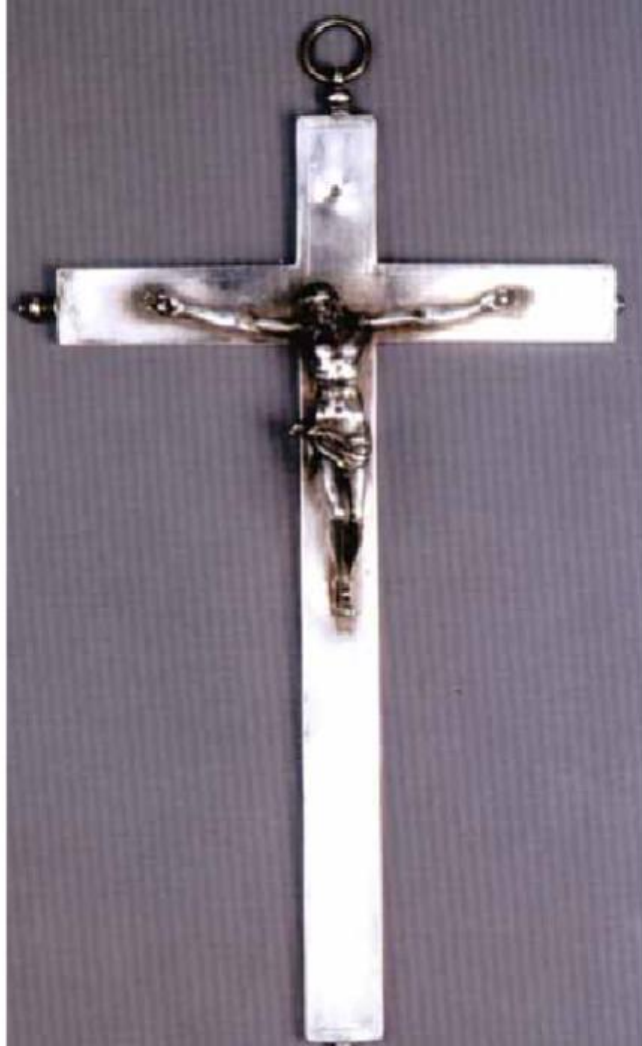
→ De eedaflegging van Barack Obama werd door miljoenen mensen ter wereld rechtstreeks gevolgd. Tegen een strakblauwe hemel legde een jonge president vol zelfvertrouwen zijn eed af, in aanwezigheid van zijn vrouw en dochters. Het Capitool op de achtergrond verwees duidelijk naar zijn toekomstige verantwoordelijkheid en legitimeerde zijn nieuwe status. Maar hoe zwaar zijn opdracht ook wordt, tijdens de plechtigheid overheerste een feestelijke, zonnige sfeer vol van hoop: Yes we can! © Belga

DE MIDDELEEUWSE AMBTSEED: VAN SACRAMENT TOT VERDRAG

In de vroege middeleeuwen stond de gedachte centraal dat alle macht van God afkomstig was en dat de vorst de vertegenwoordiger van de hemelse macht op aarde was. De inhuldiging van de machthebbers functioneerde dan ook als een soort sacrament: een religieus moment dat de nauwe relatie tussen de gezagsdrager en God onderlijnde. Hoge kerkelijke gezagsdragers waren betrokken bij de kroning en de zalving en lieten de vorst plechtig beloven dat hij de rechten van de kerk zou bewaren en verdedigen. Deze goddelijke macht werd vervolgens via een soort watervaleffect over de maatschappij verspreid, via een netwerk van beloftes van trouw. Hierbij fundeerden lagere gezagsdragers hun macht in hogere posities.

Een plechtige eedaflegging speelde een cruciale rol in de legitimering van de Normandische invallen in Engeland rond 1066. Het Tapijt van Bayeux, dat de Normandische visie op dit verhaal verbeeldt, toont hoe de Angelsaksische prins Harold een plechtige eed zwoert aan Willem de Veroveraar waarin hij belooft de Engelse troon niet op te eisen. Hij zwoert deze belofte op maar liefst twee reliekschrijnen en het tapijt identificeert deze gebeurtenis duidelijk als een 'sacrament'. Na het overlijden van de Engelse vorst Edward de Belijder breekt Harold zijn eed en claimt hij alsnog de troon. Willem de Veroveraar gebruikt deze eedbreuk als voornaamste argument om pauselijke steun voor zijn inval in Engeland te verwerven.

De schepenen van Dendermonde legden al sinds de middeleeuwen bij hun aanstelling een ambtseed af op een eedkruis. In 1456 betaalde het stadsbestuur de schilder Jan Soben om "den cruce te verwene in scepenen camere daer men up zweert". Het bewaarde eedkruis dateert uit de 17^e eeuw. In 1616 vermelden de stadsrekeningen immers een betaling aan "Hans van Ghelre, zilversmet, over het leveren ende maken van een zilveren cruys voor het collegie van schepenen". Mogelijk betrof het hier de Antwerpse zilversmid Jan van Ghelre.⁶
© Stedelijke Musea Dendermonde, inventaris 589

Deze theocratische machtsopvatting kreeg een serieuze deuk bij de opkomst van de steden, in onze streken vooral vanaf de 11^e eeuw. Vaak ontstonden stedelijke kernen uit een 'samenzwering', een *coniuratio*, waarbij de inwoners zwoeren elkaar bij te staan en hulp te verlenen. Hiermee was een bottom-up-benadering van de macht geboren: de stadsbestuurders representeerden niet zozeer God, maar wel de *communitas*, de gemeente. Hun eed was in die context geen sacrament, maar wel een verdrag dat rechtszekerheid voor de burgers moest garanderen. Uiteraard smeekten de middeleeuwse stadsbestuurders nog Gods bijstand af, maar zij beloofden toch vooral alle plichten ten aanzien van de gemeenschap te vervullen en het algemeen belang te dienen.

De eedformules bleken een schot in de roos om ambtsdragers op alle niveaus aan hun plichten te binden. Het aantal eedformules nam dan ook spectaculair toe: elke stedelijke functionaris moest een op maat gesneden eed afleggen, tot zelfs de landmeter, de klokkenluider en de poortwachter toe. In vele steden kwamen uitgebreide eedboeken tot stand waarin de tekst van de beloftes van alle ambtsdragers nauwkeurig werd vastgelegd. Hierin is ook de evolutie van de tekst goed te traceren: de formulering werd steeds gedetailleerder en men nam er steeds meer bepalingen in op. Bovendien paste men de teksten regelmatig aan in functie van de politieke context; zo verwees men bijvoorbeeld graag naar recente politieke verdragen die de stadsbestuurders moeten respecteren. Eedformules waren met andere woorden flexibele instrumenten, die vlot op maat konden worden gesneden van de inhuldiging waarvoor men hen wilde gebruiken.⁵

DE NIEUWE TIJD: CENTRALISERING EN SECULARISERING VAN DE EED

Met de centralisering van de macht in de nieuwe tijd probeerden de landsheren de stedelijke eedformules naar hun hand te zetten. Zij beschouwden het hanteren van ambtseden als een monopolie van de staat en wilden uiteraard controle uitoefenen op de formulering ervan. De politieke macht werd dus weer meer opgevat als een top-downbeweging en de eed moest dan ook meer dan vroeger de relatie tussen de gezagsdrager en de vorst uitdrukken: een duidelijke belofte van trouw aan de landsheer kon dan ook niet meer ontbreken en werd stevig in de verf gezet.⁷ De grote flexibiliteit van de eedformules bleef echter bestaan en de partij die in het politieke spel het overwicht verwierf, drukte zijn stempel op de formulering

In de middeleeuwse steden bleken eedformules een goed instrument om ambtsdragers op verschillende niveaus op hun plichten te wijzen. Het aantal eedformules voor stedelijke functionarissen nam spectaculair toe. Dit inspireerde ook andere organisaties om eden te gebruiken om hun leden aan verplichtingen en deontologie te binden. Zo ook de Antwerpse rederijkerskamer De Goudblom die in 1524 dit schitterende eedboek liet vervaardigen. De afgebeelde pagina geeft de eed van de deken van de rederijkerskamer weer. © KASK

van de eed. In sommige gevallen werd aan de eed een confessie toegevoegd waarbij de bestuurder zich moest scharen achter de dominante kerkelijke strekking van het gebied dat hij bestuurde.⁸

Tijdens de verlichting vormde de politieke eed een belangrijk topic van discussie, waarbij denkers als Hobbes, Locke, Spinoza en Rousseau de religieuze fundamenteën van de eedaflegging in vraag begonnen te stellen. Meer dan een religieuze daad waarbij men zijn zielenheil als onderpand inzet, zagen zij de eed als de brug tussen het private geweten van de gezagsdrager en de openbaarheid. De eed kreeg zo meer een ethische dimensie. Daarbij zwakten zij meteen de puur juridische betekenis van de eed af. Waar de eed in vroeger tijden als een verdrag functioneerde en alle rechten en plichten gedetailleerd opsomde, zorgde de evolutie van het recht ervoor dat vele van deze opdrachten juridisch afdwingbaar waren geworden doordat ze in een wet of overeenkomst waren vastgelegd. De eed verwees naar deze verdragen en bracht ze in herinnering, maar was zelf geen verdrag meer. De eed werd volgens de verlichte filosofen zo minder noodzakelijk als garantie dat een overtreding van de wet zou worden bestraft, maar vormde in hun nieuwe visie vooral de brug tussen de moraal van het individu en het belang van de staat.

DE 19^e EEUW: IN NAAM VAN HET VADERLAND

Hoewel verlichte filosofen het belang van de eed relativeerden, stond deze plechtige belofte in de 19^e eeuw opnieuw centraal bij de opbouw van de nieuwe bestuursstructuren. De basis van de macht was 'het vaderland' en 'de vrijheden van het volk'. Dit volk stelde een grondwet op dat het fundament van de nieuwe staatsstructuur zou vormen. In de grondwet nam men eedformules op die de positie van de ambtsdragers in deze nieuwe constellatie expliciteerden. Deze eedformules zijn doorgaans kort en verwijzen naar de grondwet en naar de vrijheden van het volk.¹⁰ In vele gevallen verdween God als garant voor de eed en werd zijn plaats ingenomen door de natie. In tegenstelling tot eerdere periodes zijn de 19^e-eeuwse eden louter positief geformuleerd. Geen opsommingen meer van corrumperende factoren, geen verwijzingen meer naar verboden, maar een positieve blik op de toekomst waarbij de ambtsdrager zich in het nieuwe politieke lichaam positioneert en belooft de grondwet te dienen. Of zoals Obama beloofde: "*I do solemnly swear (or affirm) that I will faithfully execute the Office of President of the United States, and will to the best of my Ability, preserve, protect and defend the Constitution of the United States.*"¹¹

EN NU? HET AMBTSETHOS

De eed begon in de middeleeuwen als een sacrament en was lange tijd een goed alternatief voor een verdrag. De eed evolueerde ook van een zeer flexibel politiek instrument, dat vlot aan de wijzigende context kon worden aangepast, naar een

sterk gefixeerde formule, zelfs bij grondwet vastgelegd. Met de toenemende secularisering nam het religieuze gehalte van de eed bovendien sterk af. Men zette zijn ziel niet langer als onderpand in: hellestraffen en andere postume kwellingen waren geen stok achter de deur meer. Wel verwees men duidelijk naar de grondwet, die samen met de andere wetten alle regels van het ambt bevat. De moderne rechtstaat is bevoegd om de naleving van deze wetten af te dwingen en inbreuken te vervolgen.

Maar toch kan niet alles bij wet worden bepaald en blijft het nuttig om de hele persoon existentieel te verbinden met de verantwoordelijke taak die hij of zij zal vervullen. De eed bindt het individu aan de groep, appelleert aan het beroepsethos van de politiek en integreert zo de gezagsdrager in het politieke lichaam. Door de plechtige belofte is voor de eedaflegger en voor de maatschappij duidelijk dat een president of een minister meer is dan een privépersoon, en dat hij of zij bij het uitoefenen van de politieke functie niet het eigen belang, maar wel het belang van de gemeenschap moet laten doorwegen. Een oproep die in individualistische tijden uiteindelijk geen overbodige luxe is, hoe snel men deze na de eedaflegging soms ook vergeet ...

EDEN IN VLAANDEREN

De eedaflegging van nieuwe bestuurders is een politiek belangrijk moment waarbij een gewoon burger de stap zet naar een verantwoordelijke functie. Tijdens dit overgangsrutueel is het van belang de politieke structuren zichtbaar te maken en de essentie van het mandaat te expliciteren. Omdat een eedaflegging moet aangeven waar het allemaal precies om draait, is de formulering van deze beloftes van groot belang. Het is dus waarschijnlijk dat een fundamentele wijziging van de staatsstructuur ook een invloed heeft op het ritueel van de eedaflegging. Maar is dit in Vlaanderen ook het geval geweest?

Voor de geschiedenis van de eden bij de aanstelling van gezagsdragers in Vlaanderen moeten we teruggaan naar de wieg van de Belgische staat. In 1831 boog het Nationaal Congres zich over de formulering van de eed van de 'ambtenaren van het gerecht en van het bestuur'. Op 20 juli 1831, aan de vooravond van de eedaflegging van koning Leopold I, legde het congres bij decreet vast dat "al de ambtenaren van het gerecht en van het bestuur, de officieren van de burgerwacht en van het leger en, in 't algemeen, al de ingezetenen belast met enig openbaar ambt" de volgende eed moesten afleggen: "*Ik zweer getrouwheid*

aan de Koning, gehoorzaamheid aan de Grondwet en aan de wetten van het Belgisch Volk". Enkel de leden van parlement en senaat konden volstaan met een eenvoudige eed van trouw aan de grondwet.¹²

Alle krijtlijnen van de zelfbewuste nieuwe Belgische staat waren in de eedformules van ministers, schepenen en andere ambtsdragers opgenomen. De verwijzing naar de koning en naar het Belgische volk zetten de belangrijkste pijlers van de macht in de kijker. Net als in andere 19^e-eeuwse staatsstructuren stond de grondwet centraal in de formulering als fundament van de natie en als samenvatting van het nationale verleden.¹³ Geworteld in die rijke traditie stond het jonge België een beloftevolle toekomst te wachten. De ambtsdragers verbonden zich door hun eed om met hart en ziel de jonge staat en hun koning te dienen.

Bij de wijziging van de Belgische staatsstructuur en de vorming van gemeenten en gewesten was de formulering van deze eedformules niet meteen aan de orde. De bijzondere wet tot hervorming van de instellingen uit 1980 bepaalde enkel dat de leden van de Vlaamse regering hun eed zouden afleggen in het Vlaams Parlement en niet langer in handen van de koning.¹⁴ De formulering van de eedformules op de verschillende niveaus bleef echter een bevoegdheid van de federale staat; de tekst bleef dus ongewijzigd.

Sinds 1 januari 2002 zijn de gewesten bevoegd voor de samenstelling, de organisatie en de werking van de provinciale en gemeentelijke instellingen. Een hervorming van de eedformules op deze niveaus kwam zo binnen handbereik. De gemeentewet van 15 juli 2005 paste de eedformule van de stedelijke bestuurders aan. Zij moeten geen getrouwheid aan de koning of aan de grondwet meer zweren, maar de volgende belofte uitspreken: *"Ik zweer de verplichtingen van mijn mandaat trouw na te komen"*.¹⁵ De memorie van toelichting stelt dat deze aanpassing gebeurt "om beter aan te sluiten bij de bevoegdheden van de gewesten".¹⁶ In de nieuwe federale context is het niet meer de koning die de stadsbesturen aanstelt, en dus kon de verwijzing naar het staatshoofd en naar de Belgische wetten wegvallen. Eenzelfde wijziging werd doorgevoerd in de Provinciewet (9 december 2005) voor de provinciebesturen.¹⁷

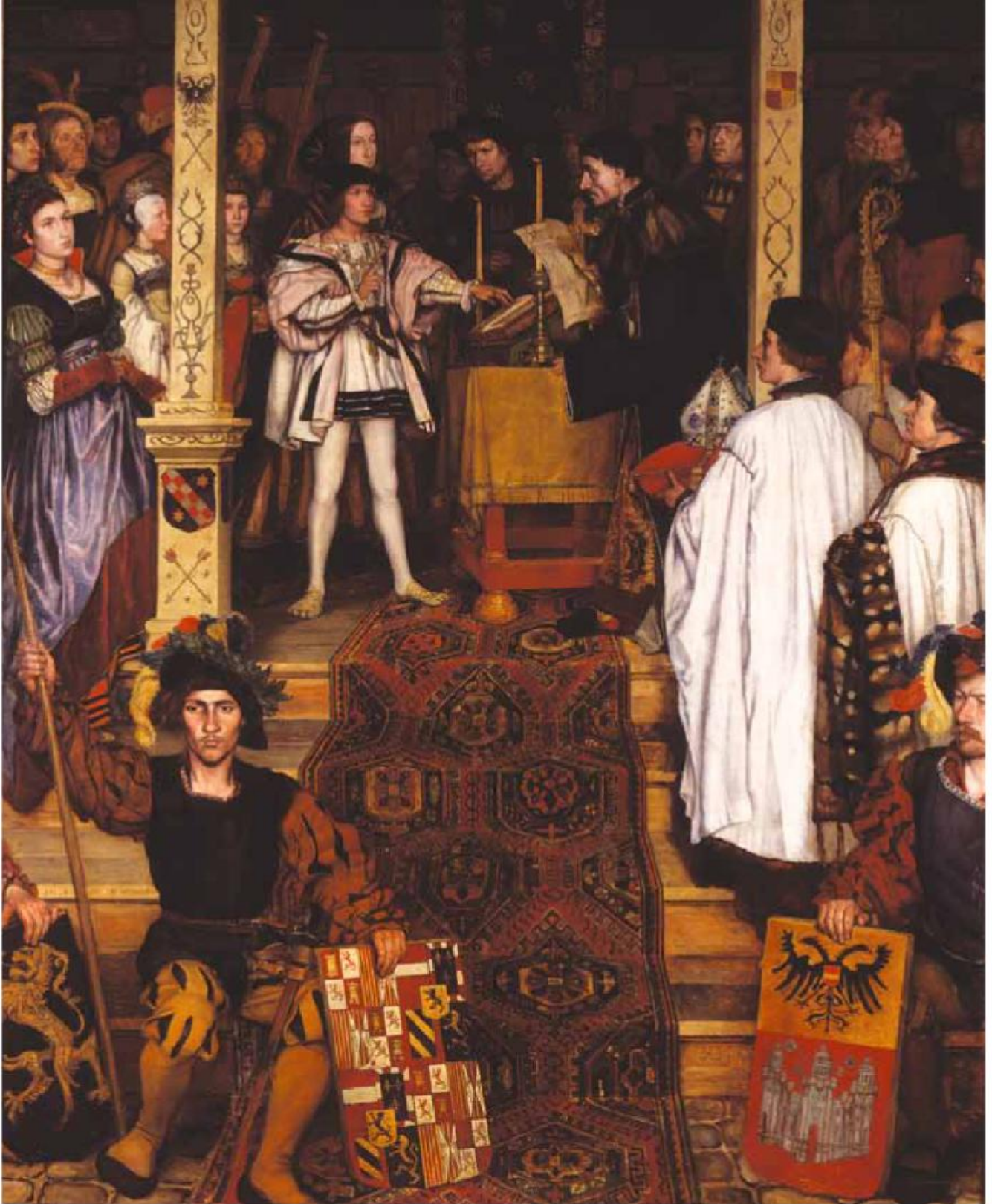
In datzelfde jaar werd er onderhandeld om de eed van de personeelsleden van de Vlaamse overheid aan te passen. De memorie van toelichting bij het voorontwerp van decreet geeft omstandig aan waarom een wijziging aan de formule van 1831 nodig is en welke gevoeligheden de oude formulering op kunnen leveren:

"Het afleggen van deze eedformule wordt echter als belemmerend ervaren door bepaalde personeelsleden en de bepalingen ervan voldoen ook niet langer aan de constitutionele realiteit. Zo worden de personeelsleden van de Vlaamse overheid verplicht om gehoorzaamheid te zweren aan de wetten, maar niet aan decreten die ze dagelijks moeten uitvoeren. Tevens moeten zij getrouwheid aan de Koning zweren, terwijl er geen enkele gezags- of andere band meer is tussen de Koning, enerzijds, en het personeel van de Vlaamse Gemeenschap en het Vlaamse Gewest anderzijds. Weliswaar wordt ter zake voorgesteld dat de 'wetten' in ruime zin moeten worden begrepen en dat ook de vermelding van de 'Koning' niet verwijst naar enige gezagsrelatie maar enkel 'als een belofte van loyaliteit tegenover de politieke gemeenschap waarvan de Koning de personificatie is'. Zulke juridische finesses gaan echter volledig voorbij aan de symboolwaarde die kleeft aan het gebruik van bepaalde termen en de wijze waarop deze in de praktijk worden ervaren.

Het is daarom noodzakelijk om de eedformule algemener en objectiever te formuleren in de zin dat de personeelsleden via de eed zweren de verplichtingen van hun ambt trouw na te komen."¹⁸ De Vlaamse Regering en de sectorcommissie bereikten hierover een protocol van akkoord. De Raad van State gaf echter een negatief advies en tot een decreet kwam het nooit.

Er gingen meermaals stemmen op om de eed van de Vlaamse ministers en de minister-president ook aan te passen. Het vastleggen van hun eedformule is echter nog steeds een federale bevoegdheid. Eerst zou deze bevoegdheid dus aan de gewesten moeten worden overgedragen. Er zijn ondertussen verschillende pogingen ondernomen, maar deze werden niet gehonoreerd.¹⁹

Het is tot op vandaag nog steeds de koning die de ministers benoemt. Het gros van de Vlaamse ministers legt de eed af voor de voorzitter van het Vlaams Parlement en alleen al door de locatie en de aanwezigheid van de parlementsleden is de link met het Vlaamse wettelijke kader duidelijk. De eedaflegging van de minister-president bij de koning verwijst naar de federale staat, waar Vlaanderen nog steeds een onderdeel van vormt. De encenering van de verschillende machtsniveaus voor het gewest, Vlaams en Belgisch, symboliseert de politieke verhoudingen in het federale België. De dubbele performance bij de aanstelling van een nieuwe Vlaamse regering – zowel in het Vlaams Parlement als bij de koning – is dus een geactualiseerde *mise-en-scène* van de macht in Vlaanderen en verwijst zowel naar de Vlaamse kiezers (het parlement) als naar de Belgische staatsstructuur. De tekst bleef ongewijzigd, maar de visuele context werd wel geactualiseerd.

In de nieuwe tijd legde een nieuwe vorst zijn ambtseed af in elke stad die hij tijdens een Blijde Intrede aandeed. Dit ritueel benadrukte de wederzijdse band tussen vorst en onderdanen: de vorst beloofde de oude vrijheden van de steden te respecteren en de onderdanen zwoeren trouw aan hun vorst.

Dit schilderij uit 1863 evoceert de eedaflegging van de 15-jarige Karel V en was bestemd voor het stadhuis van Antwerpen. Geheel in lijn met de 19^e-eeuwse opvattingen over de constitutionele monarchie toont men hier de eed als het moment waarop het contract tussen de vorst en de natie tot stand komt.⁹

*Henri Leys, De eedaflegging van de Blijde Inkomst van aartshertog Karel van Oostenrijk, 1863, olieverf op paneel, Inv. 2516
© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel*

Op 22 november 1963, amper 99 minuten na de moord op J.F. Kennedy, legt Johnston zijn ambtseed af in het vliegtuig. Jackie Kennedy staat wezenloos naast hem, ze draagt nog het met bloed besmeurde mantelpakje. De beelden van deze eedaflegging werden eerder vrijgegeven dan die van de aanslag op de president. Waarom die haast? De natie verkeerde op dat moment in shock en zou zonder een president in anarchie kunnen vervallen. Het was dus zaak om zo vlug mogelijk stabiliteit te verzekeren en de presidentsloze fase zo kort mogelijk te houden.

DE EEDAFLEGGING ALS PERFORMANCE

De eedaflegging is een overgangsrитуeel waarin een plechtige belofte centraal staat. Het gaat niet om een spontane, noch om een persoonlijke belofte. De eedaflegger bepaalt immers niet zelf de inzet van zijn nieuwe taak, maar spreekt woorden uit die door anderen welbewust zijn voorgeschreven. De eedaflegging van Obama bewijst dat elk woord en de volgorde van de zin in dit kader bijzonder belangrijk zijn. Daarom worden eden tijdens het ritueel vaak voorgezegd, of baseren de eedafleggers zich op een geschreven tekst, die ze voorlezen.²⁰ Dat een professionele voorzegger geen garantie op succes is werd bij de eedaflegging van Obama bewezen, toen de voorzitter van het Hooggerechtshof, John G. Roberts, zich vergiste en de woorden omdraaide.

De *rite de passage* van de eedaflegging is meer dan het uitspreken van een formele tekst, het is ook een performance: een opvoering van de politieke relaties, normen en waarden. Het ritueel plaatst een spotlight op de protagonisten van de politiek en zoomt in op de fundamenteën van de menselijke politieke verhoudingen, net zoals in het drama gebeurt. Alle elementen hebben hun betekenis. De hoofdrolspelers bevinden zich op bijzondere locaties, stellen rituele gestes en hanteren betekenisvolle attributen. Hun optreden is vaak gerepeteerd en strak geregisseerd: weinig wordt aan het toeval overgelaten. De encensering van de eed verdient dus minstens evenveel belangstelling als de formulering van de belofte. In het onderstaande analyseren we daarom kort de rituele gestes en attributen, het decor en de *glitter and glamour* rond een eedaflegging.

RITUELE GESTES EN ATTRIBUTEN

Obama's eedaflegging stond bol van de verwijzingen naar de Amerikaanse geschiedenis in het algemeen en naar Abraham Lincoln in het bijzonder. Zo startte zijn intocht met een hereniging van de inaugurale treinreis van zijn illustere voorganger, in dezelfde stoomtrein. Daarna bracht Obama hulde aan het Lincoln Memorial en ten slotte legde hij zijn eed af met zijn hand op de bijbel van Abraham Lincoln. De historische wortels van die laatste daad gaan echter verder terug dan de 19^e eeuw. Het gebruik om een religieus voorwerp bij een eedaflegging te betrekken, komt in verschillende culturen voor en heeft als doel het aardse en het hemelse met elkaar te verbinden. Het voorwerp verwijst naar de bovenmenselijke krachten die bij een eed worden ingeroepen om de eedaflegger bij te staan, of te straffen in geval van eedbreuk. In de vroege middeleeuwen gebruikte men hiervoor doorgaans relieken of een altaar, later kwamen ook eedkruisen in zwang of gebruikte men bijzondere bijbels, die erg rijk versierd waren.²¹

Vanaf de 16^e eeuw maken deze religieuze attributen meer en meer plaats voor het afleggen van een eed met opgeheven

hand, een gebruik dat in Vlaanderen nu de dominante manier van eed afleggen is. Opnieuw verwijzen eedafleggers hiermee naar hogere machten en roepen zij de krachten van de hemel op om hen bij te staan.

Het idee dat een eedaflegger zijn zielenheil als onderpand inzet, lijkt in elk geval in de Amerikaanse context nog wel belangrijk te zijn, zo gingen aan de eedaflegging ook religieus getinte toespraken en zelfs een gebed vooraf. Bovendien zou Obama zelf hebben gevraagd om achter de eedformule "So help me God" toe te voegen.²²

In Vlaanderen heeft de opgeheven hand bij de eedaflegging geen expliciet religieuze connotatie meer, maar ze symboliseert nog steeds de grote inzet van de eed: men belooft immers zich als persoon volledig in te zetten voor het naleven van deze belofte.²³ Een variant daarvan is het afleggen van de eed met de hand op de borst. Hiermee lijkt men vooral te verwijzen naar het eigen geweten en dus eerder de ethische connotatie van de eedaflegging te benadrukken.

HET DECOR

Eedafleggingen behoeven in theorie geen bijzondere locatie. Men kan overal een belofte zweren en de geldigheid daarvan is niet afhankelijk van de plaats waar de eed wordt afgelegd. Zo was het dan ook geen probleem dat Kris Peeters in 2007 zijn eed aflegde in de vip-zielenkamer van het Brusselse Sint-Jansziekenhuis, waar Albert II op dat moment herstelde van een dijbeenbreuk.

Nood breekt wet, dat ondervond ook Johnston die op 22 november 1963, amper 99 minuten na de moord op J.F. Kennedy, zijn ambtseed aflegde in het vliegtuig op weg naar Washington.²⁴ Maar als het even kan, dan is een mooie locatie een extra troef om de uitzonderlijke positie van de nieuwe machthebbers te onderlijnen. Al in de middeleeuwen koos men de locatie voor dit gebeuren nauwkeurig uit. Vaak gebruikte men het bordes van het stadhuis, een locatie die meteen verwees naar de toekomstige werkplek van de schepenen. Vorsten legden bij hun Blijde Intrede eveneens vaak hun eed af aan het stadhuis. Maar men opteerde soms ook voor een belangrijk religieus gebouw. Een locatie met wat decorum was in elk geval aangewezen, en daarbij heeft de visuele uitstraling van het gebouw een dubbele impact op het ritueel. Enerzijds legitimeert het de nieuwe bestuurder, door hem in een schitterend kader aan zijn onderdanen te presenteren en hem visueel te verbinden met belangrijke symbolen als vlaggen en wapenschilden. Anderzijds wil de locatie vaak ook het toekomstige gedrag van de bestuurders normeren. Middeleeuwse stadhuizen waren immers versierd met talrijke voorbeelden van goed en slecht bestuur. Ook andere machtslocaties verwijzen vaak naar helden uit het verleden en houden de nieuwe bestuurders zo een spiegel voor.²⁵

Op 17 juli 1951, terwijl de koningskwestie nog nazinderde, legde een zenuwachtige Boudewijn zijn eed als Koning der Belgen af. De twintigjarige vorst hield daarbij een spiekbrieftje in de hand: de juistheid van de eedformule was immers meer dan ooit van kapitaal belang. De eedaflegging werd verstoord door de communist Julien Lahaut die, zoals vooraf was afgesproken, "Vive la République!" riep. Lahaut moest deze daad van verzet enkele dagen later met de dood bekopen. Bron: Le Patriote Illustré

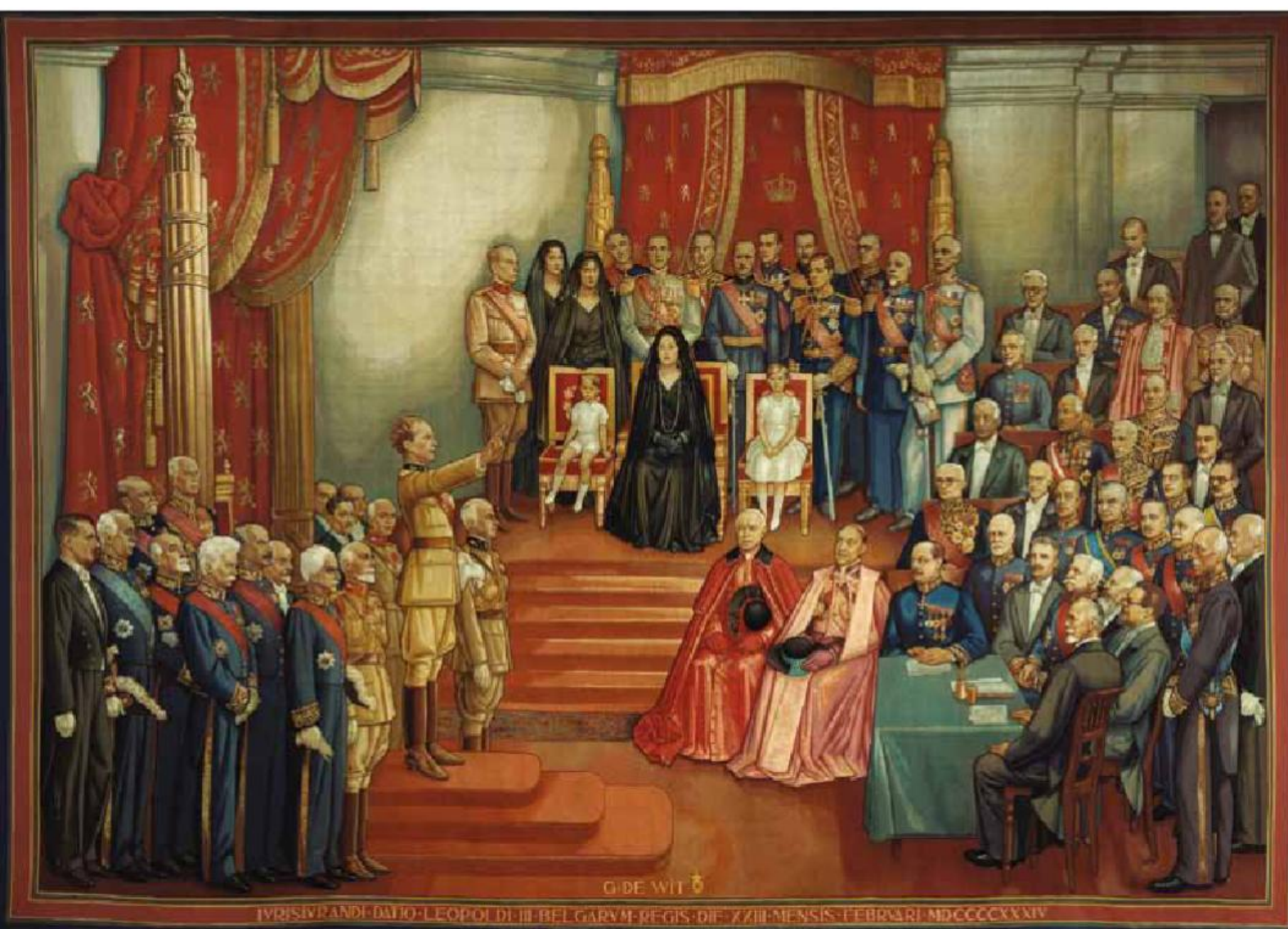
Obama legde zijn eed af met het Capitool als achtergrond, omgeven door vips en door alle nog levende oud-presidenten. Daarmee werd visueel de continuïteit van het presidentiële ambt geënceneerd. Het Capitool verwijst in alle statigheid naar de oorsprong van de Amerikaanse natie en visualiseert zo de verwachting dat de president de vrijheid van het land zal dienen. Bij ons leggen de Vlaamse ministers hun eed af in het parlement, net als Obama met een duidelijke link naar de volksvertegenwoordiging. Hun nieuwe collega's omringen hen en de link tussen de regering en de Vlaamse kiezers is in één klap duidelijk, zelfs al is de tekst van de eedformule nog zeer federaal gekleurd. De minister-president trekt naar het koninklijk paleis waar hij, doorgaans in aanwezigheid van de federale eerste minister, zijn eed aan de koning aflegt. Deze ruimte en de aanwezige personen symboliseren uiteraard de band tussen de vorst en de Vlaamse Regering, die ook in de formulering van zijn belofte tot uiting komt.

GLITTER AND GLAMOUR

Bij de eedaflegging van de Vlaamse minister-president zullen we niet zo vlug een optreden van Laura Lynn of Clouseau verwachten, in Amerika daarentegen is de steun van de entertainmentsector aan politieke partijen heel gewoon. Nog tijdens de race naar het Witte Huis zetten filmsterren en rockartiesten zich in om hun kandidaat te steunen en tijdens de eedaflegging was de glitter en glamour van Hollywood duidelijk aanwezig. Het optreden van Aretha Franklin en een strijkkwartet met wereldberoemde muzikanten als Yo Yo Ma en Itzhak Perlman zorgden voor een extra feestelijk tintje. Een paar dagen voor de eedaflegging vond er trouwens al een groot inhuldigungsconcert plaats waar U2, Bruce Springsteen en Beyoncé de pannen van het dak zongen. Dergelijke optredens bevestigden Obama's imago van vlotte jongen, van democratische politicus die voor alle lagen van de bevolking een luisterend oor heeft en iedereen hoop geeft op een betere toekomst. Een truc die Bill Clinton trouwens ook al onder de knie had toen hij in 1992 Fleetwood Macs *Don't stop thinking about tomorrow* als verkiezingssong verkoos.

De optredens tijdens de eedaflegging zelf waren sterk symbolisch geladen en verwezen naar de geschiedenis van de Afro-Amerikaanse *civilrights*gemeenschap. Aretha Franklin trad immers ook op tijdens de begrafenis van Martin Luther King en de dominee die de zegen uitsprak, was in de jaren 1960 een befaamd activist. Kortom, de intermezzo's tijdens de eedaflegging moesten helpen om de eerste zwarte president met de geschiedenis van het Amerikaanse volk te verbinden en zo de relatie tussen de machthebber en zijn achterban zichtbaar te maken.

Nu lijken optredens in de marge van een betekenisvol politiek ritueel misschien iets typisch Amerikaans en echt iets voor de

Na de ongelukkige val van Albert I in Marche-les-Dames legde Leopold II op 23 februari 1934 zijn ambtseed af. Het tapijt dat deze eedaflegging verbeeldt, hecht duidelijk belang aan de visuele encenering van dit ritueel. Het schitterende architecturale kader onderlijnt zijn nieuwe status. De aanwezigheid van vele prominenten maakt het politieke, militaire en religieuze netwerk van de vorst zichtbaar en verwijst naar de gemeenschap die het fundament vormt van zijn macht. Op zijn minst opmerkelijk is het eedgebaar dat Leopold maakt ... Een kwestie van tijdgeest? Bron: IRPA-KIK, Brussel

You Tube-generatie, maar ook in de middeleeuwse steden koppelde men al auditief en visueel spektakel aan machtsoverdrachten.²⁶ Klokgelui en trompetgeschal moesten in de eerste plaats toeschouwers op de been brengen. De eed moest immers in het openbaar worden afgelegd en berusten op de instemming van de *communitas*. De link tussen de nieuwe machthebbers en hun onderdanen kon enkel worden waargemaakt als er inderdaad voldoende getuigen bij de eedaflegging aanwezig waren. Bij gebrek aan krant en internet attendeerden het feestelijke klokgelui en bazuingeschal hen erop dat er iets bijzonders te gebeuren stond. De plechtige klanken onderstreepten bovendien de ernst van de nieuwe positie van de stadsbestuurders. Zij lieten zich ook in latere periodes graag met wat *pump and circumstance* omringen, zo componeerde

Obama legde zijn plechtige eed als vierenveertigste president van de Verenigde Staten af op de bijbel van Abraham Lincoln. Hiermee plaatste hij zich in de lange geschiedenis van de Amerikaanse presidentiële macht. Tegelijkertijd had deze eedaflegging duidelijke religieuze dimensies, hetgeen ook bleek uit de gebeden die aan de eedaflegging vooraf gingen. Zo gingen geschiedenis en religie hand in hand.

Bach voor een gelijkaardige gelegenheid zijn *Ratswahlkantaten*. Na de eedaflegging traden in de middeleeuwse steden vaak jongleurs en zotten op, waaronder ook buiksprekers, muzikanten en de zeer populaire *Droghen Jonckere*. Wat die laatste precies voor show in petto had, weten we niet, want de stadsrekeningen vermelden enkel zijn naam. Waarschijnlijk verbeelde hij, samen met andere nepjonckheren, prinses en edelvrouwen, even de omgekeerde wereld, een speelse verwijzing naar een wereld zonder macht en zonder regels, om op die manier juist de nieuwe orde extra kracht bij te zetten. Een soort carnaval in het klein dus, bij de aanvang van een nieuwe bestuursperiode. Uiteraard betreft het hier een gecontroleerde vorm van kritiek, die zelfs door het stadsbestuur werd gefinancierd. De kritiek kreeg bovendien een plaats in de marge van het gebeuren, na de installatie van het nieuwe bestuur. Echte kritiek tijdens het ritueel kan niet en wordt als ontheiligend ervaren. Senaats-

voorzitter Frank Swaelen zette Jean Pierre Van Rossem dan ook meteen op zijn plaats toen deze tijdens de eedaflegging van Koning Albert II "*Leve de republiek, vive la république, vive Lahaut!*" riep.

Muziek, geluid en entertainment bij eedafleggingen kunnen dus verschillende functies hebben. In alle gevallen lijkt de verwijzing naar de openbaarheid van de macht, en dus naar de gemeenschap van bijzondere betekenis te zijn. Een eedaflegging zonder publiek had immers evengoed niet plaats kunnen vinden. De bevolking heeft de mogelijkheid de eedaflegging te controleren, of men er nu live bij aanwezig is of van op afstand de eedaflegging volgt. In die zin is het ritueel van de eedaflegging altijd een gemeenschapsvormende gebeurtenis²⁷ omdat ze er sterk op gericht is het publiek te betrekken bij de overdracht van de macht; de bevolking is immers het fundament waarop de macht berust. Bij ons gebeurt de verwijzing naar het

DE EEDAFLEGGING ALS LIMINALE FASE

De eedaflegging van een politieke gezagsdrager is een overgangsritueel waarbij hij van een gewone burger verandert in een verantwoordelijke beleidsvoerder. In die zin is de eedaflegging een typisch voorbeeld van een *rite de passage*. In het begin van de 20^e eeuw bestudeerde de Franse antropoloog Arnold van Gennep dergelijke overgangsrituelen bij verschillende volkeren. Hij was gefascineerd door de transformatie die de deelnemers tijdens dergelijke rituelen doormaakten, en die vaak een belangrijke nieuwe levensfase markeerde: de overgang van kind naar volwassene bijvoorbeeld, of van ongehuwde jongeling naar familievrader ...

Victor Turner werkte de theorieën van van Gennep verder uit en ging uit van de idee dat men bij een *rite de passage* een drempel (of in het Latijn *limen*) overtreedt. Hij onderscheidde vervolgens drie fases in het ritueel. Het ritueel start met een preliminale fase waarin de deelnemers worden losgemaakt uit hun sociale context. Tijdens de liminale fase vindt dan de transformatie plaats en bereidt men de deelnemers voor op hun nieuwe rol. In de postliminale fase volgt dan de feestelijke reïntegratie in de sociale structuren.

De notie liminaliteit is cruciaal voor een goed begrip van het ritueel. Tijdens deze fase is men noch het één (de voorafgaande sociale rol) noch het ander (de toekomstige rol). Vaak zondert men de deelnemers even af van de maatschappij om hen

voor te bereiden op de nieuwe uitdagingen. Alle statussymbolen van de voorgaande context verdwijnen en de deelnemers zijn even status-loos en anoniem. Kortom, de deelnemers ontsnappen tijdens de liminale fase even aan de gebruikelijke klassificatiekaders van tijd, ruimte en identiteit om daarna, bijna letterlijk als herboren, een nieuwe rol in de maatschappij op te nemen.²⁸

De liminale fase is een fase waarin de bestaande maatschappelijke structuren even opzij worden gezet, om ze daarna weer te versterken. In die zin kan liminaliteit ook gevaarlijk zijn, omdat er even geen structuur is. Dat is ook de reden waarom men deze fase in sommige gevallen bewust zo kort mogelijk houdt. *The king is dead, long live the king!*²⁹

Het ritueel van de politieke eedaflegging is slechts in beperkte zin liminaal, de structuurloze tussenfase wordt immers nauwelijks zichtbaar gemaakt, noch voor de deelnemers, noch voor de toeschouwers. Dit uiteraard om geen anarchistische krachten los te maken. Maar het is wel steeds een nieuw begin, een frisse lei, zowel voor de deelnemers als voor de maatschappij. Een tijd-loos moment, waarin de deelnemer transformeert en de spelregels van zijn toekomstige rol absorbeert. Van oudsher een moment ook waarop men even abstractie maakt van het dagelijks leven en de grote lijnen uittekent die zin geven aan het politieke bedrijf.

Obama's eedaflegging was ook een belangrijk historisch moment voor de Civil Rights Movement. Tijdens het ritueel waarde de geest van Martin Luther King als het ware rond en vele zwarte Amerikanen waren persoonlijk naar Washington afgereisd om dit moment te kunnen bijwonen. Op die manier vormde de eedaflegging van de eerste zwarte president in de geschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika als het ware een sluitstuk van een jarenlange, felle strijd en meteen ook een nieuw begin ...

kiezerspubliek via de omweg van de parlementairen en via ons tv-scherm, min of meer onopvallend. Obama daarentegen kon rekenen op miljoenen aanwezigen, die met tranen in de ogen getuige waren van de historische eedaflegging. Deze gedeelde ervaring van zoveel mensen maakte het gemeenschapsgevoel alleen maar sterker, de oproep van Obama om samen het land op te bouwen, werd dan ook op gejuich onthaald.

In Amerika wordt de eedaflegging van een president uitgebreid gevierd. Met rondritten, feestbanketten en allerhande

spektakels. Obama's aantreden deed daardoor zelfs denken aan de blijde intredes van weleer.

In Vlaanderen pakken we het allemaal stukken rustiger aan. De openbaarheid van de eedaflegging wordt gegarandeerd door het minuutje media-aandacht in het tv-journaal. Wellicht heffen de nieuwe ministers daarna het glas achter gesloten deuren, of geven ze nog een feestje, maar van een grootse enscenering is geen sprake. Misschien toch een beetje jammer?

- 1 Zie: www.gva.be/antwerpen/berchem/berchemse-schepenen-doet-obamake.aspx.
- 2 V. TURNER, *The Ritual Process. Structure and anti-structure*. Chicago, Aldine, 1970; V. TURNER, *Dramas, Fields and metaphors. Symbolic Action in Human Society*. London/Ithaca, Cornell University Press, 1975; A. VAN GENNEP, *Les rites de passage. Etude systématique des rites*. Paris, Picard, 1991.
- 3 R. VERDIER, 'Présentation Sacramentum ... Juramentum Serment ... Jurement', in: R. VERDIER (ed.), *Le serment / Signes et Fonctions*. Paris, CNRS, 1991, xvi.
- 4 Het onderstaande historische overzicht is gebaseerd op de studie van P. PRODI, *Das Sakrament der Herrschaft. Der politische Eid in der Verfassungsgeschichte des Okzidents* (Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient 11). Berlin, Decker & Humblot, 1997.
- 5 J. VAN LEEUWEN, 'Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 6 (2003), p.112–160.
- 6 Zie: www.museuminzicht.be/public/collecties/objecten/objectdet/index.cfm?id=smd589.
- 7 Zie ook A. HOLENSTEIN, *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800–1800)* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 36). Stuttgart, Fisher, 1991, p.39.
- 8 J. SPURR, 'A Profane History of early Modern Oaths', *Transactions of the Royal Historical Society*, 11 (2001), p.37–63. Voor Vlaanderen: J. VAN LEEUWEN, 'Municipal oaths, political virtues and the centralised state: the adaptation of oaths of office in fifteenth-century Flanders', *Journal of Medieval History*, 31 (2005), p.185–210.
- 9 R. HOODÉE, J. TOLLEBEEK & T. VERSCHAFFEL (red.), *Mise en scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*. Gent, Mercatorfonds, 1999, p.149.
- 10 HOLENSTEIN, p.39; J. FERRAS, 'Le serment, lien social et lien politique', in: R. VERDIER (ed.), *Le serment / Signes et Fonctions*. Paris, CNRS, 1991, p.231.
- 11 Amerikaanse grondwet, sectie 2 (www.usconstitution.net/const.html#A2Sec1).
- 12 Tekst beschikbaar via: www.ejustice.just.fgov.be/wet/wet.htm.
- 13 M. BEYEN, '1830 in de Belgische parlementaire geschiedenis. Het vertegenwoordigde verleden', in: H. DE SMAELE & J. TOLLEBEEK (red.), *Politieke representatie* (Alfred Cauchiereeks 5). Leuven, Universitaire pers Leuven, 2002, p.187–206.
- 14 Zie: www.vlaamsparlement.be/vp/informatie/verkiezingen/bijzondere_wet_van_8_augustus_1980_tot_hervorming_der_instellingen.pdf.
- 15 Gemeentedecreet van 15 juli 2005, art. 46 §1: www.binnenlandvlaanderen.be/regelgeving/wetgeving.htm#gemeenten.
- 16 Zie: www.binnenlandvlaanderen.be/regelgeving/wetgeving/pdf/memorie_gd_25mei05.pdf, p.11.
- 17 Provinciedecreet van 9 december 2005, art. 7 §3: www.binnenlandvlaanderen.be/regelgeving/wetgeving.htm#provincies. De memorie van toelichting verwijst eveneens naar de gewestmateries: www.binnenlandvlaanderen.be/regelgeving/wetgeving/pdf/provinciedecreet-memorie.pdf, p.47.
- 18 Zie: www2.vlaanderen.be/personeel/statuten/overlegorgaan_PenO/archief_piwp/.../0505103112274007_PIWP26052005_doc4c.doc.
- 19 Bijvoorbeeld op 5 februari 2008: www.dekamer.be/FLWB/PDF/52/0782/52K0782001.pdf, eerdere pogingen op 7 september 1999 en 27 oktober 1997.
- 20 F. BILLACOIS, 'Le corps Juréur: pour une phénoménologie historique des gestes du serment', in: R. VERDIER (ed.), *Le serment / Signes et Fonctions*. Paris, CNRS, 1991, p.25.
- 21 BILLACOIS, p.29.
- 22 Voor een zeer gedetailleerd overzicht van de eedaflegging, zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Inauguration_of_Barack_Obama.
- 23 R. VERDIER, 'Présentation Sacramentum', p.xv.
- 24 Zie: www.youtube.com/watch?v=MUh65gzeld8 en www.digitaljournalist.org/issue0309/lm14.html.
- 25 J. VAN LEEUWEN, 'Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks*, 57 (2003) 1, p.47–70.
- 26 J. VAN LEEUWEN, 'Geluid, muziek en entertainment. Het gebruik van audiotieve communicatiemiddelen tijdens het ritueel van de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (1379–1493)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 83 (2005) 4, p.1029–1058.
- 27 V. TURNER, 'Liminality and communitas', in: H. BIAL (ed.), *The Performance Studies Reader*. London/ New York, Routledge, 2008, p.89–97.
- 28 TURNER, *The Ritual Process*; TURNER, *Dramas, Fields and metaphors*; VAN GENNEP, *Les rites de passage*.
- 29 Zie ook: M. JACOBS, 'Driekoningen, bonenkoningen, échte koningen, feesten en macht. De koning drinkt: een spanningsboog van millennia', *furo | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 1 (2008) 4, p.4–15.

Een afscheidsgesprek

→ Brede opklaringen in een openluchtmuseum: Jan Vaessen

Rijzig en met de voor hem zo typerende bos warrig haar (en een warme glimlach) ontvangt Jan Vaessen me in zijn werkkamer in het Nederlands Openluchtmuseum (NOM). Het is 24 september 2008. De herfst is ingetreden in Arnhem, maar toch wagen nog enkele tientallen bezoekers zich aan een tocht door het museum. Nog een goede zes maanden en Vaessen is directeur af¹, na een carrière aldaar van om en bij de negentien jaar, al voelt het voor hem zo niet, zegt hij. Druk heeft hij het ook. Met het museum managen in die laatste maanden, maar ook met interviews² geven, over zijn nakende vertrek, en televisieoptredens. We hebben een uur uitgetrokken, maar al snel wordt duidelijk dat dat veel te kort is om een leven aan ervaringen uit te wisselen. Echter, de tv-opnames wachten en we besluiten deel twee van ons interview via telefoon te voeren, vanuit het zuidoosten van Belgisch-Limburg naar het Duitse Nordrhein-Westfalen en vice versa. Van de ene grensstreek naar de andere. In tussentijd bezoek ik het museum. De museumtram voert me van Spaarstation Dingenliefde over het DHL-depot naar de hedendaagse landelijke villa, tussen boerderijen, hutten, en molens door. Als toemaatje trakteer ik mezelf op een enkele rit HollandRama en een uitgebreide visite aan de museumshop. Voor wie zou twijfelen, het Nederlands Openluchtmuseum is een echte must see.

Wie is Jan Vaessen?

“Ik ben geboren in Brabant, niet ver van de Belgische grens in Maarheeze, tussen Eindhoven en Weert. Wij woonden in de wachtpost, een overweghuisje. Mijn vader was eigenlijk boer tot z'n midden dertig, maar dat ging niet meer en hij kon toen een vaste baan als baanwachter krijgen. In een boerendorp dat net een beetje begon te groeien, was ik de oudste van zeven kinderen. Op de HBS, een dure school in Weert, het Bisschoppelijk College, voelde ik mij toch een beetje een *displaced person*. De sfeer daar werd helemaal gedomineerd door de broeders en de chique kinderen uit Limburg. Daar ben ik doodongelukkig geweest. Tot de derde klas, toen kregen we literatuur – dat had ik tot dan niet gezien – en toen bleek plotseling dat er allerlei dingen beroerd werden. Ineens verwierf ik ook een rol in die school, in die klas; ik haalde negens en tiens onder andere voor een opstelwedstrijd van het Rijksmuseum.

“SCHOP DE MENSEN
TOT ZIJ EEN GEWETEN KRIJGEN.”

(LOUIS PAUL BOON, *MIJN KLEINE OORLOG*)

→ Jan Vaessen bij zijn intrede als directeur in het NOM in 1990.
© Nederlands Openluchtmuseum

Dat opstel heb ik toen bovendien gepubliceerd in een eigen opgericht tijdschrift, *Blad*.

Daarna ben ik naar de Universiteit van Groningen gegaan om daar Nederlands te studeren, zover mogelijk van Limburg en Weert vandaan. Ik zat in volle provotijd in een commune, en van Nederlands studeren kwam toen niet veel. Het was ook voornamelijk taalkunde, dat interesseerde me toen veel minder dan de literatuur.

Na dat debacle vond mijn vader dat ik maar moest gaan werken, m'n moeder wilde dat echter niet, die hield het been stijf. Ik ben haar daar heel dankbaar voor. Ik heb toen een beroepsstudie gevolgd tot maatschappelijk werker aan de Sociale Academie in Eindhoven, met na twee maanden een switch naar cultureel werker. Dat was een leuke tijd. Inge [wijlen zijn echtgenote, HS] en ik zijn in m'n eerste jaar getrouwd, Inge was zwanger van onze zoon Louis Paul, naar Louis Paul Boon. Mijn wereld stond op dat moment mijlenver af van de leefwereld van de medestudenten, die erg introvert in allerlei praatgroepen hun tijd besteedden [lachend].

Uiteindelijk kwam ik in Tilburg op de Akademie voor Bouwkunst terecht. Daar was net een 'revolutie' geweest en men had de switch gemaakt van traditioneel onderwijs naar projectonderwijs. Die academie bood een avondopleiding voor volwassen studenten die de HTS hadden gevolgd, en die intussen al bij een architectenbureau werkten. Op dat moment publiceerde het gemeentebestuur van Berkel en Rodenrijs [bij Rotterdam, HS] een prijsvraag voor een nieuw stadhuis. Een groep studenten van de Akademie dong mee. Het is wel zeer typerend voor de tijdgeest dat de eerste selectie van de architecten die uitgenodigd werden een ontwerp te maken, gebeurde op basis van een tekst, een 'manifest'. Ik was bij de begeleiding van dat groepje betrokken en uiteindelijk vroegen ze mij dat manifest te schrijven. Om een lang verhaal kort te maken, de studenten werden uitgenodigd een echt ontwerp te maken.

Vervolgens ben ik assistent van de directeur geworden aan de Akademie en uiteindelijk lid van de directie. Onder andere Bob van Reeth, Jan Bruggemans en Ray Gilles doceerden bij ons. Ik kwam daardoor ook veel in België in die tijd. Overdag had ik echter nog wel wat ruimte en uiteindelijk ben ik naast mijn werk als directeur cultuursociologie gaan studeren in Tilburg. Het vroeg op dat moment zeer veel lenigheid om een balans te vinden tussen m'n privéleven en m'n professioneel leven. Op zaterdag was ik voorzitter van de staf waar onder andere professor Rijsman inzat en in de week overdag studeerde ik bij hem. Ik ben uiteindelijk afgestudeerd op een onderzoek naar de discussie over Nederlandse kunstmusea bij professor Anton Zijderfeld. Op datzelfde onderwerp ben ik later ook gepromoveerd.³ Met die titel kon ik bij de gemeente Apeldoorn directeur Kunst en Cultuur worden en daar was ik dan ook verantwoordelijk voor architectuur, bibliotheken, musea, amateuristische kun-

sten etcetera. Ik werd echter helemaal gek van het ambtelijke apparaat. Dus ging ik op zoek naar iets nieuws.

In 1990 kwam dan de vacature voor directeur in het Nederlands Openluchtmuseum. Dat is intussen achttien jaar geleden, maar zo voelt het niet."

Toen u in 1990 directeur van het NOM werd, wou u nadrukkelijk een sprong maken van de 'oude' naar de 'nieuwe' volkskunde.⁴ Hoe zag u dat toen en hoe heeft zich dat vertaald in de ontwikkeling van het museum?

"Om te beginnen was het essentieel dat Ad de Jong⁵ hier werkte, dat mag je gerust publiceren. Hij werd mijn belangrijkste adviseur en hij reikte me wekelijks gerichte artikelen aan over volkskunde en de cultuur van openluchtmusea. Ik had sociologie gestudeerd en *popular culture* en ik wist inmiddels ook veel over architectuur en ontwerpen, maar het institutionele aspect van een openluchtmuseum was mij vreemd. Het NOM was toen nog in sterke mate georiënteerd op Duitse voorbeelden.

Als directeur ging ik al meteen in dat eerste jaar naar Europese museumcongressen en ontdekte daar dat er een discrepantie groeide tussen Duitse en Engelse musea. De Angelsaksische benadering is er een van *storytelling*, ensceneren, gewoon de dingen durven uitpuren. De Duitsers, die waren puristisch, die hielden aan hun *Sachkultur*, met uitvoerige tekstborden. Ik ben toen die musea gaan bekijken en wist heel zeker dat ik voor de Angelsaksische benadering van *storytelling* wou kiezen.

Ik herinner me dat ik een gesprek had met de conservator in dat jaar over een tentoonstelling over hondenkarren. Die bleek te technisch opgevat en mijn voorstel was de tentoonstelling te verbreden naar trekhonden, om zo een ruimer publiek te bereiken. Op strategisch niveau heb ik altijd graag mee over de inhoud gewaakt. Het begon heel eenvoudig. Toen ik hier kwam, was er een crisis geweest; de ene interim-directeur los-te de andere af. Daardoor was er geen beleidsplan. Zo hebben we het eerste en tweede jaar eigenlijk zonder museologie gewerkt, maar alleen met de begrippen 'levendigheid' en 'gastvrijheid'. Daar hoefden we niet lang theoretisch over na te denken: beesten op de boerderij, teksten in meerdere talen, etcetera. Achteraf bleek dat een goede zet omdat alle medewerkers – ook de timmerman – daar iets over te zeggen hadden en zich betrokken voelden. Na een jaar bleek het museum nog steeds te bestaan, waren we ineens ook zelfstandiger geworden en kregen tal van medewerkers meer zelfvertrouwen. Het aardige is wat de jury schreef bij de toekenning van de Europese Museumprijs in 2005: *wij hadden het openluchtmuseum opnieuw uitgevonden zonder zijn wortels te verloothenen ...* [denkt na]. Een zondagskind ben ik niet, niet in de zin dat ik veel dingen cadeau heb gekregen. De geboden kansen heb ik verzilverd, maar daar heb ik wel hard voor moeten werken."

Interactiviteit was van bij het begin van de ommezwaai in het NOM een belangrijk aandachtspunt. © Nederlands Openluchtmuseum

Als ik de artikels⁶ uit die tijd nalees, krijg ik de indruk dat u de intentie had het openluchtmuseum om te turnen in een 'modern' museum voor volkskunde, zeer tegen de vigerende beeldvorming in.

"Dat klopt. Precies. Ik heb toen zelfs jarenlang volgehouden dat wij het woord 'volkskunde' als een geuzennaam zouden moeten gebruiken. Dat vak was natuurlijk in diskrediet, maar ik vond dat er zoveel goede ontwikkelingen waren, dat we het toch maar gewoon moesten gebruiken. Nu ja, de aanval is de beste verdediging en ik vond het eigenlijk niet zo verstandig om dat woord los te laten. Later, toen ook het Meertens Instituut overstag ging en over 'Europese etnologie' ging spreken,

ja toen werd het een soort 'don quichoterie' om aan het woord 'volkskunde' nog steeds vast te houden. Maar die discipline, die manier van denken vond ik wel heel belangrijk, ja."

Het NOM wil een "museum voor en van het leven"⁷ zijn. Niet de objecten, de huizen, maar het gedrag van mensen staat centraal in die visie.

"Voilà!"

Hoe vertaalde zich dat concreet in de evolutie, in de ontwikkeling van het museum zelf?

"Hoe zich dat vertaald heeft? Euhm ... Nou, dat begint heel eenvoudig. Wij hadden vroeger mensen die op het terrein werkten, die op de spullen pasten. Die spullen – de huizen en de objecten in die gebouwen – die stonden evident centraal. En we zijn dat heel langzaam gaan vertalen in mensen die een actieve rol hebben, die actief het publiek tegemoet treden, die verhalen kunnen vertellen of iets anders kunnen doen. Kortom, alleen al daardoor zie je dat wij het accent zijn gaan leggen op verhalen die verteld worden, en op de achtergronden van de voorwerpen en de gebouwen die wij op het terrein hebben. Dat is een hele directe en hele letterlijke vertaling eigenlijk."

Ook een tentoonstelling als Spaarstation Dingenliefde en de transporttentoonstelling rond DHL vermoed ik dat in dat kader begrepen kunnen worden.

"Nou ja kijk, in Dingenliefde is het heel evident. Daar laten wij in die eerste ruimte, die linkerruimte, laten wij zien wat voor spullen het museum verzamelt; dat zijn objecten uit het dagelijks leven. We doen dat heel metaforisch, door een zolder te laten zien op zijn kant gezet, recht op gezet. En vervolgens laten we zien dat die hele eenvoudige spullen, die wij verzamelen, in een museaal regime komen: ze komen in een depot terecht en ze worden beschreven en bestudeerd en, nou ja, daar komt allerlei techniek bij kijken, inclusief grote klimaatinstallaties voor die eenvoudige spullen die net zo goed op de rommelmarkt hadden kunnen belanden [crescendo]. En vervolgens laten we zien, en dat is eigenlijk de 'frap', dat wij die spullen niet verzamelen omdat die op zichzelf zo'n waarde vertegenwoordigen, maar omdat je daar verdwenen fenomenen mee terug in het leven kan roepen: de kou in huis, de paardenkracht, de verzuiling, het zware huishouden. En dan zie je dat we die spullen als het ware ... transformeren. Op die films zie je heel vaak de spullen terug die ook tentoongesteld zijn. Dan zie je dat het ons om de verhalen gaat – het zuinige huishouden, de zware lichamelijke arbeid – en daarin figuren die objecten. En zo is de cirkel rond."

© Nederlands Openluchtmuseum

"In Spaarstation Dingenliefde ziet u in twee delen hoe Nederland Spaart en hoe verdwenen Nederland wordt Gespaard."
www.openluchtmuseum.nl © Nederlands Openluchtmuseum

De immateriële component naast het materiële ...

“Exact. Wat je daar heel goed kan zien. Daarom vond ik dat ook een mooi en interessant project, ook museologisch. Daar komt dan nog een betekenislaag bij, dat we die manier van verzamelen van het openluchtmuseum in die andere ruimte confronteren met de manier waarop particuliere verzamelaars verzamelen. En dat is écht anders.”

De mensen die ik spreek over het museum en die het bezocht hebben, refereren steevast aan dit onderdeel van het museum. Mensen zijn er blijkbaar wel door geraakt. Hoe paste het ontwerp van het nieuwe entrepaviljoen en van HollandRama⁸ door Mecanoo Architecten⁹ in die visie? U won daar overigens een architectuurprijs¹⁰ mee.

“Aha, een goeie! Toevallig hebben we daar vanochtend nog over gesproken. Het zijn twee verschillende dingen, het entrepaviljoen en HollandRama, maar dat is wel een heel belangrijk punt. Juist omdat je over de cultuur van het dagelijks leven gaat en zeker als je de 20^e eeuw in beeld brengt, dan is er een geringe afstand tot de herinnerings- en belevingswereld van mensen. En omdat dat zo is, was ik bang voor de illusie die mensen zouden kunnen krijgen, dat als ze het Openluchtmuseum binnenkomen, dat ze dan het verleden binnenstappen. Dat zou een illusie zijn, want mensen stappen niet het verleden binnen. En wat ik duidelijk wilde maken – dat is heel weloverwogen, daar heb ik lang over nagedacht en veel over geschreven ook wel in interne notities en zo – wat ik per se wilde, is dat mensen het gevoel zouden krijgen dat ze EEN MUSEUM binnenstappen en niet het verleden [met klem]. Daarom staat

Het entrepaviljoen en HollandRama, twee prominente nieuwe landmarks in Arnhem © Nederlands Openluchtmuseum

© Nederlands Openluchtmuseum

er ook op die grote deuren bij de ingang in koeien van letters 'MUSEUM'. Dat is allemaal heel bewust gedaan. Ik wilde dat mensen een soort instituutsgrens zouden oversteken – daarom is er ook zo'n lange muur – en dat mensen het gevoel zouden krijgen 'we gaan een instituut binnen'. Niet: we stappen nu in 'het' verleden, wat een fictie zou zijn. Dat mag je als museum nooit doen. Het verleden is weg, wij vertellen verhalen over het verleden. Ik wilde met die moderne architectuur – je zou het ook een soort van vervreemdingseffect kunnen noemen – kijk, ik wilde bewust niet een soort nostalgiserende nieuwbouw hebben bij het begin, waardoor je het gevoel zou kunnen krijgen 'we gaan hier het verleden in.' Dat is allemaal theoretisch, zoals ik dat nu vertel. Dat een heleboel mensen toch nog het gevoel hebben dat ze in vroeger rondlopen, we proberen er veel aan te doen om dat te voorkomen. Nou goed, helemaal sturen kun je dat niet. Je vroeg: 'Wat is de reden?' Nou, dát is de reden."

Dus duidelijk geen Land van Ooit-enscenering die daar nagestreefd werd?

"Precies het tegenovergestelde. Je komt hier in een museum, er worden verhalen over vroeger verteld, maar het is niet vroeger."

Uw inspanningen wierpen uiteindelijk ook vruchten af. Het NOM ontving in 2005 de European Museum of the Year Award, een prestigieuze onderscheiding.

"Ja, dat was ook zo. Dat was ook een buitengewoon weldadige ervaring. Des te meer omdat het ook in het paleis in Laken was, waar Fabiola woont. Dat was fantastisch. Ik was daar zeer door aangedaan omdat we er ook wel erg hard voor gewerkt hadden om zover te komen."

Is het moeilijker voor een openluchtmuseum om zo'n prijs in de wacht te slepen dan voor pakweg een kunstmuseum?

"In het algemeen hebben musea die over het dagelijks leven gaan, zoals het onze, maar dat geldt ook voor kleine historische musea, die hebben het in het algemeen wel moeilijker om een grote status op te bouwen. Dat komt niet door het museum zelf, maar door de status van het object.

Ik denk wel dat dat af aan het nemen is, die vanzelfsprekende hoge positie van kunst. Dat is ook wel heel erg in verandering. Het is wel zo dat de vanzelfsprekende status die aan kunstmusea toegekend wordt, die heb je als openluchtmuseum niet. Dat is wel zo. Aan de andere kant moet je wel bedenken dat het European Museum Forum, dat die prijzen toekent, dat is wel geïnspireerd op Kenneth Hudson, als de grote oprichter. En Kenneth Hudson was natuurlijk een absolute publieksman, iemand die een museum als een publieksinstituut zag. Dus laat ik zeggen vanuit de traditie van het European Museum Forum past het Openluchtmuseum daar wel weer goed bij."

In diezelfde periode 2004–2005 werden in Nederland ook de plannen geconcretiseerd rond de oprichting van een nationaal historisch museum (NHM)¹². In het Boekmancahier 61 reageert u op het idee om een nationaal historisch museum in één nieuw gebouw onder te brengen als – en ik citeer – "onzinnig", "een monstrum (...) waarbij zelfs de Grandes Travaux van Chirac bij verbleken". En u vervolgde met: "En zo'n museum hoeft er ook niet te komen".¹³ In november 2005, een jaar later, schreef u nog een vlammend opiniestuk tegen een dergelijk museum en ook bij andere gelegenheden liet u zich niet onbetuigd.¹⁴ Waardoor bent u van gedachten veranderd? En is de verrijzenis van zo'n museum naast het NOM dan niet discutabel?

"Dat is een hele goeie vraag. Dat is ook terecht dat je die stelt. Ik heb er ook behoorlijk mee geworsteld. Ik was enorm tegen zo'n nationaal historisch museum omdat ik bang was voor een soort canoneke werking daarvan. Je moet het ook een beetje in z'n tijd zien. Het was een rampjaar bij ons in Nederland: de moord op Fortuyn, de moord op van Gogh. De politiek was de weg kwijt. Er waren wanstaltige discussies in het parlement over de Nederlandse identiteit. Het was om van te 'gruwen'.

En in die context kwam het idee toen – en die context is wel belangrijk – van een nationaal historisch museum van politici die decennialang het onderwijs verwaarloosd hebben, de geschiedenis verwaarloosd hebben, alle humaniora in feite. Jarenlang heerste het tragische misverstand dat wat geen nut heeft, ook geen zin heeft. Maar door dat soort adagia liet de politiek zich leiden. Alles moet nuttig zijn en direct toepasbaar. Het geschiedenisonderwijs is decennialang verwaarloosd in Nederland. Als er dan dit soort spanningen in de samenleving optreden en iedereen de weg kwijt is, dan komen die politici en roepen dat er een nationaal historisch museum moet komen. Daar was ik ongelooflijk boos over. Ik denk: 'Wat is dit voor een ontzettende kortzichtigheid!'. Dat is één.

“WAT IK PER SE WILDE,
IS DAT MENSEN HET GEVOEL Zouden
KRIJGEN DAT ZE HET MUSEUM
BINNENSTAPPEN EN NIET HET VERLEDEN.”

Ik had bovendien daarvóór al een pleidooi gehouden voor een netwerk van nationale historische musea in Nederland. Daar heb ik een plan voor gemaakt, samen met Ad de Jong en met een aantal vooraanstaande collega's uit historische musea in Nederland. Dat plan behelsde een verregaande samenwerking tussen een stuk of acht à negen grote historische musea in Nederland met een gezamenlijke programmering, een gezamenlijke website waarop al het educatieve aanbod aangeboden wordt, waarop de collecties ontsloten worden. Kortom, een soort virtueel nationaal historisch museum, maar niet alleen virtueel, ook echt als samenwerking. Dat plan hebben we ingediend bij het departement, maar het werd niet gehonoreerd. Dus dat is de achtergrond: a) ik zag niets in een nationalistisch instituut dat als panacee voor alle (identiteits)kwalen moest dienen en b) ik zag veel meer heil in een goed netwerk van bestaande musea.

Toen ging die hele discussie verder. Het parlement had unaniem (!) besloten – unaniem, hé – dat dat Nationaal Historisch Museum er zou moeten komen. 150 van de 150 hadden gezegd: 'Dat moet'. Toen viel het kabinet en kwam er een nieuwe minister, Plasterk, die ik wel behoorlijk hoog acht, een hele goede geleerde was dat. En die had mij zelfs – die was een geziene columnist daarvoor bij *NRC Handelsblad* – ooit met instemming geciteerd. En die man werd minister. En die kwam ten slotte met de mededeling dat hij de uitspraak van het parlement zou uitvoeren. Hij ging, omdat het een unaniem idee was dat er een nationaal museum moest komen, dat uitvoeren. Oké. En toen werd tot ieders verrassing aan drie steden, Amsterdam, Den Haag en Arnhem – dat laatste snapte niemand – gevraagd om een plan daarvoor te maken. Toen belde de burgemeester van Arnhem mij op met de vraag 'Dit is de vraag, wil je dat doen?'. Toen heb ik gezegd: 'Daar wil ik even over nadenken, want dat vind ik behoorlijk gecompliceerd'. Toen zei ze: 'Nou, het is het zeker want deze minister zit er net en hij wil dat dit museum er echt komt. Als Arnhem geen plan maakt, komt het in Amsterdam of Den Haag'. Ik zeg: 'Evingoed, heb ik daar toch een probleem mee.' Toen is het letterlijk als volgt gegaan, dat kun je nagaan in alle bronnen: toen heb ik een plan gemaakt en gepresenteerd aan de minister persoonlijk met de pers erbij waarin ik heb voorgesteld om twee dingen te doen. Om het Nationaal Historisch Museum niet op één plek te huisvesten, maar op drie en om tevens dat netwerk, waar ik eerder over gesproken heb, om dat aan het nieuwe instituut vast te maken. Dus, dat nieuwe museum zou niet op één plek, maar op drie plekken moeten komen: 'staatkundige geschiedenis' in Den Haag, 'de canonieke geschiedenis' in Amsterdam en ik heb toen letterlijk geschreven 'de geschiedenis van het land en de mensen' in Arnhem, als aanvulling op het openluchtmuseum. Dat plan heb ik toen gepresenteerd. Dat staat ook op papier.

Het NOM beheert en toont ook de grootste collectie streekdrachten van Nederland.
© Nederlands Openluchtmuseum

Toen kreeg de burgemeester de volgende ochtend een telefoontje van de minister dat hij zeer geïnteresseerd was, maar dat hij het voor het onderwijs toch op één plek zou willen hebben, en daar was de mededeling bij dat als Arnhem geen plan zou indienen in die geest, het er toch zou komen, maar dan in Amsterdam of Den Haag. Toen heb ik met Ad en met een paar vrienden gepraat. Ik zeg: 'Ja, wat doen we nou? Ik heb het idee dat als er in Amsterdam of Den Haag een nationaal historisch museum komt, dan weet ik wel wat voor soort museum dat wordt: in Den Haag wordt dat puur staatkundige geschiedenis en niks anders, en in Amsterdam wordt het een hollando-centrisch museum, en daar zag ik al helemaal niks in.'

En toen hebben we – na lang aarzelen, hoor – besloten een plan te maken waarvan een aantal dingen essentieel zijn, dat is de complementariteit met het Openluchtmuseum en dat netwerkidee.¹⁵ Dat maken van een uitgewerkt plan in zes weken tijd was trouwens echt een feest; we hebben heel erg veel plezier gehad door vanaf dag 1 conceptontwikkeling en architectuurontwikkeling gelijk op te laten gaan. En de architectuur van Francine Houben (Mecanoo Architecten) is echt heel mooi geworden. (Zie impressie p. 36–37).

En tot mijn stomme verbazing, want dat had ik helemaal niet verwacht, besloot de minister toen om op grond van de inhoud van dat plan en op grond van ons publieksbereik¹⁶ om het aan Arnhem te gunnen. Zo is het gegaan."

Dit plan blijkt, na gunning aan Arnhem, echter niet meer voetstoots aangenomen te worden, heb ik begrepen.

"Ja, dat is absoluut waar. Er is net een directie benoemd, hé. Dat is heel verrassend. Kijk, wat er gebeurt, de mensen in Nederland, in de Randstad met name, die schrokken zich wezenloos dat het naar Arnhem ging. Dat hadden ze dus absoluut niet verwacht. Den Haag was er eigenlijk zeker van dat het in Den Haag zou komen. Daar stonden bij wijze van spreken de bitterballen al klaar de dag dat het bekend gemaakt werd. Ik geloof zelfs dat dat letterlijk zo was, dat de receptie al voorbereid was.

En toen werd het plotseling Arnhem. En dat heeft maanden geduurd, vooraleer de volgende stap gezet is geweest. Strikt formeel is het zo dat er helemaal nooit voor een plan gekozen is, maar voor een locatie. Het ging erom dat de drie steden zich zouden presenteren met een aantal ideeën, en dan zou besloten worden in welke stad het gehuisvest zou worden. En uiteindelijk vond men dat het natuurlijk niet een bende van drie, vier à vijf man in Arnhem kon zijn die een nationaal plan maakten, maar dat dat veel breder gedragen zou moeten worden. Toen zijn er het afgelopen halfjaar workshops geweest met tal van deelnemers uit het hele land en daar zijn allerlei ideeën ontwikkeld over hoe zo'n nationaal museum er eigenlijk zou moeten uitzien. Dat hebben ze toen allemaal op een rijtje ge-

zet onder de begeleiding en met de inbreng van een bureau, dat in conceptontwikkeling gespecialiseerd is, een bureau in Utrecht. Toen zijn er dus allerlei scenario's voor de toekomst ontwikkeld.¹⁷

Toen werd reeds gezegd omstreeks september, oktober wordt een directie benoemd en die moet maar het zijne of het hare doen met die scenario's en zeggen hoe het nu echt verdergaat. Als je inhoudelijk kijkt, dan zijn een aantal van die scenario's die nu op tafel liggen, die zijn op zich zelfs erg verwant en voor een deel ook gebaseerd op het concept dat Francine Verhoeven, Ad de Jong en ik gemaakt hebben. Het is zeer de vraag wat de nieuwe directie gaat doen. Het enige wat vaststaat, is dat het in Arnhem komt en dat het direct bij het Openluchtmuseum komt.¹⁸ En wat ook vaststaat, is dat die beide voorzitters van die twee stichtingen gezegd hebben er moet hoe dan ook samengewerkt worden met het Openluchtmuseum bij de verdere uitwerking.

Niemand weet ook wie de architect wordt, bijvoorbeeld, want dat schijnt volgens de wet Europees aanbesteed te moeten worden. Dus het kan best zijn dat Francine Houben daar verder helemaal geen rol in speelt, wat ik ongelooflijk absurd vind, belachelijk zelfs als je ziet hoe vaak haar plan is gepubliceerd, ook op de website van het NHM. Maar goed, dat is Europese regelgeving, die ik verder respecteer hoor, want ik ben wel echt Europeaan. Dat is een van de consequenties puur *vom Teuvel*. De Europese aanbesteding van een aannemer kan ik me voorstellen, maar van een architect, dat vind ik belachelijk, want die kies je op artistieke gronden, vind ik. Maar goed, als dat niet kan, wat eerst nog eens goed zou moeten worden uitgezocht, moet er dus een Europese aanbesteding van de architectuur komen en ik weet niet waartoe dat leidt.

De gunning zoals ze is gebeurd op basis van het voorgelegde plan, de conceptnota, is kortom een werkdocument geworden dat door allerlei klankbordgroepen en discussiegroepen, als ik het goed begrijp, nieuwe impulsen heeft gekregen, nieuwe ideeën ook, waarover de twee directeurs zich op dit moment buigen.

"Dat is zo. Ik heb ook aan een aantal van die workshops deelgenomen, na opnieuw enige aarzeling. Ik heb gezegd: 'Jullie kunnen niet van mij verlangen dat ik gewoon blanco, *tabula rasa*, ga meedenken over een nieuw concept als ik er net een gemaakt heb.' Dat kan niet, dat is absurd. Dus ik heb gezegd: 'Jullie moeten mij dan een bruggetje bouwen zodat het ook kan'. 'Jullie moeten als minister, hé, een aantal kwalificerende uitspraken doen over dat plan wat wij gemaakt hebben. Dan moet je op zijn minst zeggen, inhoudelijk, wat je van dat plan vond en wat er goed aan is, zodat dat ook uitgangspunten kunnen worden voor het uitwerken van dat verdere concept'. Nou, dat hebben ze ook gedaan. Ze hebben twee A4's geschre-

ven of anderhalf waarin ze zeggen wat ze aan dat Arnhemse ontwerp en dat plan goed vonden en de moeite waard en de mensen die hier verder aan gaan werken, moeten dat als uitgangspunten nemen. Zonder het plan, en dat snap ik ook wel. Je kan natuurlijk niet in zes weken een definitief museumplan maken. Dat was ook eerder een beeld, of een concept, zo je wil. Als wij er zelf mee waren door gegaan, was er wellicht ook een heel ander plan uitgekomen, want dan duik je veel dieper erin en ga je allerlei complexiteiten tegenkomen in de uitwerking ervan en dan had het uiteindelijk misschien ook wel tot een aangepast plan geleid. Nou goed, de procedure is zo verlopen. Ik denk dat als het NHM – even onder de aanname dat er sowieso een komt, dat is dan wat Bismarck, geloof ik, *Realpolitik* noemde – als dat er echt onherroepelijk komt en alle protesten en alle dingen die ik daar eerder tegen heb gedaan niet lukken, dan denk ik dat er beter een goed museum kan komen bijvoorbeeld in samenhang met het Openluchtmuseum, dan dat er ergens in de Randstad een geheel op zichzelf staand

instituut komt, dat in zijn eentje mooi weer gaat spelen met onze geschiedenis. Ik vond kortom dat er voldoende legitimatie was om een goed plan te maken. Voor mij had een nationaal historisch museum helemaal niet gehoeven, maar dat is weer een heel andere discussie. Als het er komt, dan graag een goed museum.”

Hoe ziet u de toekomst van musea in Nederland, en Vlaanderen? Zowel de kloof tussen bestuurders van musea en geïntendeerd publiek staat de laatste jaren ter discussie, maar ook de economische leefbaarheid, het rendement is iets dat steeds vaker in de berichtgeving lijkt op te duiken.

“Over Vlaanderen kan ik niet oordelen, over Nederland wel beter natuurlijk. ... [denkt na] Dat is wel een complexe vraag. Er is zo'n heel beroemde uitspraak, die wel grappig is: 'Voorstellen is moeilijk, zeker als het om de toekomst gaat.' Een hele grappige ...”

Is de situatie houdbaar zoals ze nu is?

“Ik denk zelf dat geen enkele institutie – laat ik het woord institutie gebruiken – onveranderlijk is. Ik bedoel, alle mogelijke instellingen moeten veranderen als het ware om te kunnen overleven. Het is tamelijk onzinnig om aan te nemen dat het museum als museum een eeuwig leven heeft; er is niks wat een eeuwig leven heeft, alles verandert en transformeert voortdurend. Het enige wat je moet hopen dat is dat ergens een soort legitimerende kern betrekkelijk ongeschonden blijft. Zolang daar belang bij is, zou je dat moeten hopen. Dat er allerlei dingen veranderen, en dat er allerlei methodes en technieken en retoriek en theorie en weet ik veel allemaal, dat dat allemaal verandert, dat vind ik niet zo erg, maar er zou wel iets van een kern overeind moeten blijven.

Nou, een paar dingen zijn voor mij essentieel. Ik ga hardop nadenken en antwoorden op de vraag.

Het enige wat volgens mij *ups en downs* kent, is de rol van de

overheid en de markt en de maatschappij, de *civil society*. Als je die driehoek neemt – de markt, de staat en de maatschappij – je ziet dat allerlei dingen in die driehoek steeds een beetje bewegen van het ene naar het andere punt. In bepaalde perioden domineert de markt heel erg, en in andere periodes domineert de staat meer, en weer in andere periodes hebben maatschappelijke verbanden het voor het zeggen, een soort van corporatistische situatie. Dat er voortdurend vanuit die verschillende polen krachten uitgeoefend worden op al die instituties die zich in dat midden van die driehoek bevinden, en dat de ene keer die krachten domineren en de andere keer andere krachten, dat is duidelijk. En het is duidelijk dat in de afgelopen decennia een denken heeft gedomineerd waarbij tal van zaken, in een blind geloof, aan de markt werden overgelaten. Je ziet nu dat het tij keert. Niet alleen omdat de overheid daadwerkelijk moet ingrijpen in het financiële bestel, maar dat ook het denken [veranderd is, HS]: ‘Ja, wacht eens even, we hebben nu geroepen dat de markt de baas was, maar is dat ook wel in

“HET IS TAMELIJK ONZINNIG OM AAN TE NEMEN DAT HET MUSEUM ALS MUSEUM EEN EEUWIG LEVEN HEEFT; ER IS NIKS WAT EEN EEUWIG LEVEN HEEFT, ALLES VERANDERT EN TRANSFORMEERT VOORTDUREND.”

alle opzichten zo goed? Dus volgens mij zijn daar bewegingen in en is het bepaald geen eeuwigdurende doem dat musea aan de markt overgeleverd zijn. Overigens moeten we ook niet overdrijven, want musea zijn ook niet echt aan de markt overgeleverd; de meeste musea krijgen nog steeds 70 à 80 % rijks-subsidie en de rest moeten ze zelf verdienen.

Dat marktdenken is wel erg in opkomst geweest de afgelopen twintig jaar. Dat is niet alleen in musea zo. Ik zat naar aanleiding van de financiële crisis een artikel in het *Financieel Dagblad* te lezen. Die echte marktdiepten zijn een jaar of twintig geleden vanuit Chicago naar hier overgewaaid; het einde van de *welfare state* en de staat moet zich daarbuiten houden enzomeer. Dat hele marktdenken is een heel algemeen gevoel wat zich ook in de cultuur vertaald heeft. Maar volgens mij is dat ook niet eeuwig en zal dat ook veranderen.”

Artist impression van het oorspronkelijke plan voor de canontoren van de hand van Mecanoo Architecten (www.mecanoo.nl) © Mecanoo

De entree naar HollandRama in het souterrain.
© Nederlands Openluchtmuseum

Een soort van pendelbeweging met andere woorden?

“Dat mag ik hopen. Ik wil ook wel mijn eigen positie verraden. Ik denk zelf dat alledrie de polen essentieel zijn – dat klinkt héél erg middelmatig... Ik denk dat de beste plek nog ergens in het midden van die driehoek is. Omdat de markt wel degelijk in een aantal opzichten een heilzame werking heeft, de overheid ook een rol heeft, maar ook de maatschappij. Dus ik denk ergens dat je toch best in het midden van dat krachtenveld kunt zitten.

“IK VIND DE UITDAGING
OM OP EEN BREED PUBLIEK GERICHT TE
ZIJN EN TOCH KWALITEIT TE HOUDEN.”

Het andere, wat volgens mij nooit meer verandert, wat niet omkeerbaar is, is dat de samenleving op zichzelf heel erg veranderd is. Ik bedoel, de samenstelling van de bevolking om maar eens een ding te noemen, is natuurlijk fundamenteel veranderd. Als musea zich niet echt serieus – ik heb het nu niet over de markt, maar over de samenleving – op die andere samenleving gaan richten – dat geldt ook voor theaters en het hele culturele bestel – als die zich niet op die andere samenleving richten, dan gaan ze hun relevantie verliezen, daar ben ik zeker van. Dan gaan ze een soort reservaten worden voor kleine groepen mensen die nog in x, y of z geïnteresseerd zijn. Je zal, als je een nationaal instituut wil zijn wat voor de samenleving is, dan zal je je ook op die samenleving in den brede moeten richten. Dat verandert volgens mij nooit meer. Ja, dat denk ik niet, nee. Ik denk dat de samenleving echt fundamenteel veranderd is. Daar zal je dus wel iets mee moeten, denk ik.”

Waar een aantal musea, maar ook andere erfgoedinstellingen bevreesd voor zijn is dat inspelen op de veranderde samenleving betekent dat ze hun werking dienen te ‘verleuken’.

“Dat is niet wat ik bedoel. Ik bedoel, een verschijnsel als migratie serieus nemen, integratieproblemen in de samenleving serieus nemen, relevant worden ...
Kijk, ik geloof absoluut niet dat een gerichtheid op een breed publiek per definitie betekent vervlakking. Dat hoeft helemaal

niet. Er zijn wel veel voorbeelden van dat dat wel gebeurt, en dat dat dan puur commercieel inspelen is op de massa. Maar er zijn ook voorbeelden van activiteiten die toch zeer breed zijn. Mijn grote voorbeeld was altijd het Noorder Dierenpark in Emmen, met de familie Rensen, die van een klein dierenpark een enorm succes maakten met meer dan 1,5 miljoen bezoekers. Dat was een voortreffelijke dierentuin, die wonnen voortdurend prijzen met ongeveer alles wat ze deden: gebouwen, drukwerk, hun educatieve programma's,

Kijk, ik vind de uitdaging om op een breed publiek gericht te zijn en toch kwaliteit te houden. Je kan kwaliteit definiëren als inhoudelijk, hoogwaardig, complex enzovoort en per definitie voor een smal publiek, maar dat vind ik toch eigenlijk arrogante onzin. Als ik bij de televisie zou werken – laat ik nou eens zeggen dat ik een ander vak heb, dat ik geen museumdirecteur zou zijn, maar bij de massamedia, bij de televisie zou werken. Kijk, het is helemaal niet moeilijk – het is natuurlijk wel moeilijk, maar je snapt wat ik bedoel – om een fantastische, complexe documentaire te maken over Erik Satie of zo – ik verzin maar wat – waar dan ook 's avonds nog 70.000 mensen naar kijken en dan zeggen: ‘Dat is kwaliteit’. En dat is het ook waarschijnlijk. Maar ik vind het véél interessanter om een héle goede dramaserie te maken waar een groot publiek naar kan kijken en die gewoon goed gemaakt is; voor een breed publiek verstaanbaar zijn, maar wel goed en geen goedkope rotzooi die bij de commerciële omroepen uitgezonden wordt. Dus ik zou, als ik bij de openbare omroep werkte – dat is een leuke analogie – dan zou ik voor mezelf graag de documentaire over Erik Satie willen zien, maar ik zou hem niet zelf willen maken. Ik zou iets helemaal anders willen maken.”

Is dat een open sollicitatie?

“Nee, [lachend] helemaal niet. Maar snap je wat ik bedoel? Ik vind het eervol om een goede krant te maken voor een groot publiek. Dát vind ik mooi.”

U wordt, ook in de pers, vaak omschreven als een ‘ondernemer’, een ‘marketeer’, ‘der Macher’. Daarnaast bent u ook heel duidelijk de man van de visie. Welk gedachtegoed hoopt u na te laten als u in 2009 andere horizonten opzoekt?

“... [denkt na] Ik word in Nederland volgens mij – dat blijkt ook wel uit allerlei uitnodigingen voor lezingen die ik krijg – ook wel gezien als een van de mensen in Nederland die over het instituut museum nadenkt en daar ook over schrijft en daar altijd meningen over heeft. Ik word, denk ik, ook wel als een creatieve denker over musea als instituut gezien. Dat klopt wel. En ik heb natuurlijk toch ook wel veel gebouwd, veel nieuwe projecten gedaan de afgelopen jaren. Daar ben ik ook heel trots op.

Jan Vaessen in actie! © Nederlands Openluchtmuseum

En als ik 'ik' zeg, bedoel ik natuurlijk 'wij', want ik heb vooral leiding gegeven. Ik ben eigenlijk toch niet zo'n maker, ik ben helemaal geen manager ook bijvoorbeeld, dat kunnen anderen echt veel beter dan ik. Ik ben eerder een leider dan een manager. Ik geef de richting en de bestemming aan. Dan ga ik naar huis en dan denk ik twee dagen na en dan zeg ik: 'Ik weet het: we gaan naar Rome. Niet naar Lissabon, niet naar Barcelona, ook niet naar Praag, maar naar Rome.' En dan ben ik blijkbaar in staat om overtuigend uit te leggen waarom het het beste is om naar Rome te gaan. En het zo uit te leggen dat mensen zin hebben met me mee te gaan. En vervolgens zijn er allerlei andere mensen die spoorboekjes gaan zoeken en vliegtickets en hoe je er het goedkoopste komen kan: dat doe ik allemaal niet. Ik probeer iets duidelijk te maken. Ik ben eerder iemand die aangeeft wat we gaan doen en waarom we dat gaan doen. Dat is wat ik de afgelopen twintig jaar gedaan heb in Arnhem, zeggen: 'Daar gaan we heen.' Ik ben heel enthousiast en energiek, denk ik, om dat vol te houden."

Aan dat alles komt een eind begin 2009, als u vertrekt als directeur van het NOM. U vermeldde eerder al dat uw eerste passie literatuur was, zowel receptief, lezen wat anderen geschreven hebben als actief, de tijdschriften, visienota's en artikels die u in de loop der jaren zelf geschreven heeft.

[onderbreekt enthousiast] "Mijn grote held in mijn jeugd was Louis Paul Boon. Nog steeds trouwens. Er zijn er nog een paar bijgekomen daarna natuurlijk, maar mijn grote held was Louis Paul Boon."

In het persbericht naar aanleiding van uw vertrek wordt duidelijk meegegeven dat u van plan bent uw vrijgekomen tijd aan schrijven te besteden. Wat mogen we heel concreet zoal van uw hand verwachten in de toekomst?

"Oei. Oei ... Ik ben van plan op dit moment om twee dingen te gaan doen wat dat betreft. Voor de rest denk ik dat ik nog wel een paar uitnodigingen krijg – dat weet ik wel zeker – om aan sommige nieuwe dingen in musea mee te werken, maar niet meer als bestuurder, dat wil ik niet meer, dat doe ik al veel te lang. Omdat het zoveel tijd en energie vraagt om zoveel verantwoordelijkheid te dragen. Ik wil wél denken en meeschrijven. Wat schrijven betreft, ik ga in ieder geval een boek over het Openluchtmuseum maken, daar heb ik ook echt een opdracht voor van ons bestuur. En niet een geschiedenisboek over het Openluchtmuseum, want dat moeten anderen schrijven vind ik, want ik ben daar te lang zelf directeur geweest om die geschiedenis ook nog zelf te schrijven. Dat moeten anderen doen. Maar ik maak een mooi boek bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan in 2012. Dat is over vier jaar, dan bestaan we honderd jaar, en dan wil ik dat er een heel mooi boek ligt

over het Openluchtmuseum: wat is dat voor een museum? Maar wel een publieksboek met heel veel héle mooie foto's – ik weet nog niet wie dat gaat moeten maken – en met korte teksten over, weet ik veel, de tien meest interessante ... dieren in het openluchtmuseum, of de tien zeldzaamste gewassen. Nou ja, weet ik veel. In ieder geval een boek dat over het museum gaat. En ik ga waarschijnlijk een boek maken over museologie, over het museumvak, want dat heeft me toch ongelooflijk gefascineerd. Waar wij nu net over zaten te praten het afgelopen uur: 'Wat is er nou met die musea aan de hand?' Ik heb zoveel lezingen gedaan de afgelopen tien jaar vooral, die ik allemaal goed bewaard heb, en ik denk dat als ik dat op een goede manier ga doen, dat ik wel een hele aardige bundel essays over het museum kan gaan schrijven, dat ben ik van plan."

U hebt niet de ambitie om naar analogie met Voskuil¹⁹ een reeks Het museum te starten?

"Kijk, als ik à la Voskuil zou handelen, dan zou ik dat natuurlijk nooit aan je vertellen."

Ik kan maar proberen ...

[lachend] "Nee, ik heb ook eerlijk gezegd die plannen niet. Je hebt wel allemaal stiekem literaire ambities ... Maar laat ik nou eerst maar zorgen dat ik van dat werk af kom. En dat ik mijn geest wat dat betreft vrij krijg. Want ik heb vroeger wel 'vrij' geschreven, om het zo te zeggen, maar dat is nooit echt tot publicatie gekomen, omdat dat ook niet goed genoeg was. Misschien ga ik wel weer eens wat proberen, ja. Ik ben ooit als echte literatuurliefhaver mijn leven begonnen, dus misschien dat ik dat wel ga doen, maar dat is geen concreet plan."

Als er iets zou zijn, dan zou het altijd op de grens zitten van literatuur en documentatie, denk ik. Er zijn een aantal mensen die ik zeer bewonder, die op dat grensgebied zitten, die een soort reisverhalen of nou ja ... Pure fictie denk ik dat ik niet zo meteen zal doen, meer de literaire verwerking van de dingen die ik echt gezien en meegemaakt heb."

In de stijl van uw optredens voor TV Gelderland?²⁰

"Nou, daar zit nog te weinig mijn eigen signatuur in; dat is op dit moment alleen nog presentatie omdat ze vonden dat ik goed kan vertellen. Dat vonden ze wel leuk."

Nou ja, ik weet nog niet hoe het verder gaat lopen. Dat ligt nog in de schoot der toekomst, zoals ze zeggen. Zoals bij zwangere dames²¹..."

Bedankt voor dit gesprek en veel succes!

LOOPBAAN VAN JAN VAESSEN

Prof. dr. J.A.M.F. Vaessen (Maarheze, 1947; twee kinderen) studeerde cultuursociologie aan de Katholieke Hogeschool Tilburg en was verbonden aan de Katholieke Leer- gangen te Tilburg, vanaf 1973 als lid van de directie van de Akademie van Bouwkunst. In 1985 werd hij directeur van de dienst Kunst en Cultuur van de gemeente Apeldoorn. In 1986 promoveerde hij op het proefschrift 'Musea in een museale cultuur.'

Van 1990 tot 2009 was Jan Vaessen directeur van het Nederlands Openluchtmuseum. Van september 1995 tot september 1999 was hij daarnaast bijzonder hoogleraar kunstsociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1996 tot 2002 was hij Kroonlid van de Raad voor Cultuur en tussen 1997 en 2002 voorzitter van het verbond van Europese openluchtmusea (AEOM).

- 1 Op 1 april 2009 volgde Pieter-Matthijs Gijsbers Jan Vaessen op als nieuwe directeur van het NOM.
- 2 Zie bijvoorbeeld: TRUUS GUBBELS, 'Kwaliteit voor een groot publiek', *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid*, 21 (2009) 78, p.72-76.
- 3 JAN VAESSEN, *Musea in een museale cultuur. De problematische legitimering van het kunstmuseum*. Onuitgegeven proefschrift, Zeist, 1986.
- 4 Zie ook de beschrijving van het NOM door de ogen van Voskuil: J.J. VOSKUIL, *Het Bureau. Deel 6. Afgang*. Amsterdam, Van Oorschot, 2000, p.508-514.
- 5 Zie ook diens publicatie bij het gelijknamige proefschrift: AD DE JONG, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volks- cultuur in Nederland 1815-1940*. Nijmegen/Arnhem, Uitgeverij Boom/ Nederlands Openluchtmuseum, 2001.
- 6 Zie onder andere: JAN VAESSEN, 'Over context', in: *Jaarboek Nederlands Open- luchtmuseum 1996*. Nijmegen/Arnhem, SUN/Nederlands Openluchtmu- seum, 1996, p.10-29; ALWY JANSEN, AD DE JONG & JAN VAESSEN, 'Een brug tussen verleden, heden en toekomst. Een interview met dr. J.H. Jager Gerlings', in: *Jaarboek Openluchtmuseum 1999*. Nijmegen/Arnhem, SUN/Nederlands

Openluchtmuseum, 1999, p.122-153; JAN VAESSEN, 'De kei van Columbus. Over het ontstaan van het nieuwe entreecomplex van het Nederlands Openluchtmuseum', in: *Jaarboek Nederlands Openluchtmuseum 2000*. Nijmegen/Arnhem, SUN/Nederlands Openluchtmuseum, 2000, p.122-185.

- 7 VAESSEN, 'Over context', p.24.
- 8 Lees ook: TON WAGEMAKERS, 'De herinneringsmachine. Over de betekenis van HollandRama', in: *Jaarboek Nederlands Openluchtmuseum 2001*. Nijmegen/Arnhem, SUN/Nederlands Openluchtmuseum, 2001, p.112-131.
- 9 Zie: www.mecanoo.com.
- 10 HollandRama won in 2001 de prestigieuze Thea Award van de Themed Entertainment Association. Voor het eivormige, koperen omhulsel van HollandRama ontving Mecanoo bovendien de TECU® Award 2000 voor nieuwe industriële toepassingen van koper in de architectuur door het Duitse KM Europa Metal AG. De houten constructies van zowel HollandRama als van het entreegebouw werden genomineerd voor de Houtarchitectuurprijs 2001, georganiseerd door Centrum Hout, maar werden uiteindelijk niet gehonoreerd.
- 11 De European Museum of the Year Award is de prijs voor nieuwe of gerenoveerde musea, die jaarlijks wordt uitgereikt door het European Museum Forum (www.europeanmuseumforum.eu), onder het toezicht van de Raad van Europa en onder het patronage van Hare Majesteit Koningin Fabiola.
- 12 Inmiddels zijn die plannen al enkele malen herwerkt en herdacht. Voor meer informatie en een stand van zaken, zie: www.nationaalhistorischmuseum.nl.
- 13 JAN VAESSEN, 'Het nieuwe museum V. Het Nationaal Historisch Museum bestaat al', *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid*, 16 (2004) 61, p.97-99.
- 14 Zie bijvoorbeeld: JANNA LAEVEN, 'Gemengde gevoelens bij Nationaal Historisch Museum', *Nieuw Amsterdams Peil*, 03.11.2006.
- 15 Het plan 'Nationaal Historisch Museum Arnhem' kunt u in pdf-versie nalezen op: www.openluchtmuseum.nl/index.php?pid=32&article=134.
- 16 Het Openluchtmuseum Arnhem telde in 2007 en 2008 niet minder dan om en bij de 450.000 bezoekers, zo'n 60.000 meer dan in 2006.
- 17 Zie: 'Nationaal Historisch Museum. Scenario's voor het proces van ontwikkeling en exploitatie van het gebouw'. *IPMMC Consult*, 23.7.2008: www.minocw.nl/documenten/125835c.pdf.
- 18 Inmiddels is ook dit gegeven achterhaald. De nieuwe directeuren, Erik Schilp en Valentijn Byvanck, communiceerden op 25 maart 2009 dat het NHM niet naast het NOM zou komen, maar in de Arnhemse binnenstad, aan de voet van de John Frostbrug, aan de Rijnkade, meerbepaald in het pand van woningbouwcorporatie Volkshuisvesting. Een statement dat de nodige commotie teweegbracht in politieke en museale middens.
- 19 Over J.J. Voskuil zie ook: BJÖRN RZOSKA, 'afdeling volkskunde; wetenschappelijk assistent > onderzoeker; afdelingshoofd. Reflecties bij het overlijden van J.J. Voskuil (1926-2008)', *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 1 (2008) 2, p.6-11.
- 20 Zie: 'Gelderland Zomerland', www.omroepgelderland.nl.
- 21 Deze gesprekken werden afgenomen toen ik hoogzwanger was van mijn dochter, Hylke. Ik mag graag geloven dat de wisselwerking tussen moeder en ongeboren kind van invloed is geweest op de toon en de inhoud van dit interview.

Aantredend conservator interviewt uittredend conservator van een openluchtmuseum

→ Marc Jacobs

Hilde Schoefs

uitdaging op vanaf 15 augustus 2009. De juiste vrouw op de juiste plaats, zoveel is zeker.

Bokrijk is sinds de jaren 1950 een sleutelinstelling geworden in de Vlaamse identiteitsconstructie. Zoals zovele volkskunde- en openluchtmusea rond en na de millenniumwissel bevindt Bokrijk zich op een cruciaal punt in zijn geschiedenis. Het verhaal van het Openluchtmuseum te Arnhem in de voorbije twintig jaar illustreert treffend hoe, onder de bezielende leiding van iemand die de kans krijgt om grote visie fraai vorm te geven, een volkscultuurmuseum zeer eigentijds en succesvol kan zijn. Het voorbeeld van de heropstanding – of was het de (her)uitvinding? – van het museum voor volkscultuur en cultuur van alledag te Gent (het huis van Alijn) toont eveneens aan wat het potentieel kan zijn. Het is niet toevallig dat beide instellingen, die men vroeger zou hebben aangeduid als volkskundemusea en die nu 'powerhouses' voor etnologie en cultuur van alledag (in heden en verleden) zijn, geleid werden/ worden door conservators die méé zijn, die intellectueel op een interessante golf lengte zitten, die de boot van de hedendaagse, reflexieve, kritische, deco-recovolkskunde en erfgoedstudies niet gemist hebben, die interdisciplinair en transdisciplinair werken. Misschien meer nog: door conservators die zich voluit geven, die passioneel en zonder al te veel op de klok te letten met hun vak, netwerk, huis en bezoekers bezig zijn. Het aantal specialisten in volkskunde/volkscultuur/cultuur van alledag, die zowel de traditionele canon kennen, weten wat het

Het in 2008 door Hilde Schoefs, de hoofdredactrice van dit tijdschrift, afgenomen interview met Jan Vaessen heeft de voorbije weken een bijzondere betekenis gekregen. We presenteren een historisch stuk. Dit heeft alles te maken met een promotie die onze collega Hilde zonet gemaakt heeft. Zij is door een onafhankelijke jury en vervolgens door de provincie (West-) Limburg geselecteerd om de nieuwe conservator van het Openluchtmuseum Bokrijk te worden. Zij neemt deze

plan Hoffmann-Krayer is, wie Alfons de Cock en Paul de Mont zijn, zelf volkskundig 'veldonderzoek' hebben gedaan, alsook vertrouwd zijn met interdisciplinaire erfgoedstudies, die weten hoe Google gemolken moet worden, wie Barbara Kirshenblatt-Gimblett of John Helsloot is, zelf etnologisch avant-garde-research gedaan hebben, wel die hedendaagse supervolkskundigen zijn in Vlaanderen écht op één hand te tellen. Als die dan nog een boontje voor architectuur en vormgeving zou kunnen hebben. En Bokrijk heeft uitgerekend zo'n witte raaf gevonden: Hilde Schoefs. Slim en vooruitziend is dat van de Limburgse provincie: als men haar kansen geeft en laat doen, staat het Openluchtmuseum (en dus de reflectie over verleden, traditie en imaginaire identiteit) de volgende jaren een interessant parcours te wachten.

Voor FARO als organisatie en voor *faro* als tijdschrift is dit uiteraard een verlies. Een belangrijke stafmedewerker verlaat ons. Maar zo zien we dat als steunpunt en als open-netwerkorganisatie in dit geval niet. Wat is er mooier dan dat een jonge professional die gegroeid is op een intellectueel en voor de erfgoedpraktijk interessante, ja fascinerende werkplek en knooppunt in het erfgoedveld in Vlaanderen, het in een sleutelinstelling in het veld/in de erfgoedsector in Vlaanderen verder mag waarmaken? Hilde heeft de voorbije tien jaar als stafmedewerkster van eerst het Vlaams Centrum voor Volkscultuur (vanaf 1999 tot 2007) en vervolgens, na de fusieoperatie, in FARO, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, veel werk verzet. Heel veel van het advieswerk en de praktijkondersteuning aan allerlei organisaties in de sector gebeurde, zoals zo vaak in een steunpunt, achter de schermen en voor de buitenwereld (behalve voor de ondersteunde organisaties) haast onzichtbaar. Hilde heeft naast erfgoededucatieprojecten, met het samen met Katrijn D'hamers en allerlei spelers in de sector, tot bloei gebrachte project *Villa Futura* (waarvoor ze de erfgoedprijs van de Vlaamse Gemeenschap in ontvangst mocht nemen in 2005), in diverse publicaties haar stempel gedrukt. Lezers van *Mores. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* en van *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed* hebben dit de voorbije jaren kunnen ondervinden. Het tijdschrift wordt vanaf het volgende nummer met liefde en zorg verder verzorgd door een nieuwe hoofdredactie, waarbij de vertrouwde redactie en FARO uiteraard voor de continuïteit instaan.

Bedankt, Hilde, voor alle zorgen. Veel succes!

Van Hilepani tot Hasselt

→ Charters, conventies, taalpolitiek en immaterieel erfgoed

Wereldwijd is de aandacht voor taaldiversiteit de voorbije eeuw gestaag toegenomen (cf. faro | tijdschrift over cultureel erfgoed, 1 (2008) 1, p.50–55). Tegelijk klinkt voor het grootste deel van die talen ook steeds luider een alarmerende boodschap. Van de bijna zevenduizend talen die vandaag ergens ter wereld nog gesproken worden, dreigt immers een groot deel – de minst pessimistische schattingen spreken over 60 % – bij het begin van de 22e eeuw niet meer te zullen bestaan. Tenzij er actie wordt ondernomen. Maar hoe doe je dat: een taal redden? En wat is een taal eigenlijk? Zijn alle inheemse dialecten die vandaag in Vlaanderen nog gesproken worden, lokale talen? Of hebben wij maar één inheemse taal in Vlaanderen en kent die een bonte verscheidenheid aan verschijningsvormen? Wie bepaalt eigenlijk of een taalsysteem als taal of als dialect of als nog iets anders (regiolect, streektaal, ...) door het leven gaat en op basis waarvan? Dergelijke vragen op het snijvlak van taalkunde, taalpolitiek en talig-erfgoedzorg zijn aan de orde in het zopas bij Pharo Publishing verschenen boek Taal of tongval?

HET WAMBULE, HET LIMBURGS EN HET WEST-VLAAMS IN DE UNESCO-ATLAS VAN BEDREIGDE TALEN

Er zijn vandaag negen talen ter wereld met elk meer dan honderd miljoen moedertaalsprekers. Dat betekent dat meer dan 41 % van de wereldbevolking één van deze negen talen als eerste taal geleerd heeft. Er zijn vandaag wereldwijd drieëntachtig talen, waaronder het Nederlands, met meer dan tien miljoen sprekers. 80 % van de wereldbevolking spreekt dus één van die talen.¹ Het voortbestaan van de overige 6.800 taalsystemen die vandaag op aarde gesproken worden, ligt in de handen van evenveel taalgemeenschappen, die allemaal klein tot zeer klein zijn en die op tal van manieren onder assimilatie-druk staan. De verhoudingsgewijs kleine sprekersgemeenschappen worden door externe factoren (van militaire, economische, religieuze, culturele of educatieve aard) gedwongen of kiezen er vanuit een negatieve attitude ten overstaan van hun eigen taalsysteem zelf voor om de intergenerationele overdracht van hun eigen taal stop te zetten door hun kinderen een andere, vaak sterkere, taal aan te leren. Dergelijke processen gaan bijna altijd gepaard met sociale, culturele en/of politieke druk op regionale taalgemeenschappen ten gunste

van nationale culturen en talen. Sprekers geven hun taal enkel op als dat een voorwaarde is om status te kunnen verwerven en aldus het vooruitzicht op economische verbetering oplevert. Vele natiestaten zetten vandaag nog steeds hoofdzakelijk in op een sterke nationale eenheid via één of enkele erkende en ondersteunde ta(a)l(en) en dat ten koste van hun binnenlandse taaldiversiteit. Meer dan de helft van de circa 6.900 taalsystemen die vandaag nog ergens op de wereld in gebruik zijn, heeft dan ook te kampen met een continu dalend sprekersaantal.

Een voorbeeld van zo een kleine, onder druk staande taal is het Wambule, dat in het oosten van Nepal aan de voet van de Himalaya gesproken wordt door circa vijfduizend mensen. Het taalgebied van het Wambule bestrijkt de aaneensluitende grensregio van vier verschillende Nepalese districten: Okhaldunga, Khotan, Udaypur en Sindhuli. Het Wambule bestaat dan ook uit vier dialectgroepen, die onderling echter slechts minimaal van elkaar verschillen. Het zijn lokale spreektaalen zonder schriftbeeld en zonder literaire traditie, die door het toenemende gebruik van het Nepali – de nationale taal, die door circa 60 % van de Nepalezen gesproken wordt – sterk onder druk staan. Bovendien zijn de 440.000 Nepalese Rai, waartoe de Wambulesprekers behoren, een volksstam van Mongoolse oorsprong met een sjamanistisch geloof, die daarom in het hindoeïstische Nepal door de Indo-Arische meerderheid gediscrimineerd worden en in het nog steeds heersende kastensysteem een ondergeschikte positie bekleden.

Over het Wambule zijn we eerst precies geïnformeerd sinds Jean Robert Opgenort, een Nederlandse taalkundige, tussen november 1996 en februari 2003 een vijftal expedities naar de Himalayastreek ondernam om er het lokale dialect van één Wambuledorp, Hilepani, te registreren, te bestuderen en zo voor een spoorloze verdwijning te behoeden.² Hilepani ligt centraal in het Wambulegebied en Opgenort beschreef het lexicon, de fonologie en de grammatica van het dialect van dit vijfhonderd inwoners tellende bergdorpje als exemplarisch voor het Wambule in zijn geheel. Hij promoveerde op 6 juni 2002 te Leiden met een dissertatie over de *‘Wambule Language’* en publiceerde twee jaar later een aangevulde commerciële

moe r

kap-pes

jie t s

kwek-
v o a r s

kwa-ke l

moe l-
b a e r

k i e r - k e

vrom-mes

t a f - f e l -
t r e k

p i e r s

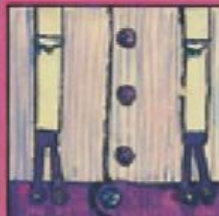
Z o e - b e - l e

i e m e r

m o e t -
w o o r m

l i s - t e

s n u u t - j e

k i e p s

s l a a t

w e k

Kaart van Nepal met aanduiding (grijze ovaal op de rechter detailkaart) van het verspreidingsgebied van het Wambule, circa 100 km ten zuidoosten van Kathmandu

editie van zijn proefschrift, die sindsdien het standaardwerk over deze Nepalese minderheidstaal vormt.³ Voordat Opgenort de Wambule sprekende boeren in dit bergachtige, moeilijk bereikbare deel van Nepal ging opzoeken en maanden bij hen doorbracht om hun taal te registreren en te analyseren, was de belangrijkste bron over het Wambule een vertalend woordenlijstje met slechts enkele honderden woorden, opgetekend in 1855 door de Brits-koloniale taalkundige Brian Houghton Hodgson.

In een interview voor *Chautari*, het ledenblad van de Vereniging Nepal Samaj Nederland, legde Opgenort in 2004 uit dat hij met zijn wetenschappelijk werk meer hoopt te bereiken dan enkel de linguïstische beschrijving van het Wambule:

“Door het onderzoek kunnen sprekers hun eigen taal gaan waarderen, waardoor de overlevingskans van de taal toeneemt. [...] Het is me opgevallen dat de Wambule die buiten het kerngebied wonen, hun taal niet meer doorgeven aan hun kinderen. Dat vind ik erg spijtig. Gelukkig zijn er ook voldoende mensen die zich wel zorgen maken over het voortbestaan van hun taal en die het gebruik ervan aanmoedigen. Zo brengt de Wambule Samaj Nepal het tijdschrift *Libju-Bhumju* uit. Ik hoop mijn steentje bij te dragen door een goedkope versie van mijn grammatica van het Wambule te schrijven, zodat deze ook in Nepal kan worden verspreid.”

Ook buiten Nepal vestigt Opgenort de aandacht op de in hun voortbestaan bedreigde talen van zijn onderzoeksgebied. Hij is een van de vijftientig taalkundigen uit alle delen van de wereld die meewerkten aan de recente derde editie van de *Atlas of the World's Languages in Danger*⁴ van UNESCO.⁵ In deze Atlas wordt het Wambule vermeld als een taal die ‘unsafe’ is. Dat wil zeggen: “most children speak the language, but it may be restricted to certain domains (e.g., home)”, zoals Opgenort ter plaatse kon vaststellen. Er werden in de derde editie 2.498 talen opgenomen, hetgeen opnieuw een stijging is ten opzichte van de editie 2001. Dat is volgens hoofdredacteur Christopher Moseley vooral te wijten aan de gedetailleerdere rapportering en aan het intensievere onderzoek over de taalsituatie in alle hoeken van de wereld tijdens de voorbije jaren. De derde editie van de UNESCO-Atlas bestaat voorlopig enkel in een digitale versie die via internet raadpleegbaar is en permanent aangevuld en verbeterd zal worden; onder andere op basis van commentaren die de gebruikers zelf kunnen insturen. Meteen op de dag van zijn lancering mocht de Atlas zich dan ook al verheugen in ruim tienduizend onlinebezoekers.

Op de website van Wambulevorser Opgenort wordt nog een andere bedreigde taal beschreven: zijn eigen moedertaal, het Limburgs. Toen de *Atlas van bedreigde talen* op 19 en 20 februari

2009 in het UNESCO-hoofdkwartier te Parijs werd voorgesteld, ontstond er in de Vlaamse media enige commotie. Het feit dat ook West-Vlaams en Limburgs-Ripuarisch op de UNESCO-kaart geseind worden als bedreigde talen, bleek bij de Vlaamse pers opzien te baren. Alle Vlaamse kranten brachten in de week van 22 februari minstens één bericht hierover en ook op radio en tv was de UNESCO-Atlas even een nieuwsitem. De teneur van de Vlaamse berichtgeving had een ondertoon van ongeloof: vergist UNESCO zich niet door van de West-Vlaamse en de Limburgse dialecten te beweren dat ze bedreigd zijn? Taalkundigen en opiniemakers wezen er vooral op dat juist deze perifere dialecten vandaag nog het meest gebruikt worden in Vlaanderen. Dat gaf echter geen aanleiding om zich af te vragen of de Atlas van UNESCO dan niet eerder te weinig dan te veel vermeldt voor Vlaanderen. Er viel bijvoorbeeld nergens een pleidooi op te tekenen om ook de Brabantse dialecten in de Atlas te laten opnemen. Men scheen in Vlaanderen vooral moeite te hebben om het feit te duiden dat de wereldorganisatie inzake cultuur en erfgoed plots meer aandacht bleek te hebben voor de situatie van de West-Vlaamse en de Limburgs-Ripuarische dialecten dan er doorgaans in Vlaanderen zelf voor aan de dag gelegd wordt. Er werd echter geen zoekwerk besteed aan het achterhalen van de mogelijke redenen waarom precies West-Vlaams en Limburgs-Ripuarisch in de Atlas vermeld worden. De zeer waarschijnlijke mogelijkheid dat de redenen hiervoor buiten Vlaanderen – met name in Frans-Vlaanderen en in Nederlands-Limburg – liggen, bleef dan ook onbesproken. Heel wat commentaren konden blijkbaar worden gegeven zonder eerst eens te kijken wat de Atlas eigenlijk precies vermeldt en welke realiteit het redactieteam met die twee symbooltjes en de labels ‘West Flemish’ en ‘Limburgian-Ripuarian’ onder de aandacht wil brengen.

Opvallend was wel dat er in de redactionele berichtgeving en in de opgetekende reacties een duidelijk verschil merkbaar was tussen de beide perifere Vlaamse provincies. In West-Vlaanderen werd eerder getwijfeld aan het bedreigd zijn van het dialect en werd vooral gewezen op het feit dat ook veel kinderen in die provincie nog dialect als informele omgangstaal bezigen. Kenschetsend en opmerkelijk was hier de reactie die dr. Frans Debrabandere – auteur van onder andere het *Kortrijks woordenboek* (1999) en het *West-Vlaams etymologisch woordenboek* (2002) – in *De Standaard* en *Het Nieuwsblad* liet optekenen:

“Alle dialecten zijn met uitsterven bedreigd, maar het West-Vlaams minder dan de andere dialecten in Vlaanderen. [...] Als het West-Vlaams erop achteruitgaat, is dat omdat West-Vlaamingen vaker dan vroeger buiten de provincie werken en daarvoor ook meer andere uitdrukkingen of woorden te horen krijgen en overnemen. Dat betekent evenwel nog niet dat het

West Flemish, Walloon en Limburgian-Ripuarian als bedreigde talen op de digitale kaart van de Atlas of the World's Languages in Danger van UNESCO. © UNESCO, Parijs

dialect in zijn totaliteit daardoor verloren gaat. Je kan hoogstens zeggen dat jonge mensen een aantal woorden niet langer gebruiken. [...] Wat wel stoort is het tussentaaltje dat opgang maakt. Het is geen standaardtaal, maar ook geen dialect en toch hoor je het steeds vaker. Dat komt omdat jongeren niet langer hun eigen dialect kennen, maar ook de standaardtaal niet onder de knie hebben. Eigenlijk is het dialect dan een beter alternatief omdat dat nog een authentieke taal is, die tussentaal niet. Al zou ik er geen moeite mee hebben als iedereen de standaardtaal gebruikt.”⁶

Debrabandere verwoordde daarmee kort en duidelijk de reactie die wellicht prototypisch is voor de *communis opinio* in Vlaanderen: a) het West-Vlaams staat nog sterk, b) wat verandert, is vooral het taalgebruik van de jongeren, omdat zij dialect steeds meer vervangen door tussentaal, c) die tussentaal is verwerpelijk omdat ze ook in de plaats van het AN gebruikt wordt, d) een taalsituatie met naast AN ook traditioneel dialect zou dan nog te verkiezen zijn en e) als in zo'n situatie dan op termijn het dialect helemaal verdwijnt ten gunste van het AN is dat niet echt een probleem. Het hoeft weinig betoog dat dit niet echt een gedachtegang is waar de pleitbezorgers van taaldiversiteit, zoals het redactieteam van de UNESCO-Atlas, het mee eens kunnen zijn.

In Limburg viel een enigszins andere reactie op te tekenen en was men het er doorgaans meer mee eens dat de dialecten er sterk onder druk staan. Een lezerspoll van *Het Belang van Limburg* gaf als resultaat dat 85 % van de reagerende lezers vonden dat 'het Limburgs' beschermd zou moeten worden. Daarbij werd vaak impliciet verwezen naar de andere statussituatie in de gelijknamige Nederlandse buurprovincie, waar de dialecten sinds 1996 als streektaal erkend zijn. Kenmerkend was in dat opzicht de reactie die de Limburgse gouverneur Stevaert in de krant liet optekenen:

“Het slechte nieuws is dat de Limburgse dialecten dreigen te verdwijnen, het goede nieuws is dat de taal eindelijk internationale erkenning krijgt’, reageert gouverneur Steve Stevaert met een glimlach. Volgens Stevaert kunnen de verschillende Limburgse dialecten alleen worden gered als Nederlands en Belgisch Limburg de handen in elkaar slaan. ‘Om de Limburgse cultuur en het dialect te verstevigen, moet er een betere samenwerking komen tussen Oost- en West-Limburg.’”⁷

De publieke gedachtewisseling over deze vermeldingen van twee ook in Vlaanderen inheemse taalgroepen in de Atlas van

UNESCO werd afgesloten op het politieke niveau. Naar aanleiding van de media-aandacht stelde Vlaams parlements lid Johan Verstreken (CD&V) enkele vragen om uitleg aan de Vlaamse minister van Cultuur, Bert Anciaux⁸. De minister beantwoordde de vragen op donderdag 5 maart 2009 in de vergadering van de Commissie voor Cultuur, Jeugd, Sport en Media van het Vlaams Parlement. Tijdens het debat stelden ook commissieleden uit alle andere fracties bijkomende vragen van dezelfde strekking: wat denkt de minister over het feit dat de UNESCO het West-Vlaams en het Limburgs als bedreigde talen aanmerkt? Wordt hier beleidsmatig gevolg aan gegeven? Wat vindt de minister zelf van het gebruik van dialecten? De teneur van Anciaux' antwoorden komt sterk overeen met hetgeen in de pers verschenen is:

a) De vermelding van West-Vlaams en Limburgs in de Atlas van UNESCO heeft een signaalfunctie die niet overroepen moet worden. Andere dialecten – de minister noemde het Brussels en het Gents – staan er momenteel zeker slechter voor. De minister verwijst daarbij naar de sprekersaantallen die de Atlas op basis van de *Ethnologue* geeft (2.600.000 voor Limburgs-Ripuarisch en 1.500.000 voor West-Vlaams) en stelt: “Voor een bedreigd dialect zijn dat mooie cijfers”⁹.

b) Het gaat hier om dialectgroepen die zich tot buiten Vlaanderen uitstrekken en elders een statuut van ‘taal’ hebben, maar in Vlaanderen als dialecten beschouwd worden. De minister noemt dat in zijn antwoord: “het schijnbaar meer ‘zelfstandige’ karakter van deze talen in Nederland en Frankrijk”.

c) Er gebeurt in Vlaanderen en het Nederlandse taalgebied al geruime tijd veel op het vlak van de wetenschappelijke documentatie van deze dialecten.

Illustratief voor de manier waarop het probleem van de sterk tanende taaldiversiteit – dat UNESCO met de Atlas onder de aandacht probeert te brengen, ook van België/Vlaanderen – zowel op het politieke forum als in de Vlaamse media doorgaans weg gerelativeerd wordt, is wellicht het volgende citaat uit het antwoord van minister Anciaux:

“Aandacht voor de culturele rijkdom van taaldiversiteit en een positieve omgang met taal én dialecten, dat is wat UNESCO met de taalAtlas nastreeft. Als dialecten willen overleven moet men ze immers vooral niet in een keurslijf van regels en ‘authenticiteit’ dwingen. Dat is de beste manier om ze dood te knuffelen. Ik denk dan ook niet dat zich extra maatregelen opdringen. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat men de bestaande dialecten niet moet documenteren, precies omdat ze aan verandering onderhevig zijn. Linguïsten van verschillende universiteiten maken daar sinds jaar en dag werk van.”

De negen parameters die volgens de Language Vitality Survey van UNESCO bepalend zijn voor de vitaliteit van een taalsysteem. © UNESCO, Parijs

INTERNATIONALE TAALPOLITIEK VOOR EEN REGIONALE TAALPROBLEMATIEK?

Taalvariatie is een te koesteren rijkdom, dat betwist geen mens. Maar welke beleidsmatige gevolgen dat zou kunnen hebben, daarover lopen de visies binnen het Nederlandse taalgebied en in Vlaanderen vooralsnog mijlenver uiteen. Waar voor de enen resolute actie ter bescherming en ondersteuning van taaldiversiteit zou beginnen, ligt voor anderen reeds de uiterste grens waarachter verdere actie tot het kunstmatige 'doodknuffelen' wordt gerekend. In het boek *Taal of tongval?* wordt de meest uitgesproken voorbeeldcasus van dit maatschappelijke vraagstuk binnen ons taalgebied uitgebreid besproken en geanalyseerd. De vraag of dialecten de officiële status van streektaal kunnen, dan wel zouden moeten krijgen en de invulling van een concreet taalvariatiebeleid dat aan zo een formeel statuut zou vasthangen, vormen sinds de jaren 1990 een latente taalkwestie die in Nederland en tussen Nederland en Vlaanderen speelt en waarover we best ook binnen Vlaanderen en België toch ook eens hardop zouden moeten durven nadenken en debatteren.

De aanjager en het kernstuk van die kwestie is de onevenwichtige manier waarop de voorbije dertien jaar in het Nederlandse taalgebied wel en niet gebruik is gemaakt van één van de nieuwe, internationale taalbeleidsinstrumenten inzake taalvariatie: het Handvest voor streektalen en talen van minderheden (CETS 148) uit 1992 van de Raad van Europa. Dit Handvest behoort tot de meer succesvolle beleidsinstrumenten die de Raad van Europa de voorbije decennia ontwikkelde en aan zijn zevenenveertig lidstaten ter beschikking stelde. De meeste lidstaten hebben het Handvest CETS 148 inmiddels ondertekend en velen passen het ook concreet toe op hun grondgebied. De Nederlandse overheid heeft dit Handvest meteen na zijn totstandkoming in 1993 ondertekend en heeft het sinds 1996 ook geratificeerd en toegepast, onder andere om aan het Fries, het Nedersaksisch en het Limburgs het statuut van streektalen te verlenen. In het boek wordt de chronologie, de taalpolitieke context en de onderlinge samenhang van deze streektaal-erkenningen binnen het Nederlandse taalgebied ontrafeld en geanalyseerd.

De taalpolitieke lading van de Europese beleidstekst CETS 148 is in België en met name in Vlaanderen echter vanaf het begin een hinderpaal gebleken om dit Handvest tot op heden zelfs maar te ondertekenen. Ook de achtergronden van onze moeilijke verhouding tot dit Handvest tracht het boek uitvoerig te documenteren en te analyseren. De formele vraag van het Belgisch-Limburgse provinciebestuur, sinds 1997 gesteld aan de Belgische en de Vlaamse overheden, om ook de dialecten op haar grondgebied als streektaal te erkennen, gaf in 1999 voor het eerst aanleiding tot een negatief advies door de Nederlandse Taalunie. Sindsdien weigert ook de Nederlandse regering om nog bijkomende dialectgroepen als streektaal te

erkennen, zoals de provincie Zeeland in 2001 mocht ondervinden. Tegelijk maken de noordoostelijke provincies Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland zich sinds begin 2009 op om voor de Nedersaksische streektaal dezelfde status (onder Deel III van het Handvest) te vragen, die ook het Fries geniet. Het ziet er voorlopig dus niet naar uit dat de onevenwichtige statussituatie in Nederland en tussen Nederland en Vlaanderen inzake het gebruik van het Handvest CETS 148 snel in balans zal geraken.

Achter de taalpolitieke vraagstelling schuilt de netelige en ook finaal niet te beantwoorden vraag naar het verschil tussen een (streek)taal en een dialect. Op de vraag vanaf welk punt een taalsysteem voldoende verschilt van alle andere historisch verwante en/of geografisch nabije taalsystemen om er het predicaat taal aan toe te kennen, is immers geen taalkundig sluitend antwoord te geven. Elk taalsysteem kan op dezelfde manier onderzocht en beschreven worden wat betreft zijn fonetische en lexicale bouwstenen en zijn fonologische, morfologische en syntactische regels om er als correct beschouwde taaluitingen mee te maken. Eerst wanneer men in de vergelijkende taalkunde taalsystemen naast elkaar analyseert en onderlinge overeenkomsten en verschillen mee in rekening brengt, ontstaat de mogelijkheid om gradaties van onderlinge overeenkomst en verwantschap te bepalen. Dergelijke vergelijkende studies leveren een overzicht op van alle voorkomende taalkenmerken binnen een groep taalsystemen en laten zien welke kenmerken de subset van elk taalsysteem doen onderscheiden van die van alle andere. De vraag naar een indeling van dit geheel van gradueel onderscheiden taalsystemen in afzonderlijke talen behoort even weinig tot het domein van de taalkunde als er vanuit de biologie iets zinnigs gezegd zou kunnen worden over de verdeling van de wereldbevolking in nationaliteiten. Bij de vraag naar de scheidslijn tussen talen en dialecten, regiolecten, streektalen en andere soorten taalsystemen zijn in feite dus vooral extralinguïstische, sociale, geografische en taalpolitieke factoren in het geding. De vraag of de sprekers van een bepaald taalsysteem het essentieel vinden dat hun taalgebruik het predicaat van (streek)taal mag dragen, zou dan wel eens belangrijker kunnen zijn dan de manier waarop zo'n linguïstische identiteitsconstructie ook geobjectiveerd zou kunnen worden. Zolang het gaat over taalsystemen aan de andere kant van de wereld, zoals het Wambule in Nepal, hebben we er absoluut geen moeite mee dat hun aanduiding en hun behandeling als een 'taal' kunnen helpen om de sprekers te overtuigen van haar culturele waarde en van de noodzaak om ze in stand te houden. Anders wordt het als dezelfde kwestie binnen onze eigen gemeenschap de kop opsteekt.

Een blik buiten de grenzen van deelstaat Vlaanderen leert alszins dat we met pogingen tot efficiënt taalvariatiebeleid

duidelijk meer moeite hebben dan sommige van de ons omringende regio's en taalgebieden. Zo was de erkenning van de Platduitse dialecten in een aantal Duitse Bundesländer de rechtstreekse aanleiding voor de Nedersaksische streektaal-erkenning in Nederland. In Frankrijk was het al dan niet in overeenstemming zijn van CETS 148 met de in 1992 aan de Grondwet toegevoegde bepaling dat het Frans dé taal van de Republiek is, de inzet van een jarenlange politieke strijd op het hoogste niveau tussen president Mitterand en premier Jospin. Eerst de recente grondwetsherziening van 2008 op initiatief van de nieuwe president Sarkozy maakte daaraan een einde, waardoor de weg voor de Franse ondertekening en toepassing van het Handvest open ligt. Luxemburg ondertekende en ratificeerde het Handvest probleemloos, maar meldde geen enkele streek- of minderheidstaal aan, omdat er binnen het Groothertogdom geen zijn. De endogene, niet-genormeerde spreektaalen hebben er immers sinds 1984 als Letzeburgs de status van derde landstaal naast het Frans en het Duits. Wallonië vaardigde in 1982 en 1990 – dus al geruime tijd voor het Handvest CETS 148 er was – twee eigen decreten uit ter bescherming en bevordering van de endogene taalvariatie (zowel van Romaanse als Germaanse origine!) in Franstalig België. En ook de Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft in 2004 een resolutie goedgekeurd voor de ondersteuning van het Brussels dialect. Alleen Vlaanderen blijft dus kennelijk achter inzake de ontwikkeling van een eigen taalvariatiebeleid. Vanwaar toch die Vlaamse neiging tot *splendid isolation* als het over taaldiversiteit gaat?

LIJDT VLAANDEREN AAN TAALVARIATIE- EN NEDERLAND AAN NORMERINGSFOBIE?

De status van officiële landstaal en haar brede verspreiding via scholing en sociale druk hebben van het Algemeen Nederlands in Nederland en later ook in het noordelijke deel van België gestaag en onvermijdelijk een prestigetaal gemaakt. Daardoor zijn de veel oudere endogene en geografisch gevarieerde spreektaalen in een ondergeschikte en in toenemende mate precare positie gebracht. Deze bedreigde toestand van de endogene spreektaalsystemen wordt gekenmerkt door hun aanduiding met de term 'dialecten'; een term die eerst bestaat sinds en ten gevolge van de inherente tegenstelling tot een eenheidsvariant die niet als dialect maar als taal gepercipieerd en beschermd wordt. Intrinsiek gaat daarmee de gedachte gepaard dat een dialect geen taal zou zijn. Deze idee in combinatie met het stilzwijgende, maar in de ABN-periode krachtig gepropageerde, uitgangspunt dat er in Vlaanderen slechts plaats kan zijn voor één endogene taal, brengt onvermijdelijk mee dat Vlamingen niet erg geneigd zijn om endogene taaldiversiteit als iets positiefs te beschouwen. Dialecten mogen er zijn, maar slechts tweederangs en met een duidelijk status-

verschil ten opzichte van de normtaal. De Vlaamse idee-fixe dat men de standaardtaal onvermijdelijk schade berokkent door iets voor de instandhouding van andere endogene spreektaalen te doen, vindt hier haar diepgewortelde oorsprong. In feite is er in Vlaanderen nog steeds een soort collectieve ontkenning van het feit dat men tegelijk en op een aanvaardbaar niveau spreker van het Algemeen Nederlands én van een regionaal of lokaal endogeen taalsysteem kan zijn. Het oude adagium van de ABN-kernen – ruil uw (ouderwets, boers, onbeschaafd) dialect in voor de enige en echte taal van Vlaanderen: het Nederlands – zindert nog altijd na in de herinnering van de inmiddels oudste generatie Vlamingen en het (b)lijkt nog steeds beleidsbepalend te zijn.

Aan het einde van de 20^e eeuw hebben taalpolitieke ontwikkelingen op Europees en op mondiaal vlak echter juist voor de endogene spreektaalen naast de officiële landstalen kansen gecreëerd om uit hun onzekere en bedreigde toestand te geraken door ook zelf maatschappelijk prestige te verwerven. Door het wel en niet inspelen op deze ontwikkelingen zijn Vlaanderen en Nederland de voorbije twee decennia op sterk uiteenlopende wijze geëvolueerd met betrekking tot de functie die endogene taalvariatie vervult en de positie die we er als taalgemeenschap aan toekennen. De liminoïde overgangsfase – gekenmerkt door ambiguïteit, vaagheid en onzekerheid en beleidsmatig geconcretiseerd in de halfslachtige combinatie van verketteren en koesteren, van tolereren en doodzwijgen – lijkt in Nederland ten aanzien van (een deel van) het endogeen talig erfgoed inmiddels afgesloten te zijn. Binnen het areaal van het Nederlandse taalgebied vormt de 19^e-eeuwse staatsgrens tussen de Europese lidstaten België en Nederland op dit moment echter nog steeds een limes (grens) van politiek verschillende houdingen tegenover de positie die endogene taalvariatie daarbij zou mogen innemen, en tegenover de wijze waarop dit alles beleidsmatig aangestuurd en ondersteund zou kunnen worden. Die grens is er overigens niet alleen op nationaal, maar ook op provinciaal beleidsniveau. Ook daarvan is de Limburgse casus een uitgesproken voorbeeld. Op de cover van *Taal of tongval?* prijkt een gebroken variant van het Limburgse kussymbool, dat begin april 2009 door de Limburgse provinciebesturen gelanceerd werd om de onderlinge verbondenheid tussen West- en Oost-Limburg zichtbaar en propageerbaar te maken. Misschien is het formele statusverschil tussen de endogene spreektaalen in de beide provincies wel meer dan enkel een symbool. Zou het niet eerder tekenend zijn voor de dagelijkse realiteit naast en achter de politieke provinciale profilering?

De onevenwichtige toestand inzake taalvariatiebeleid binnen Nederland en het feit dat er in Vlaanderen vooralsnog niet van enig taalvariatiebeleid gesproken kan worden, wijzen op een

andere manier van ervaren van en van willen omgaan met de inheemse taaldiversiteit boven en onder de rijksgrens. Zelfs in de zuidoostelijke Limburgse hoek van het Nederlandse taalgebied maakt het verschil tussen enerzijds het officiële provinciale eenheidsdiscours en anderzijds de implementatie ervan in de actuele beleidspraktijk en de opinievorming dat pijnlijk duidelijk. Het kussymbool is deze dagen in West-Limburg dankzij overheidsinspanningen alom tegenwoordig in het straatbeeld en in de regionale media, terwijl het in Oost-Limburg sinds de lancering slechts met mondjesmaat wordt gebruikt. Ook de grote herdenkingsviering van 170 jaar scheiding der beide Limburgen van midden mei vond wel symbolisch aan de Maas plaats, maar toch uitsluitend op de westelijke oever. Aan de overzijde sloegen enkele tientallen Nederlands-Limburgers – deels verrast omdat de veerdienst onderbroken was en ze dus twintig kilometer moesten omrijden om “op ‘t Belsj” te geraken – het gebeuren gade, zonder het spektakel echt te kunnen horen of zien. Eenheid in verscheidenheid?

PLEIDOOI VOOR EEN GEVARIÉERD EN DYNAMISCH TAALVARIATIEBELEID IN VLAANDEREN

Artikel 10 van het Explanatory Report dat bij het Handvest nr. 148 hoort, wijst er zeer nadrukkelijk op dat de Raad van Europa deze verdragstekst ziet als een bijdrage tot de instandhouding van het Europees cultureel erfgoed:

“As is made clear in the preamble, the charter’s overriding purpose is cultural. It is designed to protect and promote regional or minority languages as a threatened aspect of Europe’s cultural heritage. For this reason it not only contains a non-discrimination clause concerning the use of these languages but also provides for measures offering active support for them: the aim is to ensure, as far as reasonably possible, the use of regional or minority languages in education and the media and to permit their use in judicial and administrative settings, economic and social life and cultural activities. Only in this way can such languages be compensated, where necessary, for unfavourable conditions in the past and preserved and developed as a living facet of Europe’s cultural identity.”

Even duidelijk wordt daarbij gesteld dat voor de Raad van Europa het in stand houden van een taalsysteem gelijk staat aan het creëren van gunstige gebruiksvoorwaarden, met het aanmoedigen van zijn gebruik “as far as reasonably possible” en van zijn intergenerationele overdracht. Wat bij de aanmelding van een streektaal of minderheidstaal officieel erkend wordt is de collectieve verbondenheid op basis van een gemeenschappelijk taalgebruik van een minderheidsgroep binnen de staat. De leden van die minderheidsgroep, geografisch definieerbaar (streektaal) of niet (minderheidstaal), krijgen daarbij de formele bevestiging dat ze het recht hebben om hun talige niet-

gelijk zijn aan de andere burgers van hun land in stand te houden. Bovendien verbindt de staat zich ertoe om een actief beleid met het oog op die instandhouding te zullen voeren.¹⁰ Vermits de meeste lidstaten van de Raad van Europa ook een actief taalbeleid ten gunste van hun officiële talen voeren, komt de ‘resolute actie’ die het Handvest van hen vraagt ten aanzien van endogene taalminoriteiten, dan ook neer op een vorm van positieve discriminatie. Het bewust in stand houden van de talige diversiteit – door niet de vrije hand te laten aan de wet van de sterkste die ook tussen taalsystemen speelt – is uiteindelijk de ultieme motivatie die een overheid tot het aangaan van een dergelijk engagement kan bewegen. Dat is dus een engagement van dezelfde strekking als de corrigerende overheidsmaatregelen in de gezondheidszorg, het onderwijs en het sociale beleid, die erop gericht zijn om de zwakkeren in een samenleving niet het slachtoffer te laten worden van de wet van de sterkste. Alleen is hier niet het fysieke of materiële, maar het culturele welzijn van burgers in het geding.

Het Handvest schiet zijn doel misschien in die zin voorbij dat het vanuit de bedoeling om endogene taalsystemen als onderdeel van het Europees cultureel erfgoed in stand te houden in zijn concrete maatregelen een beleidsimplementatie voorstelt die een cultureel-erfgoedwerking ver overstijgt en enkel via taalplanning en een taalpolitieke agenda realiseerbaar is. Het lijkt daarbij moeilijk te vermijden dat een effectieve toepassing van het Handvest CETS 148 de erkende streektaal op termijn tot een regionale concurrent voor de officiële landstaal maakt. Sprekers kunnen immers wel twee of meer taalsystemen naast elkaar gebruiken, maar niet op een manier waarbij elk van die talen ook progressief versterkt worden in hun gebruik, hun maatschappelijke positie en intergenerationele overdracht. Meer van het ene betekent automatisch minder van het andere. De Raad van Europa gaat er zonder meer vanuit dat officiële landstalen vanwege hun wettelijke bescherming en verplichte gebruik een onaantastbare status hebben. Het feit dat de spreektaalen die vandaag in Duitsland als Nederduitse streektaal erkend zijn, enkele eeuwen geleden als taal van de Hanzesteden nog goed op weg waren om de toonaangevende taal van heel Europa te worden, bewijst het tegendeel. In Vlaanderen staat de relatief jonge geschiedenis van het Nederlands als officiële landstaal dan misschien ook net te weinig garant voor de gok dat bijkomende inheemse taalsystemen met een erkend statuut op termijn geen bedreiging voor de wettelijk voorgeschreven eenheidstaal zouden zijn. De onuitgesproken vrees van tegenstanders van streektaalerkenning is immers, dat een taalsysteem dat als erkende streektaal aan een opmars begint, uiteindelijk in zijn verspreidingsgebied de officiële landstaal van de troon stoot en zelf de dominante taal wordt. In dat scenario zou de ultieme, perverse werking van het Handvest CETS 148 kunnen zijn dat huidige landstalen in die delen van hun verspreidingsgebied waar een

streektaal erkend wordt, gedoemd zouden zijn om zelf als minderheidstaal te eindigen.

Zitten we daarmee dan niet in een vicieuze cirkel die taalvariatiebeleid in Vlaanderen gewoon onmogelijk maakt? Want als niets ondernemen onvermijdelijk tot de verdere afkalving van de inheemse taaldiversiteit leidt en wel actie ondernemen op langere termijn mogelijk tot niet meer dan een omkering van de verhoudingen tussen sterke en bedreigde taalsystemen, hoe kun je dan beleidsmatig zinvol opereren? Het principe van de wederzijdse inclusie – samengevat in het Latijnse motto: *pars in totum quam totum in partem* – kan hier mogelijk een uitkomst bieden. Dit principe gaat ervan uit dat er tussen een geheel en elk van zijn onderdelen een wederzijdse bekommernis om de sterkte van de ander moet zijn. Vertaald naar de verhouding tussen de Limburgse en de Vlaamse regio komt dat erop neer dat Limburgers eenzelfde mate van respect en ondersteuning in Vlaanderen mogen verwachten als zijzelf in de eigen provincie ten aanzien van Vlaanderen betuigen. 'Ik wil Vlaming zijn in Limburg, om in Vlaanderen Limburger te kunnen zijn', zou hiervoor een wervende slagzin kunnen zijn. Uiteraard geldt hetzelfde ook tussen andere regionale en overkoepelende niveaus, waarbij we ons in Vlaanderen dus ook wat meer als Belgen zouden moeten gedragen, om op federaal niveau op respect voor onze Vlaamse eigenheid te kunnen rekenen (ten overvloede eraan toegevoegd: hetzelfde geldt uiteraard *mutatis mutandis* voor de inwoners van andere deelregio's en de Duitstalige Belgen geven ons daarin al decennialang het goede voorbeeld). In België vooral ook willen rekening houden met de Europese belangen is volgens dit principe de weg naar begrip en acceptatie op Europees niveau voor de Belgische eigenheden. Ook voor anderstalige minderheden kan dit principe mijns inziens goede diensten bewijzen: wie in Vlaanderen respect wil voor zijn niet-inheemse moedertaal (Turks, Grieks, Italiaans, Frans, ...) doet er goed aan zich binnen de eigen gemeenschap vooral als Vlaming te gedragen en daar op te komen voor de collectieve Vlaamse belangen. Inzake taaldiversiteitsbeleid zet de toepassing van dit principe meteen een duidelijke rem op het doorschieten van maatregelen ten gunste van de regionale talige eigenheid tot in de ongewenste effecten voor de gemeenschappelijke officiële taal. Er hoeft niet meer op gewezen te worden dat dit een heel ander principe is dan het mozaïekdenken, waarbij de eigenheid van de eigen regio of (talige of culturele) gemeenschap als primordiaal wordt beschouwd en waarbij het overkoepelende geheel zou kunnen bestaan uit elkaar tolererende deelverzamelingen zonder enige vorm van gemeenschappelijke identiteit.

TAALVARIATIE ALS IMMATERIEEL ERFGOED

Via het principe van de wederzijdse inclusie wordt duidelijk dat de aspecten van taalvariatie die conflictstof vormen, zich niet op het communicatieve vlak situeren, maar te maken heb-

*De meeste gemeentebesturen in Nederlands-Limburg hebben inmiddels tweetalige gemeentenaamborden ingevoerd.
©Ton van de Wijngaard, Groesbeek*

ben met de identiteitsdragende functie van taal. In wezen gaat het niet over de vraag in welke taal of talen we met elkaar kunnen of moeten communiceren, maar over de kwestie hoeveel eigen identiteitsbeleving via taalkeuze we toestaan aan anderen met wie we in een groter geheel samenleven, maar die niet tot onze eigen primaire taalgemeenschap behoren. Wat moet een moedertaalspreker van het Frans die bewoner is van de Vlaamse rand rond Brussel doen om zijn talige en culturele identiteit te kunnen behouden? Wat moet Vlaanderen doen om van de schaalvoordelen van een verenigd Europa mee te mogen profiteren zonder in een kleurloos amalgaam van allemaal gelijkaardige Europese regio's op te gaan? Ten aanzien van taaldiversiteit is een taalpolitiek antwoord op deze vraag via corpusplanning en programmatorisch taalbeleid geen haalbare kaart.

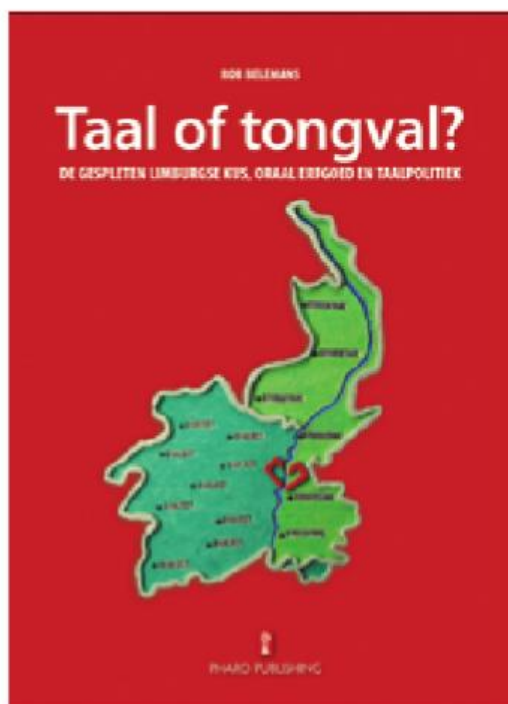
Misschien is de tijd dan ook rijp om op zoek te gaan naar een alternatieve benadering om beschermende en ondersteunende actie voor inheemse taaldiversiteit te ondernemen buiten het mijnenveld van de taalpolitiek. Een benadering bijvoorbeeld waarbij taalvariatie bejegend wordt als een vorm van erfgoed. Recente internationale beleidsteksten, zoals de UNESCO-conventie van 2003 met betrekking tot immaterieel cultureel erfgoed en de Conventie van Faro (2005) van de Raad van Europa, kunnen daarvoor wellicht een zinvol kader bieden. In het laatste hoofdstuk van *Taal of tongval?* wordt dan ook beknopt getracht om een eerste voorzet te geven voor een

genueanceerd en open debat over deze mogelijkheid. Duidelijk is daarbij vooral dat de grote uitdaging erin bestaat om technieken van *safeguarding* voor taaldiversiteit te ontwikkelen, die niet leiden tot verstarring en musealisering, maar het permanent veranderende karakter van taalsystemen juist mee ondersteunen. De vraag hoe dat mogelijk gemaakt kan worden, zal de komende jaren op tal van plaatsen in de wereld onderdeel uitmaken van de in ontwikkeling zijnde programma's voor immaterieel cultureel-erfgoedbeleid.

Vanuit de dynamische definitie van wat cultureel erfgoed is, zoals de genoemde beleidsteksten en tenoren van het actuele internationale debat zoals Barbara Kirshenblatt-Gimblett ze hanteren, wordt meteen duidelijk hoezeer de streektaaleringen in het Nederlandse taalgebied ook processen van erfgoedconstructie zijn. De transitie die zich in dit proces van cultureel handelen voltrekt, is in wezen een act van toe-eigening en continuering. Datgene aan de traditionele niet-gestandaardiseerde spreektaal dat door de actuele gebruikersgemeenschap als cultureel waardevol wordt ervaren en dat dus van betekenis is voor haar collectieve identiteitsconstructie, wordt getransformeerd om het als erfgoed te kunnen beleven en door te geven aan komende generaties. De erfgoedwaarde is dus geenszins intrinsiek aanwezig, maar ontstaat eerst in en wordt gecreëerd door het transformatieproces dat van getuigenissen uit het verleden erfgoed voor het heden maakt. In deze benadering van streektalen als immaterieel-erfgoedconstructies verschuift de focus bijgevolg fundamenteel van het

taalsysteem zelf als een cultuurobject/artefact naar de sprekersgemeenschap als de actor van het proces dat erfgoed is. Het feit dat het daarbij gaat om een immateriële drager van erfgoedwaarde is geenszins bijkomstig. Kirshenblatt-Gimblett gaat immers zover dat ze ook aan materiële cultuurobjecten enkel een erfgoeddimensie toekent omdat en in de mate waarin ze ook als iets immaterieels, als een gebeurtenis in de plaats van een artefact gepercipieerd worden door de gemeenschap door en voor wie ze erfgoed zijn.¹¹ Die perceptie als gebeurtenis hangt samen met de mate van bewustzijn in de erfgoedgemeenschap van de continue veranderingsprocessen waarvan erfgoed, ook in zijn materiële verschijningsvorm, altijd opnieuw getuigenis aflegt.

Via deze 21^e-eeuwse benadering van inheemse taalvariatie als immaterieel erfgoed zouden we vanuit het Nederlandse taalgebied misschien zelfs in internationaal perspectief kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van een *best practice* (Artikel 18 van de UNESCO-conventie) inzake de eigentijdse, dynamische erfgoedomgang met taaldiversiteit. Het creëren van de kansen daartoe begint met de beleidswil en de politieke moed om taaldiversiteit in Vlaanderen en (België) niet langer als een taalpolitiek probleem maar als een vorm van culturele rijkdom te zien. De grote variatie aan inheemse (en ook exogene) taalvariëteiten die in Vlaanderen te beluisteren zijn, hoeven niet doodgezwegen te worden, maar verdienen als sprekend erfgoed onze aandacht.

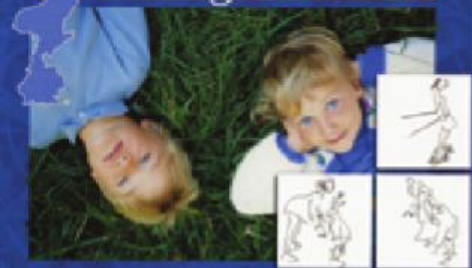
LEES MEER ...

ROB BELEMANS, TAAL OF TONGVAL? DE GESPLETEN LIMBURGSE KUS, ORAAL ERFGOED EN TAALPOLITIEK

Brussel, Pharos Publishing, 2009, 408p.
ISBN 978-90-8992-006-5

Taalvariatie is een te koesteren rijkdom, maar moeten dialecten dan meteen de officiële status van streektaal krijgen? Anderzijds: als een nationale overheid de eigenheid van regionaal taalgebruik niet formeel wil erkennen, is ze dan wel oprecht begaan met het voortbestaan ervan en met de culturele identiteit van de gebruikers ervan? Zijn dialect(groep)en ook talen? Wie mag dat bepalen en op basis waarvan? En welke internationale werkinstrumenten bestaan er om de dreigende vershraling aan taaldiversiteit tegen te gaan? En is dat überhaupt nodig?

Dit boek analyseert de onevenwichtige manier waarop de voorbije dertien jaar in het Nederlandse taalgebied wel en

De lesmethode Dien eige taal voor het lager onderwijs werd in Nederlands-Limburg op vraag van het provinciebestuur en van de Road veur 't Limburgs ontwikkeld door het Bureau Streektaal.
© Road veur 't Limburgs, Maastricht

- 1 Suzanne ROMAINÉ, 'Language rights, human development and linguistic diversity in a globalizing World', in: Piet VAN STERKENBURG (red.), *Unity and Diversity of Languages*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 2008, p.89.
- 2 De website www.opgenort.nl bevat uitvoerige informatie over Opgenorts veldwerk in Oost-Nepal, over het Wambule en over het Jero, de nog kleinere buurttaal uit de Chaurasiagroep.
- 3 Jean Robert OPGENORT, *The Wambule Language*. Doctoraatsdissertatie Universiteit Leiden 6 juni 2002, Amsterdam, 2002; Jean Robert OPGENORT, *A Grammar of Wambule. Grammar, Lexicon, Texts and Cultural Survey of a Kiranti Tribe of Eastern Nepal* (Brill's Tibetan Studies Library. Languages of the Greater Himalayan Region 2). Leiden, Koninklijke Brill, 2004.
- 4 Cf. www.unesco.org/culture/ich voor de onlineversie van de Atlas. Op deze website van de sectie immaterieel erfgoed van UNESCO is ook informatie te vinden over de opzet en de werkwijze van de derde editie van deze Atlas en over de wereldwijde monitoring door en het safeguardingsprogramma van UNESCO met betrekking tot bedreigde talen.
- 5 Cf. Rob BELEMANS, 'Bedreigde talen als casus voor immaterieel-erfgoedbeleid. Naar aanleiding van het Internationale Jaar van de Talen 2008', *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 1 (2008) 1, p.50-55.
- 6 Geciteerd uit: vfb, 'Het West-Vlaams zal blijven bestaan', *De Standaard* (editie West-Vlaanderen), 24.2.2009, p.51; vfb, 'Het West-Vlaams zal zeker blijven bestaan', *Het Nieuwsblad* (regionale editie West-Vlaanderen), 24.2.2009, p.22.
- 7 Geciteerd uit: Kizzy VAN HORNE, 'Limburgs dialect dreigt te verdwijnen', *De Standaard*, 24.2.2009, p. 50.
- 8 Vraag om uitleg van de heer Johan Verstreken aan de heer Bert Anciaux, Vlaams minister van Cultuur, Jeugd, Sport en Brussel, over met uitsterven bedreigde dialecten [nr. 764 (2008-2009)].
- 9 In de *language vitality survey* van UNESCO is het absolute sprekersaantal slechts één parameter om de vitaliteit van een taalsysteem in te schatten. Voor niet-gestandaardiseerde taalsystemen zoals de Limburgse en de West-Vlaamse dialecten is het bovendien methodologisch allesbehalve eenvoudig om een juist beeld te krijgen van hun sprekersaantal. De (niet bij voorbaat te definiëren) invulling die elke ondervraagde zelf aan het begrip 'dialect' geeft, bepaalt immers in hoge mate mee het antwoord op de vraag: "Bent u een dialectspreker?".
- 10 "It is clear today that, by reason of the weakness of numerous regional or minority languages, the mere prohibition of discrimination is not sufficient to ensure their survival. They need positive support. This is the idea expressed in paragraph 1.c. In this paragraph it is left up to the states to determine the manner in which they intend acting to promote regional or minority languages in order to preserve them, but the charter emphasises that such action must be resolute." (§61 van het Explanatory Report bij Handvest nr. 148).
- 11 Barbara KIRSCHENBLATT-GIMBLETT, 'Intangible Heritage as Metacultural Production', *Museum International*, 56 (2004) 221-222, p.52-65, zie: www.nyu.edu/classes/bkg/web/heritage_MI.pdf.

niet gebruik is gemaakt van het Handvest voor streektalen en talen van minderheden (CETS 148) van de Raad van Europa. De taalpolitieke context van deze beleidstekst is met name in België en Vlaanderen een hinderpaal gebleken om dit Handvest te ondertekenen. Misschien is de tijd rijp om op zoek te gaan naar een alternatieve benadering, waarbij taalvariatie als een vorm van immaterieel cultureel erfgoed gekoesterd en ondersteund wordt. Dit boek wil een voorzet geven voor een genuanceerd en open debat over deze kwestie, dat in een internationaal kader kan bijdragen tot de ontwikkeling van een *best practice* inzake de eigentijdse, dynamische erfgoedomgang met taaldiversiteit.

Dr. Rob Belemans is germanist van opleiding en is sinds vele jaren betrokken bij het wetenschappelijk onderzoek van taalvariatie en de brede erfgoedwerking er rond in Vlaanderen en Nederland. Hij werkt sinds 2004 als stafmedewerker bij wat nu FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed is. Dit boek is een ingekorte versie van het proefschrift dat hij einde mei 2009 aan de KULeuven verdedigde.

Met deze publicatie wil FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, het cultureel-erfgoedveld ondersteunen en stimuleren door onder de imprint Pharo Publishing te attenderen op talig erfgoed en door internationale wetgeving en acties te vertalen naar en te toetsen aan de dagelijkse praktijk. Dit boek biedt iedereen die zich wil verdiepen in het onderwerp, een boeiende inblik in de taalpolitieke ontwikkelingen van de voorbije decennia omtrent endogene taalvariatie in Vlaanderen/België en Nederland en wakkert het nog ten gronde en in internationale context te voeren debat aan over de erfgoedzorg voor taaldiversiteit.

SPECIAAL AANBOD VOOR FARO-ABONNEES

Abonnees van *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed* kunnen deze publicatie bestellen aan € 19 i.p.v. € 22 (excl. verzendkosten of af te halen bij FARO tijdens de kantooruren). Gelieve het juiste bedrag over te schrijven op rekeningnummer 068-2490488-40 met vermelding 'Taal of tongval?' en t.a.v. FARO, Priemstraat 51, BE-1000 Brussel. Voor meer informatie: T 02 213 10 63 of bestellingen@faronet.be.

Bảo vệ : sản văn hóa in Vietnam

→ Immaterieel-erfgoedbeleid, het Vietnamees etnologiemuseum en het loslaten van en terugkijken op de ‘subsidie-economie’

‘Bảo vệ’ is een oude Vietnamese uitdrukking, die recent een nieuwe betekenis heeft gekregen als technisch begrip in de context van immaterieel cultureel-erfgoedbeleid. Het concept is heel moeilijk vertaalbaar naar andere talen zoals het Nederlands. ‘Bescherming’ komt een beetje in de buurt en ‘koesteren’ ook, net als leenbegrippen als ‘sauvegarde’ of ‘safeguarding’. ‘Sauvegarder’ en ‘safeguard’ zijn oude Franse en Engelse woorden, die recent een nieuwe betekenis hebben gekregen als technische begrippen in de context van immaterieel cultureel-erfgoedbeleid. ‘Sản văn hóa’ is eveneens moeilijk vertaalbaar van het Vietnamees naar het Nederlands, maar ‘cultureel erfgoed’ komt in de buurt. En immaterieel of ‘intangibile’ wordt omschreven met drie woorden ‘phi vật thể’.

Inmiddels hebben niet minder dan 114 staten de UNESCO-conventie voor ‘bảo vệ sản văn hóa phi vật thể’ van 17 oktober 2003 geratificeerd (stand van zaken midden juni 2009). Die staten proberen nu hun intern en extern erfgoedbeleid daardoor te laten inspireren. Hoe en waarom? Wat kunnen we van elkaar leren en hoe kunnen we elkaar helpen of kritisch ondersteunen? Hoe kunnen we, elk binnen de eigen context, ‘bảo vệ sản văn hóa phi vật thể’ zinnig inkleuren of ermee (al dan niet binnen de lijntjes) kleuren? Het is wereldwijd een van de belangrijkste cultuurbeleidsuitdagingen voor het volgende decennium.

Vietnam ratificeerde de UNESCO-conventie voor de bescherming van immaterieel cultureel erfgoed in september 2005, als tweeëntwintigste land. Vietnam maakte de volgende twee jaar, net als België, deel uit van het eerste Intergouvernementeel Comité van de conventie. Terwijl België het comité in juni 2008 moest verlaten (wegens uitgeloot voor een beperkt mandaat van twee jaar), loopt het gewone mandaat van Vietnam nog tot juni 2010. Deze staat heeft nu de belangrijke opdracht om mee de ‘geest’ van de conventie en van de tijdens de eerste twee jaar mee genomen beslissingen (operationele richtlijnen) te bewaken en verder uit te werken.

Ook Vietnam – in het bijzonder een specifiek netwerk van gespecialiseerde ambtenaren, organisaties en onderzoekers – probeert zijn huidige immaterieel-erfgoedbeleid af te stem-

men op de internationale evoluties, in het bijzonder de nieuwe ontwikkelingen binnen UNESCO. Hiervoor werd in 2007–2008 gestart met een soort nulmeting. In 2007 maakte een team van Vietnamese onderzoekers een grondige doorlichting van de belangrijkste instellingen, documentatiecentra en inventarissen in hun land. Dit leidde tot een niet-gepubliceerd, bijwijlen kritisch onderzoeksrapport.¹ Een van de hangende vragen was hoe men de verplichting van inventarisatie, en breder, de implementatie van de UNESCO-conventie van 2003 zou aanpakken. Het Vietnamees ministerie voor Cultuur (departement Cultureel Erfgoed) en het UNESCO-steunpunt (Hanoi Office) in de regio nodigden twee buitenlandse experts uit om dit proces te begeleiden: enerzijds dr. Frank Proschan (Amerikaans antropoloog, gespecialiseerd in cultuurfenomenen in Vietnam en momenteel verbonden aan de sectie immaterieel erfgoed van UNESCO Parijs) en anderzijds ondergetekende. We bespraken het rapport, visiteerden de diverse instellingen in januari 2008 en formuleerden samen met een werkgroep uit het ministerie en de academische wereld enkele adviezen, die vervolgens werden teruggekoppeld naar een brede vergadering van sleutelfiguren uit de erfgoedsector in Vietnam. Dit gaf me een unieke inzicht op een interessant moment van de ontwikkeling van dit land, in een 21^e-eeuwse variant van een ideologisch systeem waarin een zesde van alle mensen ter wereld (voorlopig) nog leven.

In België wordt Vietnam wellicht nog steeds het meest geassocieerd met de oorlog die er in de jaren 1960 en de eerste helft van de jaren 1970 woedde. Voor anderen is er de associatie met vroegere, koloniale periodes, toen de Fransen er de plak en de matrak zwaaiden. Voor nog anderen is vooral de keuken – ‘de Vietnamees om de hoek’ – bekend. Of de bootvluchtelingen van een kwarteeuw geleden ... Voor wat internationale relaties betreft is er momenteel natuurlijk de grote reuzebroer China, die veel overschaduwde als we vanuit West-Europa richting het Verre Oosten kijken. Door de relatie met de (koloniale) francofonie is er, bijvoorbeeld op cultureel vlak, nog steeds een ‘speciale’ band met Frankrijk, en in het kielzog daarvan met de Franse Gemeenschap in België.

→ *Het Than Long Waterpoppentheater in Hanoi, Viëtnam. In het Than Long Theater werd een theatertje nagebouwd zoals er in Noord-Viëtnam nog verschillende te vinden zijn tussen de rijstvelden. Het Than Long Theater trekt vooral toeristen, maar draagt bij tot de bekendmaking van deze prachtige traditie die teruggaat tot de 11^e eeuw. Het traditionele waterpoppenspel wordt nog door een twintigtal gezelschappen opgevoerd in Noord-Viëtnam. Het Museum of Ethnology in Hanoi nodigt deze gezelschappen regelmatig uit in het watertheatertje van het museum. © Het Firmament*

Niet minder dan 86 miljoen inwoners telt Vietnam tegenwoordig. Ze leven op een heel lang uitgestrekte (1.650 km), smalle (variërend tussen 50 en 600 km) landstrook aan de golf van Tonkin en de Zuid-Chinese Zee, met een sterk variërende natuur (die voor wat de wouden en bossen betreft sinds de jaren 1960, dankzij napalm en chemisch oorlogstuig zoals Agent Orange, over grote oppervlaktes met dioxineverbindingen structureel verpest is). De geschiedenis is complex en het hedendaagse grondgebied maakte in wisselende vormen deel uit van allerlei elkaar opvolgende rijken.

Op het einde van de Tweede Wereldoorlog ontstond er in het gebied even een machtsvacuüm, toen het met de nazi's collaborerende Frankrijk (Vichyregime) en de Japanse bezettingsmacht in 1945 beide uitgeschakeld waren. De communistische verzetsstrijder Ho Chi Minh (Nguyen That Thanh) greep de macht en riep zichzelf op 2 september 1945 uit tot president van de Democratische Republiek Vietnam. Frankrijk slaagde er niet in de kolonie helemaal terug onder controle te krijgen en moest in 1954 toestaan dat de helft (het gebied boven de 17^e breedtegraad) als Democratische Republiek van Vietnam onder Ho Chi Minh (communistisch) officieel onafhankelijk werd en dat de andere helft de Republiek van Zuid-Vietnam werd. Vanaf 1959 kwam een verenigingspoging op gang, die via guerrilla en daarna in een open oorlog met toenemende interventies van de Verenigde Staten ten voordele van het zuiden, leidde tot de Vredesakkoorden van 1973.

Na de val van Saigon in 1975 en een volksraadpleging in héél Vietnam werd in 1976 de Socialistische Republiek van Vietnam gesticht. Er volgden tien moeilijke jaren, met economische embargo's onder druk van de Verenigde Staten en met problemen met China, waarbij na de val van het IJzeren Gordijn vanaf 1989 ook nog de steun vanuit de USSR en Oostbloklanden verdampde. In 1986 had de overheid in Vietnam het Doi Moi-programma gestart, waarmee geleidelijk openingen werden gecreëerd voor buitenlandse investeringen en handel en waarmee de marktverstoring via subsidies aan overheidsbedrijven en -ambtenaren werd gecorrigeerd. De toetreding tot ASEAN (*Association of Southeast Asian Nations*) in 1995 signaleerde een normalisering en zelfs samenwerking met buurlanden (waarmee men lange tijd gewapende conflicten of een gespannen verhouding had). De haast hopeloze strijd tegen de verpletterende bureaucratie kan worden geïllustreerd met de slechts deels gelukte 'mot cua mot dau' (één halte, één stempel)-campagne in 1997. De Verenigde Staten stopten het embargo in 1994 en zochten vanaf 1999 zelfs een actieve, in de eerste plaats economische, samenwerking. Vanaf de jaren 1990 kon actief worden geconstrueerd aan een vreedzame versie van de identiteit van een natie, die niet langer op het gezamenlijke verzet tegen een intern aanwezige externe (Chinese, Franse, Amerikaanse, ...) vijand gebaseerd was, maar op een culturele constructie van eenheid in diversiteit, op een

'mozaïek van etniën', rond de op vele manieren overweldigende meerderheids'etnie' van de Viet.

Alle in de volgende paragrafen vermelde instellingen moeten zich verhouden tot het officiële verhaal over volkscultuur in Vietnam. Dat verhaal houdt voor dat er vierenvijftig etnische groepen zouden zijn, die samen de culturele identiteit van de natie zouden uitmaken.

Laten we ons verder niet te veel illusies maken. Vietnam is geen open democratie maar *de facto* nog steeds een communistische eenpartijstaat, met alles erop en eraan. Maar laat ons ook de lessen uit *Domination and the Art of Resistance* (James Scott) niet vergeten: mensen zijn creatief en wendbaar, zeker met het beetje speelruimte dat door de Doi Moi gegeven werd. Er zijn gaten in het gordijn. Het is wat dit betreft zinvol om een onderscheid te maken tussen de periode voor en na 1997. In dat jaar startte er namelijk een *National Targets*-programma over cultuur, in het kader van een open(er) deurbeleid. In die periode werd tegelijkertijd de blik meer op de wereld gericht. In Vietnam is er geen recht van vereniging, zoals we dat in westerse landen kennen. Vrijwilligers kunnen niet zomaar zoiets als een vzw oprichten. Maar daar kan op zijn Vietnamees een mouw aan gepast worden. Een achterdeurtje is dat mensen zogenaamde 'clubs' mogen oprichten. Als die benaming gehanteerd wordt, kunnen er in de cultuursector wel veren..., euh ... *clubs* dus functioneren. Zo is er een heel circuit van dat soort verenigingen die actief zijn in de wereld van *performance* en volkscultuur.

Vanaf het einde van de jaren 1990 konden onderzoekers zoals dr. Frank Proschan, die de taal leerden en veldonderzoek deden in Vietnam, het vertrouwen winnen van de bevoegde diensten in het ministerie voor (o.a.) Cultuur en de topinstellingen. Proschan was het voorbije decennium achtereenvolgens verbonden aan het Smithsonian Institution en UNESCO Parijs, niet toevallig sleutelinstellingen die het Vietnamese beleid rond immaterieel cultureel erfgoed inhoudelijk ondersteunden. In een bijdrage van de vrouwelijke topambtenaar Nguyen Kim

*Tof Théâtre, een groep uit Wallonië, was in april 2009 te gast met een act op het 3e Forum voor figurentheater in Vietnam. Met deze act (*Les Bénévoles*) ondernamen ze een tournee in Noord-Vietnam. © Tof Théâtre (alle foto's op deze pagina en die bovenaan p.47)*

Dung, een andere sleutelfiguur in casu binnen de erfgoedadministratie te Hanoi, wordt uitgelegd dat er voor het midden van de jaren 2000 in een aantal (hierna voorgestelde) instellingen op een eerder versnipperde en niet goed afgestemde manier met immaterieel cultureel erfgoed werd omgegaan, maar dat tegen 2010 gehoopt wordt op een meer systematische aanpak. Met de UNESCO-conventie en een integrale erfgoedwet, waarin immaterieel cultureel erfgoed een volwaardige plaats (zelfs een heus hoofdstuk) gekregen heeft, zijn de voorbije tien jaar op papier de geschikte instrumenten gecreëerd. Om ze ook te laten werken, zouden zowel creatieve eigen realisaties als internationale uitwisseling, samenwerkingsprojecten en inspiratie nodig zijn.² Eenzelfde pleidooi wordt met passie gebracht door professor Nguyễn Văn Huy, etnoloog en begenadigd museoloog. Frank Proschan, Nguyen Kim Dung en Nguyễn Văn Huy functioneren op internationale fora voluit als bemiddelaars om aandacht te vragen voor enkele doorbraken, realisaties en potentiële, doch zorgvuldig te kiezen investeringsmogelijkheden.

LUẬT DI SẢN VĂN HÓA: DE VIETNAMESE ERFGOED-KADERWET (2001) EN DE CENTRALE ADMINISTRATIE

Op 29 juni 2001 is in Vietnam een Wet over Cultureel Erfgoed (*Luật di sản văn hoá*) uitgevaardigd. Die heeft zowel betrekking op immaterieel als op tastbaar erfgoed (monumenten, archeologie, landschappen en musea). Hiermee worden in deze wet intellectuele en materiële producten met historische, culturele en wetenschappelijke waarde bedoeld die overgedragen worden van generatie op generatie, en die zich bevinden in de Socialistische Republiek van Vietnam. Interessant is ook de specificatie dat het gaat om het erfgoed van de 'multi-etnische Vietnamese gemeenschap'. Immaterieel erfgoed wordt in de erfgoedwet omschreven als "intellectuele producten, die door geheugen of schrift werden bewaard en overgedragen worden door orale traditie, (formele en informele vormen van) leren, performance en allerlei andere vormen en middelen". In de Wet van 2001 wordt dit aangevuld met een omschrijving van voorbeelden van immaterieel cultureel erfgoed: "onder andere taal, (schoon)schrift, literatuur, kunsten, wetenschap, orale traditie, folklore, levenswijzen en -stijlen, festivals, geheimen van traditionele (hand)vaardigheden, kennis van traditionele geneeswijzen, voedselbereiding, etnische kostuums en andere vormen van traditionele kennis."

In de wet van 2001 wordt gewezen op de doelstellingen die de staat met zijn erfgoedbeleid nastreeft: volksverheffing op intellectueel gebied, bijdragen tot de economische en sociale ontwikkeling van het land, het aanmoedigen van Vietnamese en buitenlandse organisaties en individuen om op allerlei manieren bij te dragen tot het beschermen en promoten van cultureel erfgoed. Opmerkelijk is dat expliciet wordt aangestipt dat door de staat de wettelijke rechten en belangen van de

eigenaars van het cultureel erfgoed zullen worden verdedigd en gevrijwaard, maar dat de eigenaars zelf ook de verplichting hebben het erfgoed te beschermen en te promoten. Verder wordt gestipuleerd dat de staat moet proberen te investeren in wetenschappelijk onderzoek, in technologie en in expertise van onderzoekers en kaderleden. Allerlei types van organisaties (inclusief het Vietnamese leger) hebben de verplichting erfgoed te koesteren en te verdedigen.

Op 11 november 2002 werd een decreet met uitvoeringsbesluiten gemaakt. Daar werden de mogelijk te nemen acties omschreven. Er wordt gerefereerd aan het implementeren van nationale projecten over onderzoek, verzameling, inventarisatie en classificatie van immaterieel cultureel erfgoed.

De uitvoering van de wet van 2001 en het uitvoeringsdecreet van 2002 worden begeleid door het ministerie van (onder andere) Cultuur. Binnen het ministerie van Cultuur, Sport en Toerisme van Vietnam bestaat er een *Cultural Heritage Department*.³ Zijn belangrijkste verantwoordelijkheden zijn het

inzetten op behoud, beheer en management van musea, monumenten en landschappen, het voorbereiden van regelgeving rond erfgoed, het stimuleren van beleidsplanning in de sector en het met elkaar in contact brengen van diverse organisaties. Ook het beheren van werelderfgoed sites in Vietnam behoort tot hun bevoegdheden. In het erfgoeddepartement functioneert in de 21^e eeuw ook een kleine nieuwe cel, de *ICH (Intangible Cultural Heritage) Management Division*.⁴ De ambitie is zich te ontwikkelen tot een zogenaamd 'focal point', een steunpunt, expertisecentrum en interface, maar dan binnen de administratie en het staatsapparaat.

Tegenwoordig zijn er eigenlijk drie sectoren in het departe-

Scène uit een voorstelling van het Viëtnamese waterpoppenspel in het Than Long Waterpoppentheater in Hanoi, Viëtnam. De poppen worden vervaardigd in lichte houtsoorten en behandeld met verschillende laklagen om te beschermen tegen het water. © Het Firmament

ment, waarbij archieven en bibliotheken buiten beeld blijven. Naast een algemene directie van het departement Cultureel Erfgoed zijn er:

- de dienst Beheer van sporen en overblijfselen: Phòng Quản lý di tích;
- de dienst Museum Management: Phòng Quản lý Bảo tàng;
- de dienst ICH Management.⁵

De Dienst ICH is goed genetwerkt en zoekt actief hulp van en samenwerking met buitenlandse organisaties. Die krijgen ze actief van het Smithsonian te Washington en van het UNESCO-kantoor te Hanoi, die beide proberen buitenlandse consultants en experts naar Vietnam te krijgen om de dialoog te stimuleren en projecten uit te werken. Veel belang hechten ze in die dienst aan bescheiden samenwerkingsprojecten, zoals een project met de Franse Gemeenschap in België (CFWB) rond erfgoedtoerisme, in het bijzonder rond dorpen waar oude ambachten gecultiveerd worden (begeleid door de Universiteit van Luik).

GROTE SPELERS IN HET IMMATERIEEL CULTUREEL-ERFGOEDELD IN VIETNAM

Op het vlak van immaterieel erfgoed zijn er enkele grote institutionele spelers in het veld, al dan niet dicht bij het cultuurministerie gepositioneerd.

Ten eerste is er het Vietnamese Instituut voor Musicologie (VIM, het *Viện âm Nhạc*), dat direct ressorteert onder het ministerie voor Cultuur, Sport en Toerisme.⁶ Er zijn twee periodes te onderscheiden in hun werking, in het bijzonder voor wat in-

ventarisering betreft. Vanaf de jaren 1950 tot 1995/1997 werd via expedities verzameld, gearhiveerd en eventueel gepubliceerd. Het veldwerk in heel Vietnam, in soms erg woelige en moeilijke tijden, leverde een grote oogst op. Meer dan 17.000 verschillende 'volksliedjes' en bijna 9.000 muziekstukken werden geregistreerd. Het oeuvre van bijna 2.000 'volkszangers' of lokale kunstenaars werd gedocumenteerd. Na 1997 werd nog steeds verzameld, eventueel gearhiveerd maar ook steeds meer ingezet op de begeleiding van de overdracht en zelfs de bescherming van lied- en instrumentale muziekcultuur in de lokale gemeenschap.

Dankzij sponsoring wordt ICT volop ingezet, met dank aan Amerikaanse, Japanse, Franse en Zweedse sponsors zoals de SIDA Foundation of Toyota. Er is binnen het VIM een databankstructuur beschikbaar sinds 2004, waarin allerlei geluidsfragmenten van veldwerk in de voorgaande decennia worden samengebracht en ontsloten. Het is duidelijk een snel groeiend instituut, dat erin slaagt om internationale sponsoring en samenwerkingsprojecten binnen te halen, maar dan wel telkens gefocust op de heel specifieke niche van de etnomusicologie.⁷ Dit instituut van het ministerie van Cultuur schakelt zich duidelijk in binnen UNESCO-trajecten, zoals de voorbereiding van dossiers voor de representatieve lijst van het immaterieel cultureel erfgoed van de mensheid (artikel 16 van de UNESCO-conventie). Het dossier van *Ca trù* (sacrale en profane liedcultuur) van de *Việt* werd door het Vietnamees Instituut voor Musicologie ter harte genomen.⁸

De tweede belangrijke speler is sinds 1979 het Instituut voor Culturele Studies. De verandering van de naam van deze organisatie laat zien dat ze internationale evoluties volgt. Eerst bekend als het Departement voor Folklore was de naam vanaf 1983 het Instituut voor Volkscultuur, vanaf 1993 het Onderzoeksinstituut voor Volkscultuur en vanaf 2004 het Instituut voor Culturele Studies. Deze instelling is een onderdeel (een 'subinstituut') van de Vietnamese Academie van Sociale Wetenschappen (en ressorteert dus *niet* onder het ministerie van Cultuur, Sport en Toerisme). De focus ligt op onderzoek naar volkscultuur in de klassieke betekenis van het woord: volksverhalen en mythes, overgangsrituelen, wiegeliedjes, spreekwoorden, 'volksweerkunde', eet- en drinkcultuur, volkskunst, hoevebouw, ... Deze focus op de 'traditionele volkskundige canon' heeft geresulteerd in een enorme archief- en bibliotheekcollectie. Vanuit dit academie-instituut werden en worden ook studenten begeleid, wat een hele reeks verhandelingen opleverde, zowel op master- als op PhD-niveau. In het recente verleden verschoof de focus, onder zachte dwang uitgelokt, van volksleven naar cultuur van alledag en culturele studies en naar de documentatie van fenomenen uit het dagelijks leven: stadscultuur, 'celebrity culture' (welke rol spelen BV's, Bekende Vietnamezen?), ... In de praktijk blijken de budgetten al vele ja-

ren beperkt. Zo wordt teruggeplooid op het stimuleren van het werk van enkele uitstekende onderzoekers en hun interessevelden, op het cultiveren van enkele documentatiezwaartepunten en op het verzekeren van enkele academische speerpunten. Het accent blijft liggen op de productie van 'tijdloze' reeksen, zoals de vanaf 2001 opgestarte bronnenpublicatierieks in 62 volumes van de epiek van de Centrale Hooglanden in Vietnam. De wetenschappelijke personeelsleden worden actief aangezet om een doctorstitel te behalen of worden onder recent gepromoveerden gerecrueteerd en kunnen waar mogelijk tot professor doorgroeien. In 2007 had twee derde van de drieënveertig hoofden tellende staf minstens een masterdiploma en zestien hadden een doctoraatsdiploma (en vier daarvan een aanstelling als professor).

Het lijkt op een typisch academie-instituut in de sector volkscultuur in de 21^e eeuw, dat degelijk wetenschappelijk werk wil leveren in zelfgekozen (vaak oudere) niches. Men poogt er oudere documentatiekeuzes te cultiveren in specifieke niches en beperkte domeininventarissen (waar ze dan wel heel ver in gaan, ook in het literatuur- en historisch onderzoek). Er wordt geïnvesteerd in het academisch verankeren van volkscultuuronderzoek. Het instituut (b)lijkt niet echt in de culturele voorhoede te lopen of vanuit zijn onderzoeksdemarches allerlei (positieve) maatschappelijke effecten te (willen) sorteren (zoals het VME), noch een breed publiek te bereiken, noch het debat aan te jagen door het leggen van allerlei dwarsverbanden en via culturele makelaardij (zoals de ICH-focal point in het ministerie), noch zich in te schakelen in een cultureel-erfgoedbeleid omdat het onder een ander ministerie opereert dan dat van Cultuur. Ze hebben een schat aan expertise, kennis en bronnen maar surfen (voorlopig) niet uitdrukkelijk op de ICH-UNESCO-golf, laat staan dat ze die proberen te kanaliseren.

De derde grote actor is het Instituut voor Cultuur en Informatie, een te Hanoi gevestigd agentschap van de overheid binnen de administratie. Dit is een 'speciale afdeling', wat ook bleek uit de omzichtige wijze waarop in Hanoi over dit instituut, zijn werkzaamheden en zijn producten gesproken en geschreven werd. Het Instituut werd op 1 april 1971 opgericht als Instituut voor de Kunsten, en veranderde herhaaldelijk van naam, waarbij het woord 'informatie' vandaag zo betekeniszwanger is als dat in communistische regimes kan zijn. Met moderne middelen werden en worden in heel Vietnam beelden geschoten van rituelen, dansen en andere vormen van performances, waardoor 'de volkscultuur van Vietnam' geheel (naar nationale referentiekaders) politiek correct en met respect voor aangegeven evenwichten binnen de Vietnamese Socialistische republiek in beeld gebracht kan worden. Centraal staat een databank met 1.100 videocaptaties (55.000 minuten film), 240 documentaires en meer dan 17.000 foto's. Het was dit instituut dat het dossier van de Gongcultuur voor UNESCO voorbe-

reidde, dat uiteindelijk op 25 november 2005 tot meesterwerk van immaterieel en oraal erfgoed van de mensheid werd geproclameerd. Dit instituut moet de propaganda verzorgen rond het *National Targeted Program on Culture*, dat sinds 1997 in Vietnam gelanceerd is.

Onder het ministerie van Volksgezondheid ressorteert verder de Vietnamese Academie voor Traditionele Geneesmiddelen en -Wijzen, tegenwoordig bekend als het Hospitaal voor Traditionele Geneeskunde. Het gaat hier vandaag eerder om het toepassen van alternatieve geneeskunde dan om het nog systematisch documenteren van onbekende vormen van kennis.

Ten vijfde is er het Vietnam Museum of Ethnology, waarover we verder uitweiden. Voor de volledigheid kan hier nog opgemerkt worden dat er ook een Vereniging van Vietnamese Folkloristen bestaat, die informatie uitwisselen over volkskundig onderzoek.

Naast het nationale niveau zijn er op provinciaal niveau tal van gespecialiseerde instellingen, musea en diensten actief. In het onderzoek dat ik mee begeleidde, werden ook twee van de vierenzestig Vietnamese provincies meegenomen: Phú Thọ en Thái Bình. Daar waren niet zozeer innoverende technieken of

organisaties te vinden, maar uit de deelstudies bleek wel een andere wetmatigheid. Naarmate er meer spelers zijn die niet geconditioneerd zijn door een etnologische canon, komen vanzelf ook allerlei fenomenen in beeld die moeilijk in klassieke schema's of inventarisatiecategoriën in te passen zijn. Op dit niveau komen de moeilijke onderhandelingen over (ook daar politiek of ideologisch moeilijk liggende) fenomenen waar met goden en geesten omgegaan moet worden. En hier komen ook rituelen zoals rijstkookwedstrijden en complexe culinaire tradities aan bod, die niet zomaar onder smaakcultuur of westerse categoriën als 'gastronomie' of 'feesten' kunnen worden ondergebracht. Maar dat is stof voor een andere bijdrage.

Scène uit een voorstelling van het Viëtnamese waterpoppenspel in het Than Long Waterpoppentheater in Hanoi, Viëtnam. De poppenspelers staan achter het rieten scherm in het water. Dankzij een vernuft systeem met lange stokken kunnen ze de poppen van achter het scherm bedienen. Een techniek die een jarenlange opleiding vraagt. © Het Firmament

UNESCO EN DE PARTICIPATIE VAN LOKALE GEMEENSCHAPPEN

Uit de doorlichting bleek dat Vietnam zich op papier en institutioneel relatief eenvoudig kan inschakelen in de wereldwijde beweging rond de UNESCO-conventie van 2003. Er bleek vooral ook hoe belangrijk het is voor de interne ontwikkelingen om het Viëtnamese netwerk in het internationale netwerk vast te klikken. Het is immers van belang om de uitwisseling van expertise en inzichten zo open mogelijk te laten vloeien. Zoals Frank Proschan aanstipte, kan dit worden versterkt door bruggen te bouwen tussen erfgoedverenigingen en lokale organisaties elders en de georganiseerde activiteiten van 'clubs' in Vietnam, als een werkvorm waarin meerdere

mensen samenwerken in verenigingsverband (zonder dat ta-boewoord te vermelden).

Net zoals in Vlaanderen bleek dat diverse organisaties inventarissen van volkscultuur aanleggen en uitbouwen, zowel binnen als buiten het culturele (beleids)veld. Al deze initiatieven kunnen perfect worden voortgezet, aangezien één gelijkgeschakelde inventaris voor alle cultuurverschijnselen niet steeds productief is. Het is immers veel vruchtbaarder om per ankerinstelling en inventaris na te gaan wat ze voor de bijbehorende erfgoedgemeenschap kunnen betekenen. Er wordt daarnaast dan een verhouding gezocht ten opzichte van een officiële inventaris, zo mogelijk onder begeleiding van een *focal point* in of naast het ministerie.

(foto's p. 49, 50 en 51) Het Museum of Ethnology in Hanoi beheert een rijke collectie waterpoppen uit Noord-Viëtnam. Het museum is enorm belangrijk (geweest) voor de heropleving van het traditionele waterpoppenspel. De voormalige conservator prof. dr. Van Huy voerde jarenlang onderzoek naar deze traditie en mede dankzij hem staat het waterpoppenspel meer dan ooit in de kijker. Maandelijks nodigt het museum een gezelschap uit om voorstellingen te spelen in het watertheatertje van het museum. © Het Firmament

Een belangrijk concluderend punt uit de doorlichting in 2007–2008 in Vietnam was dat de grote uitdaging erin bestaat om te zoeken naar methodes die lokale gemeenschappen op een goede manier betrekken bij inventarisatieprojecten en bij *bảo vệ*. Dat was dan ook een van de grote aanbevelingen. De etnologen en professionals van het inventarisatie- en onderzoekswerk in Vietnam (en elders) moeten wennen aan keuzemogelijkheden en aan de soms meer assertieve houdingen of zelfs ontwikkelingsstrategieën van lokale groepen, die door de UNESCO-conventie van 2003 nog versterkt worden. Zo mislukten diverse projecten, zoals bijvoorbeeld pogingen om textielambachten van de H'rê in Ba Tồ te documenteren en te revitaliseren, omdat de lokale bevolking in de praktijk weigerde mee te werken. Door de UNESCO-conventie van 2003 wordt (de verantwoordelijkheid voor) zo'n mislukking anders geduid: van een interpretatie over een 'weerspannige' of 'achterlijke' bevolkingsgroep naar een niet goed voorbereid, onderhandeld of gedragen immaterieel-erfgoedproject. Artikel 15 van de conventie van 2003 heeft iets veranderd en dat is een probleem op de agenda (in vele landen).

Het Instituut voor Cultuur en Informatie reageerde op de uitdaging door een netwerk in te stellen en te continueren van voor een district verantwoordelijke culturele officieren. Met professionele opnameapparatuur strijken zij in de dorpen en gehuchten neer, doen er zelf (met 'medewerking van de bevolking') het werk en identificeren, filmen en nemen systematisch de echte, 'authentieke' volkse tradities op. De resultaten sturen ze naar Hanoi, om ze daar door professionele regisseurs te laten bewerken en in een kleurrijke (multimedia)mozaïek van Vietnamees volksleven in fragmenten te laten vormgeven.

Het Vietnam Museum of Ethnology (VME) draaide de zaak echter radicaal om. Zij propageren de '*photo voice method*'. De formule is even simpel als effectief. Er worden fototoestellen ter beschikking gesteld van lokale ambachtslieden of bemiddelaars, samen met korte introductiecurssussen over fotografie. De opdracht is om tradities en andere van generatie op generatie overgedragen handelingen in hun leefwereld vast te leggen. Er wordt gevraagd om bij de foto's ook de bijbehorende verhalen te registreren, zo mogelijk op een geluidsdrager (cassette, ...). Op een bepaald moment kan ook een volgende stap worden gezet, door een tentoonstelling op te zetten en de hulp van de betrokkenen daarbij in te roepen. Tegelijkertijd wordt ook de mogelijkheid geboden om na het vastleggen van de verhalen andere hulp in te roepen. In de praktijk gaat het erom een beroep te kunnen doen op een consulent die advies kan geven over onderwijsformules, manieren en wegen kan zoeken om het product op een markt te brengen, die toeristen kan toeleiden. Achter het simpele idee "even een foto nemen van iets wat we lokaal als erfgoed of traditie beschouwen en het bijbehorende verhaal registreren" werd een batterij aan

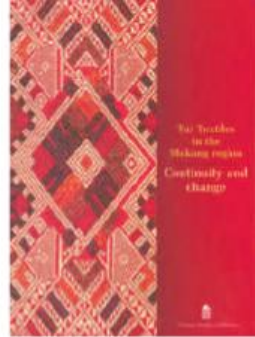
mogelijk te activeren lijnen aangeboden. De trekker moet door iemand lokaal worden overgehaald en gekoppeld worden aan wat lokaal waardevol wordt geacht. Vervolgens treedt een mechanisme van vertaling in werking, naar wat regionaal en nationaal een waarde kon hebben (toerisme, identiteit, onderwijs, empowerment, ...) en eventueel ook internationaal (tot en met erkenning door UNESCO).

Sommige *photo voice*-projecten gingen grandioos de mist in, andere werden succesverhalen. Zo initieerde het VME een *photo voice*-project in dorpen van de Lao in Na Sang II (provincie Diên Biên) waarbij de lokale textielambachten in beeld werden

gebracht, grotendeels door de betrokken arbeidsters en arbeiders zelf. Door de speciale aandacht kwam deze activiteit, en het toeristisch en economisch potentieel, ook in beeld voor de lokale en regionale overheden. Er werd een systeem opgezet om op 'traditionele' marktjes de koopkrachtige toeristen en vertegenwoordigers van de Lao met elkaar in contact te brengen. Sommige toeristen gingen zo ver dat ze in de ateliers en winkeltjes zelf gingen kijken.

De museummedewerkers begeleidden dit proces met cursussen op maat. Het met training over haar grote verlegenheid of gebrek aan zelfvertrouwen helpen van een vrouwelijke textielarbeidster die zich tot spreekbuis en onderhandelaarster ontpopte van de Na Sang-vrouwen en gemeenschap, was een heel gerichte en succesvolle interventie.

VIETNAM MUSEUM OF ETHNOLOGY: MET EEN BEPERKTE, DOCH MAXIMAAL BENUTTE HANDELINGSMARGE

Vanaf 1981 werd door de regering aangekondigd dat een museum over de cultuur van de vierenvijftig etnieën in Hanoi wenselijk was. Op 14 december 1987 werd hiertoe beslist. Vanaf 1995 werd de juridische structuur opgezet. Het VME opende zijn deuren in 1997.⁹ In het decennium voor de opening was het onderzoek gefocust op objecten die in de vaste collectie en in de reserves terecht moesten komen. Dit resulteerde in het opleveren van de verplichte culturele mozaïek van 'etnieën' in Vietnam.¹⁰ Vanaf 2000 werd een andere koers gekozen, mede onder impuls van Amerikaanse onderzoekers en adviseurs zoals de antropoloog Frank Proschan, op dat ogenblik verbonden aan Smithsonian in Washington. De bezieler, trekker en sturende kracht was prof. dr. Nguyễn Văn Huy, een in Frankrijk opgeleide Vietnamese etnoloog. Hij is ondertussen, wegens pensionering, vervangen door een nieuwe, in Rusland opgeleide directie, maar zijn visie werkt, op de werkvloer en achter de schermen bij zijn ex-collega's, nog steeds subtiel door.¹¹ Het museum is gelegen op een domein in de periferie van Hanoi. De kern wordt gevormd door een groot gebouw met hedendaagse frisse architectuur (van architect Ha Duc Linh), geïnspireerd op de vormen van bronzen drums van de Dong Son-cultuur. Dit contrasteert scherp met de gereconstrueerde 'traditionele' huisjes en hutten, die in openluchtmuseumstijl

rondom het moderne gebouw opgetrokken werden. De interne architectuur van het museum werd getekend door Veronique Dolfus en een team van het Musée de l'Homme (op dat ogenblik in voorbereiding van Musée du Quai Branly) in Parijs. De basiscollectie bestaat uit vierenvijftig deelcollecties. De vaste collectie start met tijdslijnen en een kaart met daarop de spreiding van de basisgebieden van etnische groepen. De totaalcollectie van meer dan 20.000 artefacten groeit nog steeds snel aan. Dit onderdeel van het museum weerspiegelt het officiële verhaal dat er in Vietnam vierenvijftig etnische groepen zouden zijn, met zorgvuldig afgemeten verhoudingen van hoeveel aandacht en oppervlakte er aan elk geschonken wordt.

De eerste en grootste voorstelling is de zogenaamde Vietgalerie: gewijd aan de meest dominante groep, de Viet (naar verhoudt 87 % van de bevolking in Vietnam). Naast weeftechnieken en commerciële transacties worden ook waterpoppen en ceramiek gepresenteerd. Daarna volgt over twee verdiepingen een reeks etnische groepen. De vaste collectie is één grote evenwichtsoefening. Dit is ook in het openluchtgedeelte het geval. Je kunt er een Giarai graf, Chamhuisjes, een Viethuis met dakpannen, een Bahnar-gemeenschapshuis, een Ede-langhuis, een Tay paalwoning, een Yao woning half op palen en half op de grond bezoeken, telkens met aangepaste plantengroei.¹²

Voor een Europeaan is de basisopstelling een zeer toegankelijke, leesbare presentatie, en dit heeft niet alleen met de Engelse en Franse opschriften en documentatie te maken. In vergelijking met diverse andere musea in Hanoi, die variëren tussen een nog steeds vaag doorklinkende (ex)koloniale stijl en overtrokken propagandagebouwen, is de kern van het VME een museumtype dat even goed in Antwerpen of Parijs had kunnen staan en functioneren.

Naast de fraaie en cultuurpolitiek hypercorrecte representatie zijn er ook zalen beschikbaar voor tijdelijke tentoonstellingen en is er een achterhuis met kantoren van waaruit onderzoeksprojecten worden opgezet. Regelmatig kiest men ervoor internationale specialisten in te schakelen. In sommige van die tentoonstellingen wordt een mooie spanningsboog opgezet tussen een overzicht van traditionele vormen en hedendaagse ontwikkelingen. In recentere expo's wordt ook getracht om (als het ware 'vanzelfsprekend') de nationale grenzen te overstijgen en verhalen over de brede Mekongdelta te brengen. Zo leidde het opzetten van een internationaal rondreizende tentoonstelling over textielproductie van vrouwen uit de Tai-sprekende minderheid tot grensoverschrijdende onderzoekstrajecten en het benadrukken van de verbindingen (via vrouwencultuur en weeftechnieken) tussen Laos, Thailand, China en Vietnam, dit alles met steun van de Rockefeller Foundation.¹³ Naast het in beeld brengen van materiële cultuur, weeftechnieken en kledingcultuur werd ook een boodschap uitgezonden van samenwerking en overeenkomsten tussen staten die een woelige onderlinge geschiedenis kenden. Naast een goede tentoonstelling en dito boek was het opzetten van een expo onder de titel *'We hebben het woud opgegeten.'* Over het werk van Georges Condominas en zijn onderzoek bij de Mnong Gar in Sar Luk in 1948 en 1949, die in 2006, 2007 en 2008 zowel in Quai Branly als in het VME te zien was, een ander treffend voorbeeld van geslaagde internationale samenwerking en van een zelfbewuste positionering in het wereldwijde museumlandschap.¹⁴

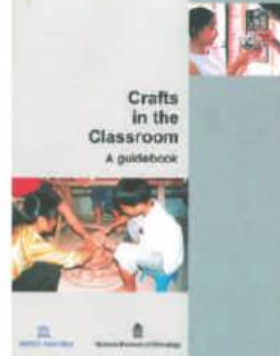
Professor Nguyễn Văn Huy begreep snel dat zijn ploeg in het achterhuis van zijn museum baanbrekend werk deed. In het begin trachtten de onderzoekers en conservators van het museum zelf heel het verhaal te orchestreren, met oog voor de

dragers van de traditie, die dan geciteerd werden met kleine tekstfragmenten aan de muur of met kleine, goed gemonteerde soundbites. Het werd pas interessant toen naar andere methodes werd gezocht. Er werd zwaar geïnvesteerd in het laten vastleggen op schrift, op band, op foto's en op video. Vervolgens werden lokaal en in Hanoi tentoonstellingen opgezet. Professor Nguyễn Văn Huy was trouwens ook de eerste om te wijzen op de te oppervlakkige, te theoriearme vorm van enquêtering van de foto-stemmethode terwijl er zo'n rijke antropologische en sociologische enquêtetekniken voorhanden zijn en aangeleerd zouden kunnen worden.

Momenteel wordt volop gewerkt aan een uitbreiding aan de voorkant van het museum, waar geleidelijk een huis van volkscultuur in Zuidoost-Azië gebouwd wordt. Het is de bedoeling een soort portaal te bieden voor de materiële en immateriële cultuur van de etnische groepen van de ASEAN (Association of South East Asian Nations), in het bijzonder in de Mekongdelta. Dit slorpt nu weer veel tijd en energie op in een grote verzamelinspanning.

Een heel speciale inspanning wordt geleverd op het gebied van erfgoededucatie, in het bijzonder rond ambachten. Vanaf 2002 werd, onder impuls van het UNESCO Hanoi Office, door onderzoekers van het VME gericht onderzoek verricht rond traditionele nijverheden zoals het maken van potten, conische hoeden, do-papier, speelgoed en grafische producten. Er werd nagedacht over formules om jongeren, in het bijzonder stadskinderen in precare sociale omstandigheden, in contact te brengen met de herkomst van die objecten, met de makers ervan en hen te leren hoe ze vervaardigd werden en worden. Met steun van UNESCO werd in 2003 en 2004 het programma 'Traditionele ambachten in de klas' uitgevoerd, mikkend op jongeren tussen 10 en 14 jaar. In de zomer van 2004 werd een uitgebreid traject rond ceramiek en pottenbakken afgelegd met

een groep jongeren uit Hanoi en een aantal meesters uit het Phu Lang pottenbakkersdorp. In 2007 werden de ervaringen gebundeld in een heel praktijkgericht instructie- en inspiratieboek over educatie en ambachtelijk erfgoed. De financieringsbronnen voor deze doorbraakprojecten waren in 2008 en 2009 alweer opgedroogd, maar door de bewuste politiek van het vastleggen en doorgeven van de ervaring (tot en met de beschrijving van spelletjes die werkten en lesformules die aansloegen) bestaat er hoop dat de lowbudgetaanpak ook andere musea op goede ideeën kan brengen.

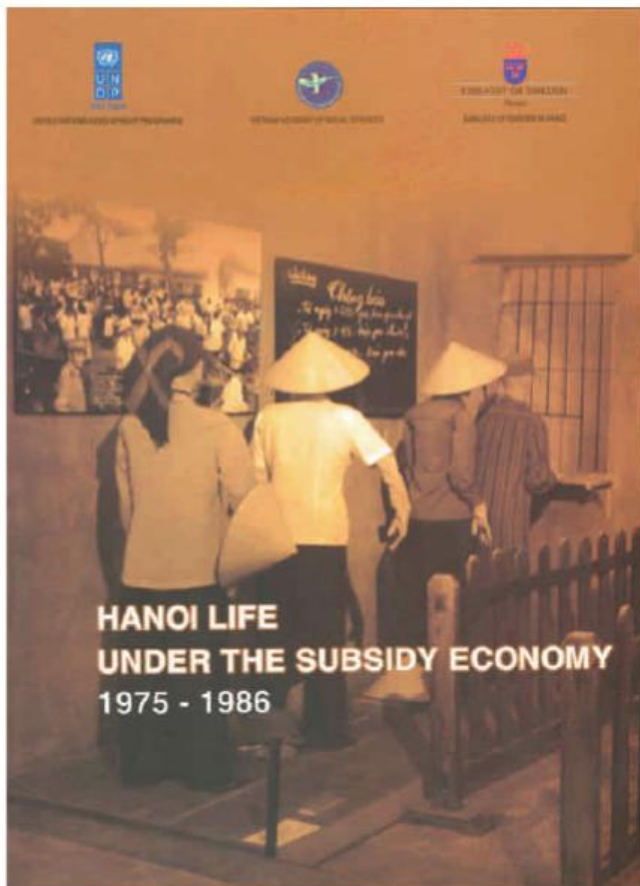
De projectcoördinator, dr. Tran Thi Thu Thuy, kreeg de kans, via ACCU en UNESCO, om ook in buurlanden erfgoededucatie als belangrijk onderdeel van *bảo vệ* te promoten.¹⁵ Interessant is dat de vorige directeur in 2006 als grote prioriteit zag het verder investeren in internationale samenwerking en in het permanent bijscholen van het museum personeel, met speciale aandacht voor hedendaagse museologie, behoud en beheer, ICT-technieken, publieksbemiddeling en innoverende methodes van etnologie. Terecht keek hij reikhalzend uit

naar internationale samenwerking, naar uitwisselingsmogelijkheden en naar andere musea die even ambitieus dezelfde noden voelen in hun confrontatie met de snelle ontwikkelingen van het dagelijks leven en van het immaterieel cultureel erfgoedbeleid. Hij stelde daarbij vast dat de academische opleidingen deze snelle evoluties niet kunnen volgen. Verder meende professor Nguyễn Văn Huy dat een landelijk museum zoals het VME verantwoordelijkheid buiten de eigen muren moet nemen. Hij wil het museum in de grootstad Hanoi zelf maar ook samen met reeksen kleinere musea in heel het land verantwoordelijkheid zien opnemen voor een soort erfgoedgemeenschap, wat in reeksen concrete projecten vertaald dient te worden. Hij merkte op dat allerlei vormen van internationale samenwerking nu toch wel mogelijk zouden moeten zijn: *“at many levels, from the lending and borrowing of collections and the hosting of travelling exhibitions, to co-curating exhibitions and establishing joint virtual exhibitions on the internet”*.¹⁶

LEVEN IN HANOI ONDER DE SUBSIDIE-ECONOMIE (1975–1986)

VME in het eerste decennium van de 21^e eeuw is een voorbeeldpraktijk geweest van wat een museum kan zijn. Er werden klassieke, uit Europa overgenomen tentoonstellingen gebracht. Er werden kinderprogramma's uitgewerkt met ateliers binnen en buiten de museummuren. Er werd een brede bandbreedte gemaakt en er werd legitimiteit opgebouwd. Af en toe is het dan mogelijk om met een tentoonstelling ook een verregaande en moedige eyeopener op te zetten. Zo een bijzondere expo werd opgezet door het VME in het werkjaar van de zomer van 2006 tot de zomer van 2007. In 1986 was door het 6^e Congres van de Vietnamese Communistische Partij een grote bocht gemaakt in de hoop armoede en achterstand en relatieve internationale isolatie aan te pakken. De marktmechanismen werden vrijer gelaten en er werd actief ingespeeld op internationale markten. De economische opleving was vanaf de tweede helft van de jaren 1980 exponentieel: van hongerland werd Vietnam tot exportnatie van rijst en koffie en werd het zelfs lid van de WTO (Wereldhandelsorganisatie). Om de jongere generaties, die zich twintig-dertig jaar later niet meer scherp bewust waren van de dagelijkse implicaties van de daaraan voorafgaande Bao Cấp-periode, een herinnering of inzichten in te lepelen, werd besloten een tentoonstelling te maken. Het onderzoek was in handen van het team van het VME en de vormgeving gebeurde in samenwerking met de staf van het Vietnam Revolutionary Museum. Die twee ploegen slaagden erin om het maximale neer te zetten van wat mogelijk was: een scherp en weinig verbloemd beeld van het dagelijks leven in Hanoi omstreeks 1980. De impact van deze momentopname in de vorm van een tentoonstelling was enorm.

Wat was er te zien? Wachtrijen (van levensgrote poppen) voor winkels waar zorgvuldig per gezin en per aantal kostwinners gerantsoeneerde hoeveelheden rijst werden verkocht. Soms moest een halve dag aangeschoven worden voor een portie rijst. Het was een directe erfenis van de Vietnamoorlog in de jaren 1960, maar de rantsoenering bleef ook na de oorlog maar duren en duren, tot in 1989. Foto's van rijen wachtenden en vooral ook de talloze bonnen en de planken met uitgestalde goederen die men ervoor kon kopen, waren krachtige prikkels om de herinneringen aan honger en het lange wachten boven te halen. Een van de grote bekommernissen in die diepe crisisperiode was om toch minstens geschenken en geschikt en voldoende feestvoedsel te bemachtigen voor het Vietnamese nieuwjaar ("Tet"). De bezoekers vonden de keuze om een 'winkel net voor Tet' te reconstrueren een schot in de roos, evenals de talloze foto's van de bevoorradingsroutes en van de problemen in het eindejaarsseizoen. Het zogenaamde subsidiemechanisme (dat de titel van de tentoonstelling inspireerde) was ingevoerd als onderdeel van het verzet tegen de Franse koloniale bezetters, maar het bleef decennialang van kracht. Terwijl het oorspronkelijk beperkt was tot rijst en kledij, werd het geleidelijk uitgebreid naar allerlei producten, in Noord-Vietnam vanaf de jaren 1960 en in Zuid-Vietnam vanaf 1975. Het systeem bestond erin de hoeveelheid objecten of vloeistoffen die werden verkocht, te laten afhangen van het soort beroep dat men uitoefende en vooral van de vraag of men in dienst van de staat (als ambtenaar of militair) werkte of niet, en zo ja, hoe hooggeplaatst men dan was. Er waren categorieën van A1 en A (leden van het Politbureau en ministers), over B (vice-ministers), C (directeurs in ministeries) tot en met N (gewone mensen). Hoe dichterbij de A of hoe ongezonder en belastender het werk, hoe meer men kon krijgen en hoe lager de prijs kon zijn.

In de tentoonstelling waren coupons, rantsoenbonnen, coupons, rantsoenbonnen, coupons en nog eens coupons te zien. Die waren gekoppeld aan boekjes waarin de grotere aankopen en bezittingen geregistreerd werden. Om een fietsbel te kopen, moest je je fietsboekje kunnen voorleggen. Batterijen voor de radio konden alleen door mensen met een 'radio-eigenaarschapsverklaring' worden gekocht. Interessant aan de tentoonstelling en de catalogus is dat niet alleen het officiële verhaal verteld en getoond werd (wat op zich al confronterend is, twintig jaar later), maar dat tegelijk ook de praktijken van corruptie, fraude en zwartemarkttransacties in beeld komen. De tentoonstellingsbox met daarin de fiets van voormalig ambtenaar Nguyen Ngoc Phan was een echte eyeopener. De fiets was omringd door een netwerk van papier: alle attesten die nodig waren om de fiets aan het einde van de jaren 1970 en het begin van de jaren 1980 te laten rijden en te herstellen. Het fietsboekje met toelatingen om allerlei onderdelen te kopen, de attesten om de fiets te gebruiken tussen zijn huis en het ministerie waar hij werkte en ook het speciale attest dat Nguyen had moeten aanvragen, omdat hij af en toe een uur overwerkte en dan dus na de kantooruren met de fiets moest vertrekken. Het in alle ernst getoonde, 'fietsgebruik-in-geval-van-een-uur-overwerk-toelatings-certificaat' in combinatie met de eenvoudige fiets en vele andere documenten en ook een interview met de eigenaar, werkte zeer krachtig in het museum.

Het *pièce de résistance* was de reconstructie van een appartement uit 1982. Dit gebeurde helemaal in het jargon van de volkskunde- en openluchtmusea, waar kamers tonen wereldwijd standaardpraktijk is sinds de 19e eeuw (denk bijvoorbeeld aan de studies daarover van Ad de Jong). In dit geval ging het om de nauwgezette reconstructie van het appartement in Hanoi van een familie rond een koppel dokters in de geneeskunde (de vrouw was ziekenhuisarts en de echtgenoot de persoonlijke dokter van het hogere partijkader in Hanoi, dat hem occasioneel naar Moskou liet reizen). Zij hadden een groter appartement van wel 28 m². Zij behoorden tot de maatschappelijke top in Hanoi. Toch moesten ze eind jaren 1970, begin jaren 1980 extra middelen inschakelen om redelijk te leven. Hoe dat in z'n werk ging, werd in het museum getoond: tot de realistische weergave van dat appartement uit 1982 in Hanoi behoorde namelijk het feit dat in de badkamer varkens werden gehouden en in de toiletruimte kippen en ander gevogelte rondscharrelden. Ook het feit dat vanaf 1982 twee getrouwde kinderen met hun partners in het appartement bleven inwonen, werd geëvoqueerd. De museale reconstructie bood dus een momentopname, toen vier generaties van de Pham Trang-Dang Thi Kim Son-familie in dat ene appartement moesten wonen en zien te overleven. Als inkijs en eyeopener kon dit tellen.¹⁷

Een verkenning door Veerle Wallebroek¹⁸

Op de tweede Internationale conferentie voor figurentheater, georganiseerd door Het Firmament op 6 september 2008, gaf Marc Jacobs, codirecteur van het steunpunt FARO, een presentatie over de UNESCO-conventie rond immaterieel erfgoed. Tijdens deze presentatie haalde hij het Vietnamese waterpoppenspel aan als voorbeeld van een heropleving van een prachtige traditionele kunstvorm. Veerle Wallebroek, coördinator van Het Firmament, besloot een reis richting Vietnam te ondernemen om deze traditie te leren kennen en de personen te ontmoeten die deze traditie opnieuw tot leven gewekt hebben.

Op 23 oktober 2008 vond in Hanoi de ontmoeting plaats met Professor Van Huy en Tran Tri Tu Thuy. Professor Van Huy is de voormalige conservator van het Museum of Ethnology in Hanoi. Mevrouw Thuy is verantwoordelijk voor de educatieve werking van het museum en gaf persoonlijk een uitgebreide rondleiding doorheen het prachtige museum met een overzicht van de vierenvijftig minderheden in Vietnam, telkens met verwijzingen naar hun klederdracht, gebruiken, cultuur en godsdienstbeleving. Naast het enorme gebouw waarin het museum gehuisvest is, bevindt zich nog een openluchtmuseum waarin traditionele huizen nagebouwd werden en verschillende gebruiksvoorwerpen opgesteld staan. In deze tuin staat ook de collectie waterpoppen opgesteld en een theater-tje waar verschillende gezelschappen uitgenodigd worden om voorstellingen te komen spelen.

Het Vietnamese waterpoppenspel is een traditie die teruggaat tot de 11^e eeuw. Ter ontspanning en om vermaak te bieden op het platteland speelden de boeren op de rijstvelden taferelen uit het dagelijks leven na met poppen op het water. Zo ontwikkelden ze twee technieken: poppen met lange stokken in het water, of met een bedradingssysteem onder water, wat meer technische vaardigheden vergt. De poppen werden vervaardigd in lichte houtsoorten en behandeld met verschillende laklagen om waterbestendig te zijn. In de hoogdagen bestonden er vierentwintig gezelschappen die in watertheaters speelden in de dorpen. De traditie geraakte na een aantal eeuwen in verval omdat het publiek niet meer geboeid werd door deze theatervorm zonder muziek. Mede onder impuls van de internationale aandacht voor immaterieel erfgoed startte Professor Van Huy een onderzoek naar deze rijke traditie door in de dorpen rond Hanoi op zoek te gaan naar voormalige poppenspelers en gezelschappen. Zo slaagde hij erin om vijftien van de vierentwintig gezelschappen te overtuigen deze kunstvorm niet verloren te laten gaan en hun activiteiten opnieuw op te starten. Hierin speelde en speelt het museum zelf een

belangrijke rol door nu nog elke maand een gezelschap uit te nodigen om in het watertheater naast het museum voorstellingen te komen geven.

Het gesprek was een eerste kennismaking van Het Firmament met enerzijds de medewerkers van het Museum of Ethnology en anderzijds de kunst van het waterpoppenspel. Er werd afgetast of er interesse was om een gezamenlijk project op te starten om bijvoorbeeld de traditie van het waterpoppenspel te tonen in Vlaanderen aan de hand van een tentoonstelling en een voorstelling (eventueel in samenwerking met Het Zuiderpershuis), en anderzijds om het poppen- en figurentheater naar Viëtnam te halen. Door de tentoonstellingsbrochure te tonen van 'Bedverhalen in het kasteel', waren de medewerkers alleszins enorm onder de indruk van de verscheidenheid en pracht van de tradities in Vlaanderen. Zij waren vragende partij om een internationale samenwerking aan te gaan. Wordt vervolgd ...

Tof Théâtre, een groep uit Wallonië, was in april 2009 te gast met een act op het 3e Forum voor figurentheater in Vietnam. Met deze act (Les Bénévoles) ondernamen ze een tournée in Noord-Vietnam. © Tof Théâtre

BESLUIT

Vlaanderen/België en Vietnam zijn maar twee van de tientallen staten die momenteel bezig zijn hun beleid rond immaterieel erfgoed, volkscultuur en cultuur van alledag te reorganiseren. Er zijn oudere structuren en organisaties die fenomenen documenteren, bestuderen en ontsluiten. Hun werkzaamheden kunnen beter op elkaar worden afgestemd. Ze worden, net als andere organisaties, uitgenodigd om de notie van 'safeguarding' uit te werken. Het beter betrekken van organisaties, groepen en gemeenschappen in alle fasen is een ware uitdaging. In etnologiemusea, zoals het hier gepresenteerde VME (waarvan het achterhuis bijna als de spil van een erfgoedforum werkt), kunnen rond een visionair team interessante dingen gebeuren. Soms kan met evenwichtige vaste collecties en een gevarieerde, goed onderbouwde tentoonstellingsreeks voldoende bandbreedte en legitimiteit worden opgebouwd zodat ook eyeopener tentoonstellingen mogelijk zijn. Die kunnen moeilijk bespreekbare of vergeten episodes behandelen, die bij activering 'vers' in het geheugen blijken te liggen of daar ingeplant worden. In internationaal cultuurbeleid of in

beleid tout court kan het nuttig zijn investeringen te overwegen die met héél gerichte en zelfs relatief bescheiden middelen toch een belangrijk effect kunnen sorteren. Het komt erop aan om de juiste knooppunten in een netwerk op het juiste moment (zoals dat de voorbije jaren in het VME of in de dienst Immaterieel Erfgoed van het cultuurministerie van Vietnam) impulsen te kunnen geven. Er zijn vele staten in de wereld en het kan nuttig zijn om ook minder evidente partners dan Nederland of Zuid-Afrika te overwegen. In een staat als Vietnam kan het openen van gerichte kanalen in het veld van 'bảo vệ', en heel specifiek in 'bảo vệ sản phẩm văn hóa phi vật thể', maatschappelijke en culturele hefboomen in werking stellen, zoals het Smithsonian of heel specifieke UNESCO-netwerken aantonen. Er zijn nog werelden te verbeteren voor doordachte vormen van samenwerkingsontwikkelingen. Ten slotte lijkt het me een wijs voorbeeld van het departement Cultuur van Vietnam om het eigen cultuur-/erfgoedbeleid gewoon eens aan enkele specialisten van de andere kant van de wereld te tonen en een gezamenlijke evaluatie te maken.

- 1 Workshop on Inventories of Intangible Cultural Heritage in Viet Nam. Experiences and Lessons (Hanoi, 7–11 January 2008), Hanoi, UNESCO, 2008 (onuitgegeven dossier, dat ik voor deze bijdrage intensief gebruik heb).
- 2 N. KIM DUNG, 'Viet Nam', in: *Final Report. 2004 Workshop on Inventory-making for Intangible Cultural Heritage Management. Tokyo, Japan, 6–11 December 2004*. Tokyo, ACCU, 2005, p.156–159.
- 3 Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch, 51–53 Ngô Quyền, Quận Hoàn Kiếm, Hà Nội, Việt Nam T 84 (0) 4 943 4443; F 84 (0) 4 943 9929; E nchdvn@hvn.vnn.vn.
- 4 Sleutelfiguur in 2008 is Nguyen Kim Dung, hoofd van de afdeling immaterieel erfgoed, van het departement Cultureel Erfgoed. Zij volgt als experte de vergaderingen op in het Intergouvernementeel Comité voor immaterieel erfgoed van UNESCO.
- 5 Office of Intangible Cultural Heritage Management, Ministry of Culture, Sports and Tourism (MCST) adres: Cục Di sản Văn hóa, Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch, 51–53 Ngô Quyền, Quận Hoàn Kiếm, Hà Nội, Việt Nam, T 84 (0) 4 943 6130, F 84 (0) 4 943 9929, E nchdvn@hvn.vnn.vn.
- 6 Zie: www.vnmusicology-inst.vnn.vn.
- 7 Zie bijvoorbeeld het verslag over de SIDA-projecten tussen 2005 en 2009, met vooral financiering van uit Zweden : zie *Bulletin thông báo khoa học*, 20, 2007, p.7–56.
- 8 N. QUẢNG TUẤN, Ca trù of the Việt people. An intangible cultural heritage of the world, in: *Bulletin thông báo khoa học*, 20, 2007, p.91–97.
- 9 *Les musées nationaux du Vietnam*, Hanoi, 2001, p.323–389.
- 10 Zie N. VAN HUY, *Mosaïque culturelle des ethnies du Vietnam*. Hanoi, Maison d'édition de l'éducation, 1999.
- 11 Zie: www.vme.org.vn.
- 12 M. SEOW & L. GOBAL, *Museums of Southeast Asia*. Singapore, Archipelago Press, 2004, p.180–181.
- 13 Zie: *Tai Textiles in the Mekong region. Continuity and change*. Hanoi, Vietnam Museum of Ethnology, 2006.
- 14 C. HEMMET, 'Nous avons mangé la forêt...' *Georges Condominas au Vietnam*. Arles/Paris, Actes Sud/Musée du Quai Branly, 2006.
- 15 Zie, naast didactisch materiaal van het VME, T. Thi Thu Thuy, *Crafts in the Classroom. A guidebook*. Hanoi, Unesco Hanoi Office/Thé GIỚI publishers/Vietnam Museum of Ethnology, 2007.
- 16 N. VAN HUY, 'The Role of Museums in the Preservation of Living Heritage: Experiences of the Vietnam Museum of Ethnology', *International Journal of Intangible Heritage*, 1 (2006), p. 36–41, p. 41.
- 17 *Hanoi Life under the subsidy economy 1975–1986*. Hanoi, Thé GIỚI publishers/Vietnam Museum of Ethnology, 2007.
- 18 Extract uit het jaarverslag 2008 van het Firmament (www.hetfirmament.be): bijlage: Vietnam Museum of Ethnology.

Van Mundaneum tot Europeana

→ Over erfgoed en utopie

*In de loop van het voorbije jaar verschenen zowel in de Vlaamse als in de Amerikaans pers artikels¹ waarin de Belg Paul Otlet wordt opgevoerd als de uitvinder van het internet, en dit “way ahead of his time”. Otlet, een nu wat vergeten figuur, is bij een select clubje van historici en bibliothecarissen vooral bekend als de maker van de Universele Decimale Classificatie (UDC) en als oprichter van ‘het Mundaneum’. Otlet – “l’homme qui voulait classer le monde”² – had een passie voor bibliografie, en heeft in zijn intellectueel testament *Traité de documentation*³ (1934) theoretische concepten ontwikkeld die sterk zouden lijken op het huidige internet. Maar zijn erfenis is nu toch vooral een fascinerend stukje historisch bibliotheek- en informatie-erfgoed, dat evenwel direct gelinkt kan worden aan actuele ontwikkelingen op het Web of aan strategische projecten zoals Europeana en Google Books. Deze ontwikkelingen en projecten passen – net als Otlet’s concepten en realisaties – op hun beurt in een lange geschiedenis van taaië of ‘persistente’ utopieën rond universele kennisontsluiting.*

DE FIGUUR PAUL OTLET

Paul Otlet⁴ (1868–1944) is een product van de rijke, Brusselse, Franstalige haute bourgeoisie in het België van eind de 19^e eeuw, dat toen een economische grootmacht was. Zijn vader, Edouard Otlet, maakte fortuin in de transportsector, door onder andere diverse tram- en spoorwegmaatschappijen op te richten in het buitenland. Geboren en getogen in Brussel wordt Paul Otlet opgeleid tot jurist aan de (Franstalige) Katholieke Universiteit van Leuven. Maar hij keert zich af van het katholicisme en omhelst het vrijzinnig humanisme, en gaat voort studeren aan de Université Libre de Bruxelles. In die jaren maakt hij kennis met zijn *compagnon de route*, de Belg Henri La Fontaine⁵ (1854–1943), een overtuigd pacifist en internationalist, die in 1913 de Nobelprijs voor de vrede ontving. In 1914 publiceert Otlet anoniem het *Traité de paix générale*, een soort charter waarin hij universele mensenrechten en een statenbond propageert. Hij tracht ook nog voor de Eerste Wereldoorlog in samenwerking met Henri La Fontaine een Société des Nations op te richten, een soort voorloper van de Volkerenbond (1919). Het was een ultieme pacifistische poging om de oorlog te stoppen, die jammerlijk faalde. In de jaren 1920

trachtte hij respectievelijk in Brussel, Antwerpen of Genève (waar de Volkerenbond gevestigd was) een ‘Cité Mondiale’ te realiseren: een soort ‘wereldstad’ waar allerlei (nog te creëren) internationale organisaties gevestigd zouden worden en van waaruit de wereld bestuurd zou worden. Hij deed voor de plannen onder andere een beroep op Le Corbusier. De Cité Mondiale bleef evenwel een utopische ‘*cité imaginair*’ en werd nooit gerealiseerd. (Er bestaan wel schitterende plannen van, bewaard door onder andere la Fondation le Corbusier⁶.) Ook de Volkerenbond faalde in haar opdracht, en werd in 1949 opgevolgd door de Verenigde Naties, gevestigd in de hoofdstad van de nieuwe wereld: New York.

Een plan van de Cité Mondiale © Mundaneum

HET MUNDANEUM

Het huidige Mundaneum is de opvolger van de organisatie die door Otlet en La Fontaine werd opgericht aan het einde van de 19e eeuw. Het Mundaneum⁷: Centre d’archives de la Communauté française is een archief en museum gevestigd in het Henegouwse Mons (Bergen). Het werd in 1998 opengesteld voor het publiek en vierde in 2008 zijn tienjarige bestaan. Het Mundaneum beheert de nalatenschap van Paul Otlet (Otletaneum) en Henri La Fontaine (delen van de kaartcatalogus, persoonlijke documenten en steekkaartenmeubels) en beheert daarnaast een aantal archieffondsen, onder andere persarchieven,

Tekening van het UDC-schema
© Mundaneum

→ Paul Otlet achter zijn bureau © Mundaneum

en archieven over thema's als pacifisme, anarchisme en feminisme. Daarnaast is het Mundaneum ook een bescheiden museum, dat een vaste collectie toont in een inscenering van Schuiten en Peeters, en jaarlijks tentoonstellingen organiseert.

De ontstaansgeschiedenis van het Mundaneum begint in 1895 met de oprichting door Otlet van het Institution International de Bibliographie. Dit omvatte ook een Office International de Bibliographie: een 'uitvoerend bureau' dat ondergebracht werd in het Palais Mondial, een soort 'wereldpaleis' of Mundaneum. Het Mundaneum is dus de naam voor een concept en bestond niet concreet. Het was de bedoeling dat het als paleis of tempel van de kennis een centrale plaats zou innemen in de Cité Mondiale als een soort internationale of universele bibliotheek. In sommige plannen nam het zeer toepasselijk de vorm aan van een 'ziggurat' of een 'ziggokrat', een Babylonische piramidale tempeltoren. Het wereldpaleis/Mundaneum werd net als de Cité Mondiale nooit gerealiseerd, maar de naam Mundaneum overleefde de geschiedenis.

Terug naar het Institution International de Bibliographie. Dit initiatief werd door koning Leopold II actief gesteund en had een semigouvernementeel statuut, en kreeg dus middelen van de Belgische overheid. Het werd mee door de Koninklijke Bibliotheek ondersteund, maar was er nooit gevestigd, onder andere omdat Otlet op zijn autonomie stond. Het doel was alle gepubliceerde menselijke kennis te inventariseren op fiches en onder te brengen in het Mundaneum. Dat lijkt nu heel utopisch, maar in die tijd waren de enkele miljoenen gepubliceerde titels (in de westerse wereld) wellicht nog enigszins 'te overzien'. Al snel werd het Office operationeel; het startte met frisse moed aan de inventarisatie van de universele kennis.

LOST IN CLASSIFICATION⁸: HET ONTSTAAN VAN DE CLASSIFICATION DÉCIMALE UNIVERSELLE

Al snel kwamen Otlet en La Fontaine tot de vaststelling dat ze een methode of een instrument misten om hun internationale bibliografie vorm te geven: zo ontstond de Classification Décimale Universelle (CDU) of Universele Decimale Classificatie (UDC). De UDC was geïnspireerd op de Decimal Classification⁹ (DDC), die de bekende Amerikaanse bibliothecaris Melvin Dewey¹⁰ (1851–1931) rond 1876 ontwikkelde. Basis van deze classificatie is de indeling van de menselijke kennis in tien klassen, die volgens de klassieke principes van de taxonomie verder worden opgesplitst in subklassen en lagere onderverdelingen.

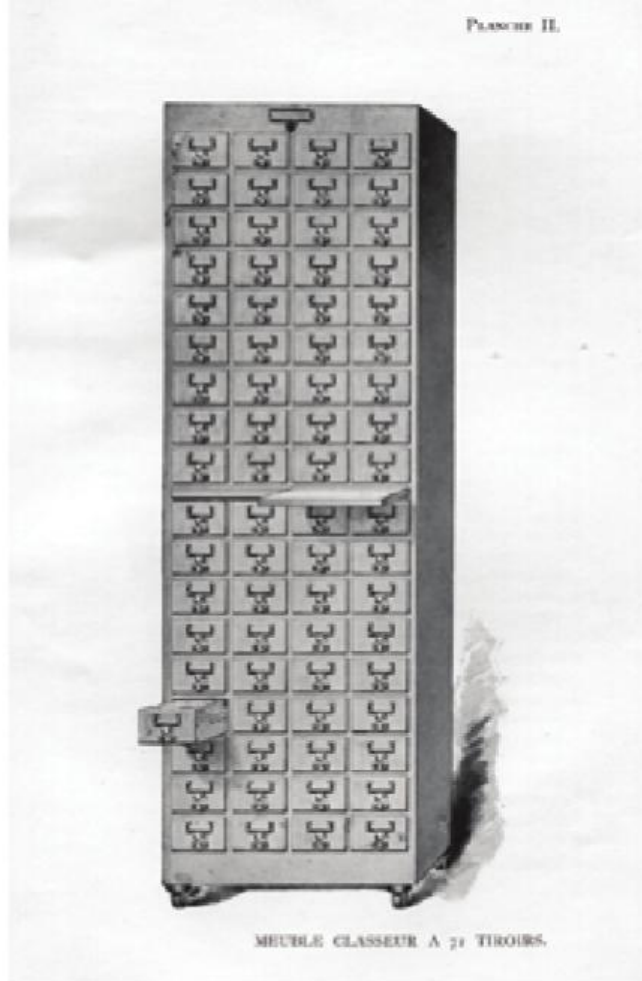
DE TIEN KLASSEN VAN DE UNIVERSELE DECIMALE CLASSIFICATIE

- 0 Algemeen, Informatica, Computers
- 1 Filosofie, Psychologie
- 2 Religie, Mythologie
- 3 Sociale wetenschappen, Economie, Gezondheidszorg, Politiek, Recht, Sociologie, Statistiek, Onderwijs
- 4 (vacant)
- 5 Exacte wetenschappen, Natuurkunde, Mathematica, Natuurwetenschappen
- 6 Toegepaste wetenschappen, Geneeskunde, Landbouw, Ruimtevaart, Techniek, Beeldhouwkunst
- 7 Kunst, Cultuur en Spel (enz.)
- 8 Linguïstiek, Taalkunde, Literatuur
- 9 Aardrijkskunde, Landen, Biografieën, Geschiedenis

Sfeerbeeld van het 'Institution International de Bibliographie'
© Mundaneum

Resultaat is een hiërarchische (en zeer westerse of eurocentrische) kennisboom die werd toegepast voor de 'ontsluiting' van de boekencollectie, maar die vooral ingezet werd bij de ordening van de boeken in de bibliotheken. Otlet ontdekte het werk van Dewey in 1894 en werkte gedurende tien jaar gestaag aan een Europese versie. Die werd uiteindelijk veel complexer dan de Amerikaanse versie, en resulteerde in 1905 in een lijvige handleiding.¹¹ Otlet beoogde met zijn UDC meer dan een bibliothecair werkinstrument, hij wenste een universeel 'klassement' van alle bestaande kennis te realiseren, vandaar de uitdrukking: "*l'homme qui voulait classer le monde*". Typisch voor Otlet was dat hij Dewey probeerde te overtuigen om zijn UDC-versie 2.0 over te nemen in de V.S., zonder resultaat ... De UDC werd dus nooit 'universeel' aanvaard. Tot op vandaag bestaan de beide systemen naast elkaar: de DDC (Dewey Decimal Classification) wordt nu door het Amerikaanse OCLC beheerd, UDC door het internationale UDC-consortium.¹²

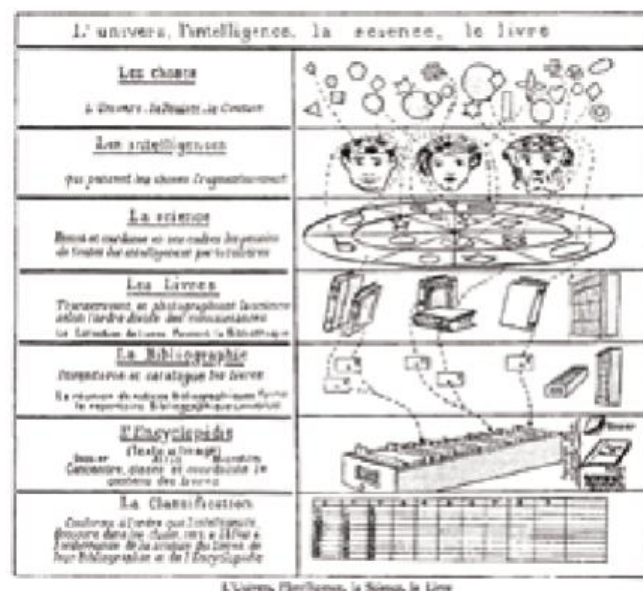
Reproductie van een klasseermeubel © Mundaneum

Otlet definieerde ook een standaardformaat (12,5 op 7,5 cm) voor steekkaarten, dat vandaag nog steeds wordt gehanteerd in bibliotheken. Daarbij hoorde het op maat gemaakte klasseermeubel.

HET MUNDANEUM TIJDENS HET INTERBELLUM

Tijdens de Eerste Wereldoorlog stonden de activiteiten op een laag pitje en spande Otlet zich vooral in om de oorlog te beëindigen. Hij schreef diverse pacifistische pamfletten en droomde van een wereld zonder oorlog (zie eerder: Société des Nations). In 1919, na succesvol lobbywerk bij koning Albert I, verhuisde het bureau naar het Brusselse Jubelpark. In de jaren 1920 werkte het Office daar gestaag door, en realiseerde circa twaalf miljoen fiches. Maar vanaf de jaren 1930 ging het stilaan bergaf met het Palais Mondial – Mundaneum van Otlet en La Fontaine. In 1934 werd het gevraagd te verhuizen uit de gebouwen van het Jubelpark, om plaats te maken voor het museum. In 1944 sterft Paul Otlet, op 76-jarige leeftijd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt de collectie van het Mundaneum door de Duitse bezetter volledig weggehaald uit de gebouwen in het Jubelpark en na de oorlog is het, ook door het overlijden van Otlet, uit met het Mundaneum. De verweesde collectie raakt gedurende jaren op de dool. Van de miljoenen fiches die door het bureau werden gemaakt, ging het grootste deel verloren, en ook van het archief ging veel verloren. Wat uiteindelijk overbleef, werd opgeslagen in een gebouw in het Brusselse Leopoldpark (in het vroegere Institut d'Anatomie, dat gelegen is – o ironie – vlakbij het Europees Parlement, het huidige symbool van de Europese Société des Nations).

In 1968 ontdekt een Australische (I) onderzoeker in de 'geschiedenis van de bibliografie', Warden Boyd Rayward, de collecties van het Mundaneum in het Leopoldpark. W. Boyd Rayward, nu professor emeritus van de University of Illinois, was gefascineerd door de bijna vergeten figuur van Otlet. Hij publiceerde verschillende werken over hem, waaronder een bio-bibliografie, die toegankelijk is via een door W. Boyd Rayward opgezette webpagina.¹³ Onder zijn impuls worden de archieven van het Mundaneum gered en in 1993 overgebracht naar Bergen, in het huidige museum met de naam Mundaneum. Onder meer dankzij W. Boyd Rayward kreeg Otlet zijn verdiende plaats in

L'Univers, l'Intelligence, la Science, le Livre

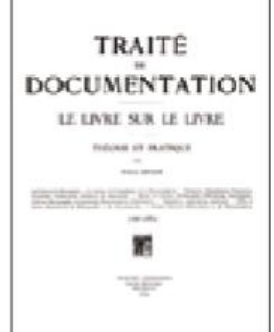
Tekening 'L'univers, l'Intelligence, la Science, le Livre', uit: *Traité de documentation* © Mundaneum

de historische informatiewetenschap. In 2005 was Otlet nog één van de kanshebbers op de titel 'De Grootste Belg', maar hij haalde de uiteindelijke nominatielijst niet en strandde op nummer 63.

LE LIVRE TÉLÉPHONÉ: OTLET EN HET INTERNET

Dat de naam Otlet recent weer opduikt op het internet, in Wikipedia en in diverse wetenschappelijke publicaties over het internet is te danken aan zijn ideeën over de organisatie van kennis en het gebruik van informatietechnologie in zijn *Traité de documentation* (1934).¹⁴

De theoretische concepten die hij daarin ontwikkelde, worden nu beschouwd als een vorm van proto-internet.¹⁵ Dit ruim een halve eeuw voor Tim Berners-Lee¹⁶, de geconsacreerde uitvinder van het wereldwijde weben ook vóór Vannevar Bush, die in

Traité de documentation © Mundaneum

1945 met zijn artikel 'As we may Think'¹⁷ de theoretische grondslag legde voor 'het internet'. Otlet omschreef in de *Traité de documentation* in het onderdeel 'Télévision' (toen nog een experimenteel medium) een systeem waarin informatie van op afstand in bibliotheken kan worden opgevraagd en gelezen:

*"Bientôt la télévision sera un problème essentiellement résolu, comme il l'est déjà scientifiquement: l'image se reproduit à distance sans fil. On peut imaginer le télescope électrique, permettant de lire de chez soi des livres exposés dans la salle 'teleg' des grandes bibliothèques, aux pages demandées d'avance. Ce sera le livre téléphoné."*¹⁸

Het 'getelefoneerde boek' als metafoor voor het internet spreekt tot de verbeelding. Vergelijk het bovenstaande citaat van Otlet met het volgende uit 'As we may Think' van V. Bush:

*"Consider a future device for individual use, which is a sort of mechanized private file and library. It needs a name, and, to coin one at random, 'memex' will do. A memex is a device in which an individual stores all his books, records, and communications, and which is mechanized so that it may be consulted with exceeding speed and flexibility. It is an enlarged intimate supplement to his memory. It consists of a desk, and while it can presumably be operated from a distance, it is primarily the piece of furniture at which he works. On the top are slanting translucent screens, on which material can be projected for convenient reading. There is a keyboard, and sets of buttons and levers. Otherwise it looks like an ordinary desk."*¹⁹

Het is opvallend dat zowel P. Otlet als V. Bush vertrekken vanuit de noden van de individuele gebruiker, en niet vanuit een collectieve oplossing dachten, waarmee zij avant-la-lettre het idee van de 'personal computer' lanceerden.

Het ging bij Otlet duidelijk niet over een gelukstreffer of wat vaag gecultiveerde dromerijen. De ideeën passen naadloos in zijn concepten over de universele en 'vrije' toegankelijkheid van kennis en informatie voor alle volkeren en personen. Alhoewel een kind van zijn tijd had Otlet zeer vooruitstrevende, ethische ideeën over mensenrechten, inclusief het universele recht op kennisverwerving. Als overtuigd vrijzinnig internationalist en pacifist (en theosoof) zag hij de verspreiding van kennis en informatie als een middel tot pacificatie en verstandhouding tussen de natiestaten. Dit sluit rechtstreeks aan bij de ideeën van de laat 20^e-eeuwse *internet community* en de openaccess- of freeculturebewegingen, die het internet beschouwen als het medium bij uitstek voor de vrije uitwisseling van ideeën en kennis. De aloude 'Kulturkampf' tussen zij die kennis en informatie willen exploiteren (via copyright, Digital Rights Managementsystemen, enz.), en zij die pleiten voor een open

en vrije toegang tot kennis en informatie, woedt vandaag in alle hevigheid in het digitale domein. Er staan dan ook grote (financiële, economische) belangen op het spel. Zou Otlet, als hij vandaag nog leefde, sympathie voelen voor de bloggers, de *open archives*, de grassrootsjournalisten of de opensource-ontwikkelaars...? Of zou hij meer affiniteit voelen met een project als Europeana, dat gegroeid is vanuit de bibliotheken, archiefinstellingen en musea met de zegen van de Europese Commissie, zelf een soort 'statenbond'? Misschien zou hij wel een Google-adept geworden zijn...

YES WE CAN? GOOGLE, EUROPEANA EN THE WORLD DIGITAL LIBRARY

De doorsteek van de 19^e-eeuwse universele kennisutopie van Otlet naar de 21^e eeuw is niet moeilijk te maken. Europeana, en ook Google of het internet zelf kunnen worden beschouwd als een soort virtueel mundaneum. De missie van Google sluit zo goed als naadloos aan bij Otlet's visie: "Google's mission is to organize the world's information and make it universally accessible and useful."²⁰ En over het Google Books-project: "Our ultimate goal is to work with publishers and libraries to create a comprehensive, searchable, virtual card catalog of all books in all languages that helps users discover new books and publishers discover new readers."²¹ Google draagt dus het geloof uit dat hun bedrijf het geheel van de menselijke kennis kan en zal ontsluiten, gebaseerd op het (onofficiële) bedrijfscredo 'Don't be evil'.²² Geen wonder dat de oprichters van Google (Sergey Brin en Larry Page) wel eens vergeleken worden met hogepriesters, en hun hoofdkwartier, het 'Googleplex' (Google Complex) in Mountain View, California, als een soort 'tempel' wordt beschouwd: een nieuw Mundaneum misschien?

Ook de Europese Commissie heeft – onder andere onder impuls van vooral Frankrijk – met Europeana een nieuwe virtuele utopie voor Europa opgezet.

Europeana (www.europeana.eu) is een meertalige, Europese portaalsite die toegang geeft tot digitale content bij archieven, bibliotheken, musea, media-archieven, universiteiten, wetenschappelijke instellingen, enzovoort. Het wordt aangestuurd door de EDL-foundation, en is gevestigd in Den Haag bij de Koninklijke Bibliotheek. Niet voor niets hanteert de Europese Commissie in de relevante beleidsteksten het concept 'European digital library' (EDL): een bibliotheek (zie kader). Men grijpt daarbij terug naar de oudheid, meer bepaald naar de Bibliotheca Alexandrina²³, gelegen in het mythische, verzwoegen Alexandrië waar ook de Pharos van Alexandrië stond, één van de zeven antieke wereldwonderen. Het concept 'bibliotheca' wordt door de Europese Commissie hier niet toevallig gehanteerd: ze wortelen hiermee hun initiatief in een eeuwenoude 'Europese' traditie.

Googleplex

WAT BETEKENT EUROPEANA?

"EUROPEANA is the Latin word for 'European' and, here, is shorthand for 'Bibliotheca Europeana', the European Library. Major libraries have often been given Latin names (e.g.

Bibliotheca Alexandrina, Bibliotheca Bodleiana, Bibliotheca Gallica). EUROPEANA also means 'European things', which refers to the rich cultural content and to the different types of media (books, newspapers, music, films and maps) which will be made available."

http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/europeana/index_en.htm

Europeana zou Paul Otlet als patroonheilige kunnen adopteren. We vinden veel van zijn ideeën en visie terug in de concepten die door Europeana worden gehuldigd. Net als Otlet cultiveren de beleidsmakers en managers betrokken bij Europeana het idee dat een nieuwe (virtuele) Bibliotheca (Alexandrina) kan worden gerealiseerd in Europa:

*"In ancient times, the library of Alexandria was said to contain up to 70 % of all human knowledge. The challenge for the digital age is to do even better than that – and make the result last longer. The EU's digital libraries initiative sets out to make all Europe's cultural resources and scientific records – books, journals, films, maps, photographs, music, etc. – accessible to all, and preserve it for future generations. The objective is to put online the collections held by Europe's libraries, archives, museums and audiovisual archives – vast numbers of books and periodicals (there are some 2.5 billion items in Europe's libraries alone), and millions of hours of film and video covering the whole of Europe's diverse history and culture."*²⁴

Europeana zou zich als multimediale 'bibliotheek' moeten ontwikkelen tot een belangrijke stimulans voor de kenniseconomie in Europa, maar momenteel is de portaalsite vooral toch een showcase voor Europees erfgoed. Momenteel is immers naar schatting slechts circa 1 % van de erfgoedcollecties in Europa gedigitaliseerd. Men is dus nog veraf van de 70 % van alle menselijke kennis die in de Bibliotheca Alexandrina aanwezig

geweest zou zijn. Na de bijna-crash bij de lancering²⁵ in november 2008 is Europeana teruggebracht tot een betaversie die kan worden getest door de diverse gebruikersgemeenschappen. Of deze wat valse start ook de politieke crash zal zijn voor dit *flagship initiative* valt nog af te wachten. Officieel wil de Europese Commissie met het izo10 initiatief²⁶ de digitale-kenniseconomie stimuleren, officieus willen sommige prominente EU-lidstaten een antwoord op de suprematie van (het Angelsaksische) Google. Dat laatste beschikt momenteel in elk geval over de betere kaarten, zoals een (nu nog) werkbaar business model en een uitgebreide, quasi mondiale gebruikersgemeenschap en vooral meer harde cash. Maar zolang het Europeanaproject politiek wordt gesteund door een meerderheid van de lidstaten heeft het een toekomst. Recent werd dan ook 'Europeana v1.0' gelanceerd, het vervolgproject dat de portaalsite Europeana verder zal ontwikkelen.²⁷

En dan werd in april 2009 nog The World Digital Library²⁸ (WDL) gelanceerd, een initiatief opgezet met vooral Amerikaans privéspansorgeld (waaronder Google, Inc.) waarin 'topstukken' van het werelderfgoed worden gedigitaliseerd en op een zestalige website gepresenteerd. The Library of Congress vatte in 2005 dit plan op, dat later ook de steun kreeg van UNESCO en IFLA. Een van de bibliotheken die meewerkt, is de nieuwe Bibliotheca Alexandrina, naast een trits andere bibliotheken uit derdewereldlanden, die eerder konden rekenen op Amerikaanse ontwikkelingssteun. De missie van WDL is "(...) to promote international and inter-cultural understanding and awareness, provide resources to educators, expand non-English and non-Western content on the Internet, and to contribute to scholarly research." De langetermijnstrategie van WDL is niet duidelijk, evenmin hoe dit allemaal gefinancierd dient te worden. WDL ontvangt geen overheidssteun, en moet het dus hebben van mecenaat en extra inkomsten (maar alles wordt *free of charge* aangeboden), wat in deze tijden van crisis geen evidentie is. Ook WDL past dus in het rijtje van zeer ambitieus geformuleerde visies en projecten: "Yes we can!"

INFOTOPIA

Het utopisme van P. Otlet, gefundeerd in een 19^e-eeuws universeel cultuuroptimisme, schijnt zich dus te reflecteren in een nieuw soort utopisme, dat ditmaal gecultiveerd wordt door grote bedrijven zoals Google of door de Europese Unie. Beide entiteiten dragen – zich niet bewust van de historische context? – een bijna messiaanse boodschap uit, die al drie millennia meegaat (sinds de bibliotheek van Alexandrië): namelijk dat het mogelijk is om alle menselijke kennis via één (virtuele) toegang, fysieke plek of systeem beschikbaar te maken voor de hele mensheid. Daarbij wordt ook gesuggereerd dat deze informatie vrij en open toegankelijk is voor iedereen. Een groot deel van de bevolking in de huidige geïndustrialiseerde wereld

Europeana beta home pagina

leeft in een nieuw soort virtueel 'Infotopia'. Een van de belangrijkste motoren van dit nieuwe informatie-utopia is het geloof in de kracht of de wijsheid van velen in de collectieve creatie van nieuwe kennis. (Een sleutelwerk hierbij is *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*, van James Surowiecki²⁹). De gezamenlijke kennisopbouw gebeurt zowel door specialisten als door gewone gebruikers (*expert vs. user created content*) in wiki's, blogs en via andere internetcommunities en -platformen. Binnen deze web 2.0-fora krijgt een nieuw soort 'informatieparadigma' vorm, dat, in tegenstelling tot P. Otlet's visie, geen hiërarchisch gestructureerd, overzichtelijk en ordelijk systeem is dat de toenmalige taxonomie van de traditionele wetenschappen weerspiegelt. Integendeel, de nieuwe informatie-omgeving spiegelt zich eerder aan 'de markt', dat wil zeggen een netwerk van meningen en belangen, dat aangestuurd wordt door diverse kennis-aandeelhouders. Anders gesteld, terwijl men in de 19^e eeuw aan een 'kathedraal' van kennis bouwde, is het hedendaagse internet eerder een 'bazaar'.³⁰ Centraal in het web 2.0-paradigma staat het idee van (of het geloof in) collectieve kennis-aggregatie, die plaatsvindt op 'de vrije markt' (de bazaar): de cumulatie van gedeelde en gelijklopende opinies over een bepaald thema of feit bepaalt de waarde of de juistheid van de informatie. Anders gesteld: het internet is een democratische omgeving of een markt, waarbij de meerderheid bepaalt wat

'juist' is en wat niet. Het voorbeeld bij uitstek is Wikipedia (www.wikipedia.org), de online 'wereldencyclopedie', waarin volgens de basisfilosofie van dit project iedereen mee artikels kan redigeren. *De facto* start slechts 0,5 % van de gebruikers een nieuw artikel en past slechts 2,5 % artikels aan (een geselecteerde groep van redacteurs). De rest van de gebruikers consumeert de inhoud passief en maakt slechts af en toe een kleine aanpassing op de wikipedia-site. De redacteurs gebruiken bovendien 'bots' die, wanneer een anonieme gebruiker iets aanpast aan een wikipedia-onderwerp, de redacteur onmiddellijk hiervan op de hoogte stelt, waarna hij de aanpassingen makkelijk ongedaan kan maken. Er zijn dus kritische kanttekeningen te maken bij de basisfilosofie van dit collaboratief model: "De bazaar blijkt dus eerder een 'piramide' en van volledige democratisering en gelijkschakeling is beslist geen sprake."³¹

In zijn boek *Infotopia*³² analyseert C.R. Sunstein de voor- en nadelen, de kansen en de gevaren van een open informatie-omgeving zoals internet en Web 2.0, waarin kennis wordt gedeeld en opgebouwd door velen. Meer bepaald onderzoekt hij de hypothese dat de informatie die door een groot collectief wordt gegenereerd, meer kansen heeft om 'juist' te zijn dan de informatie die door een beperkte groep van experts wordt bepaald. Sunstein onderzoekt op een quasi wiskundige manier (maar ook met instrumenten uit het markteconomisch denken) de validiteit van deze hypothese of dit axioma, en komt tot de slotsom dat de hypothese soms geldt, en soms niet ... met andere woorden, dat ze zuiver wetenschappelijk niet bevestigd is of kan worden:

*"It is true that on some issues, the average view of large numbers of people is eerily accurate. If most people are more likely to be right than wrong, and if the group is big enough, the majority's view will turn out to be correct. This conclusion follows from the Condorcet Jury Theorem, and it helps explain reliance on aggregated judgments in many contexts. (...) But I have also emphasized the dark side of the Jury Theorem: When most people are more likely to be wrong than right, the likelihood that the majority's position will be wrong approaches 100 percent as the size of the group expands."*³³

Deze conclusie is van een bedrieglijke eenvoud, maar toont aan dat ook het nieuwe informatieparadigma dat in Web 2.0 leeft, sterk genuanceerd moet worden en grotendeels op een utopie berust. Daarom ook wellicht dat de hele geschiedenis van de (informatie)wetenschap doordeesemd is met utopische projecten en ideeën, en dus ook van ontgoochelingen en desillusies.³⁴

Wikipedia logo

- 1 Alex WRIGHT, 'The web time forgot', *The New York Times*, 17.6.2008, zie: www.nytimes.com/2008/06/17/science/17mund.html?_r=1&scp=1&sq=Otllet&st=cse&oref=slogin; Eric BRACKE, 'De man die de kennis van de hele wereld op steekkaart zette', *De Morgen*, 21.6.2008, p. 30–31; Hans STOL, 'Wikipedia en Google op papier', *NRC Handelsblad*, 4.9.2008.
- 2 Françoise LÉVIE, *L'homme qui voulait classer le monde – Paul Otlet et le Mundaneum*. Bruxelles, Editions Les Impressions Nouvelles, 2006.
- 3 Paul OTLET, *Traité de documentation. Le livre sur le livre. Théorie et pratique*. Bruxelles, Editions Mundaneum, 1934. Het *Traité* is in 'open acces' online ontsloten als pdf-document in het 'Dspace institutional archive' van de Universiteitsbibliotheek Gent (Ugent institutional archive: <http://hdl.handle.net/1854/5612>) en is ook in digitale kopie te vinden via Google Book Search. Zo is alles met alles gelinkt in één grote virtuele steekkaartencatalogus. Otlet zou het fantastisch gevonden hebben.
- 4 Zie ook: http://nl.wikipedia.org/wiki/Paul_Otlet.
- 5 Henri La Fontaine, *tracés d'une vie*. Mons, Mundaneum: «Henri La Fontaine, Sénateur socialiste d'envergure. Grand voyageur, admirateur de Wagner, alpiniste et franc-maçon, La Fontaine œuvra sa vie durant pour un monde de justice et de paix. Il reçut la consécration officielle en 1913 avec le prix Nobel. Précurseur en de nombreuses matières, Henri La Fontaine défendra avec ferveur la démocratie nationale et internationale, le droit des minorités et celui des femmes.»
- 6 Zie: www.fondationlecorbusier.asso.fr.
- 7 Mundaneum, 76 rue de Nimy – 7000 Mons, www.mundaneum.be.
- 8 Vrij naar de titel van de film: *Lost in Translation* (S. Coppola): www.lost-in-translation.com.
- 9 Zie: www.oclc.org/dewey en http://en.wikipedia.org/wiki/Dewey_Decimal_Classification.
- 10 Zie: http://nl.wikipedia.org/wiki/Melvil_Dewey.
- 11 Paul OTLET (réd.), *Manuel du Répertoire bibliographique universel*. Bruxelles, Institut International de Bibliographie, 1905.
- 12 Er bestaat een levendige community rond het UDC-consortium: www.udcc.org.
- 13 Zie: <http://people.lis.uiuc.edu/~jwrayward/otlet/otletpage.htm>.
- 14 OTLET, *Traité de documentation*.
- 15 Charles VAN DEN HEUVEL, Boyd RAYWARD & Pieter UYTENHOVE, 'L'architecture du savoir. Une recherche sur le Mundaneum et les précurseurs européens de l'Internet', *Transnational Associations. The review of the Union of International Associations / Associations transnationales. La revue de l'Union des associations internationales*, 1–2 (numéro spécial), janvier–juin 2003, p. 16–28.
- 16 Zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Tim_Berners-Lee.
- 17 Zie: http://en.wikipedia.org/wiki/As_We_May_Think en fulltextversie online: www.theatlantic.com/doc/194507/bush.
- 18 OTLET, *Traité de documentation*, p.238.
- 19 V. BUSH, 'As we may Think', *The Atlantic Monthly*, July 1945.
- 20 Zie: www.google.com/intl/en/corporate.
- 21 Zie: <http://books.google.com/intl/en/googlebooks/about.html>.
- 22 Zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Don%27t_be_evil.
- 23 Meer info over de nieuwe bibliotheek van Alexandrië: www.bibalex.org.
- 24 Zie: http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/index_en.htm.
- 25 Zie voor meer info de projectsite: <http://dev.europeana.eu>.
- 26 i2010 – A European information society for growth and employment. Zie: http://ec.europa.eu/information_society.
- 27 Zie: www.faronet.be/blogs/jeroen-walterus/europeana-v10-project-opgestart.
- 28 Zie: <http://project.wdl.org/project/english/index.html>.
- 29 James SUROWIECKI, *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*. Little, Brown, 2004.
- 30 Het idee van 'the cathedral and the bazaar' werd gelanceerd door Eric S. Raymond in zijn essay: *The Cathedral & the Bazaar*. O'Reilly, 1999, ISBN 1-56592-724-9. "The essay's central thesis is Raymond's proposition that 'given enough eyeballs, all bugs are shallow': the more widely available the source code is for public testing, scrutiny, and experimentation, the more rapidly all forms of bugs will be discovered. (Bazaar model) In contrast, Raymond claims that an inordinate amount of time and energy must be spent hunting for bugs in the Cathedral model, since the working version of the code is available only to a few developers." (http://en.wikipedia.org/wiki/The_Cathedral_and_the_Bazaar).
- 31 Zie voor meer informatie de boeiende bijdrage van Olivier BRAET, 'Business modellering voor digitale content', in: Bart De Nil & Jeroen WALTERUS, *Erfgoed 2.0*. Brussel, Pharo Publishing, 2009. (Zie voor meer info over deze publicatie: www.pharopublishing.be).
- 32 Cass R. SUNSTEIN, *Infotopia: How many minds produce knowledge*. Oxford/NY, Oxford University Press, 2006.
- 33 SUNSTEIN, *Infotopia*, p. 219.
- 34 Zie o.a. het erudiete werk van Alberto MANGUEL, *De bibliotheek bij nacht (vert. The library at night)*. Amsterdam, Ambo, 2007.

Slow Fire!?

→ De problematiek van verzuurd papier

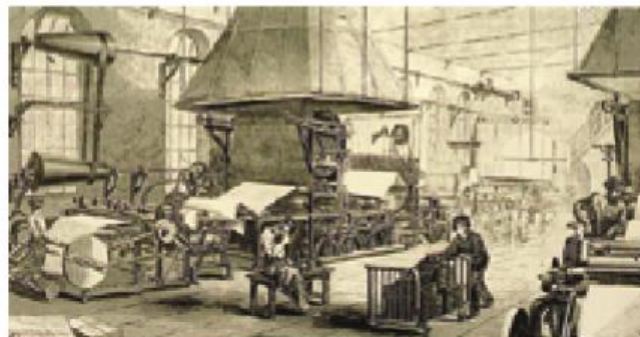
Dit artikel richt zich zowel tot beheerders van ons papieren erfgoed als tot alle geïnteresseerden. Iedereen wordt immers met de problematiek van verzuurd papier geconfronteerd. Archieven en bibliotheken vormen het papieren geheugen van onze samenleving en bevatten een belangrijk deel van de informatie die het mogelijk maakt het verleden deels te reconstrueren en te onderzoeken. Dit papieren erfgoed voor de toekomst bewaren is geen eenvoudige opdracht. Het wordt immers met ernstig verval bedreigd. Eén van de bedreigende actoren is verzuring. Verzuring is een fenomeen dat zich zeer geleidelijk ontwikkelt. In het eerste stadium is aantasting door zuren met het blote oog niet waarneembaar. In een vergevorderd stadium echter veroorzaakt dit onomkeerbare schade. Het verzuurde papier verpulvert en valt uiteen waardoor ook de informatie verloren gaat. Niet voor niets wordt dit fenomeen ook wel 'Slow Fire' genoemd. Om ons papieren geheugen voor de toekomst te bewaren, is het noodzakelijk conserveringsmaatregelen te treffen. Hoewel de prioriteit bij conservering steeds meer komt te liggen op het microverfilmen en digitaliseren van het bedreigde materiaal, is vanuit schadepreventief oogpunt voor bepaalde delen van archief- en bibliotheekcollecties een ontzuringbehandeling de meest geschikte aanpak.² Dit artikel wil dan ook een antwoord bieden op de vraag wat we onder verzuring verstaan, wat de oorzaken hiervan zijn en wat we kunnen doen om dit Slow Fire in toom te houden. Eén van de mogelijke oplossingen is ontzuring. Gezien de grote hoeveelheid verzuurd papieren erfgoed wordt hier vooral stilgestaan bij de mogelijkheden van massa-ontzuring. Achteraan het artikel vind je een verklarende woordenlijst waar het gebruikte vakjargon nader verklaard wordt.

VERZURING?

Het bewaren van papieren documenten is geen recent probleem. Sinds de 19^e eeuw duiken klachten op over de slechte staat van archief- en bibliotheekcollecties. Een van de oorzaken is, zoals reeds vermeld, het verzuren van het papier. Er is sprake van verzuring bij een *pH-waarde* lager dan 7. Hoe kleiner de *pH-waarde* hoe groter de verzuring. Verzuring veroorzaakt niet alleen een vergeling, maar ook een verlies in soepelheid en mechanische sterkte, met het onraadpleegbaar worden van de documenten tot gevolg. In een gevorderd stadium zullen zo papierfragmenten van het blad verloren gaan. Zowel externe als interne factoren veroorzaken verzuring. Als externe factoren spelen vooral temperatuur en relatieve vochtigheid een belangrijke rol. De relatieve vochtigheid in een archiefruimte waarin alleen papieren archiefbescheiden worden

bewaard, kan variëren tussen 30 en 55 %. De temperatuur dient gehouden te worden tussen 16° C en 20° C. Wanneer deze grenzen overschreden worden, veroorzaakt dit nefaste schade aan de archiefbescheiden. Om papieren documenten te bewaren dienen dus de omgevingsomstandigheden zo optimaal mogelijk te zijn en is het belangrijk deze factoren continu onder controle te houden.³

De interne factoren zijn niet minder belangrijk. Een zeer belangrijke oorzaak van verzuring is immers het verval van papier door inwendige chemische of fysische reacties. Vooral in combinatie met bovenvermelde externe factoren kunnen deze reacties het papier verder degraderen. In vele gevallen bevinden de kiemen van het verzuringsproces zich reeds in de gebruikte materialen van het papier.

Afbeelding van een vroege papiermachine. Bron: H. PORCK, 'The Bookkeeperprocess and its application at the National Library of the Netherlands', in: Save Paper! Mass Deacidification, Today's Experiences – Tomorrow's Perspectives, Papers given at the International Conference 15–17 February 2006, Swiss National Library, Bern, 2006, p. 42, zie: www.nb.admin.ch/slb/slb_professionnel/erhaten/00699/01491/01492/index.html?lang=en

Vanaf het midden van 19^e eeuw werd de papierproductie gemechaniseerd. De invoering van massalijming met colofonium, hars en aluin en het gebruik van houtpulp als cellulosegrondstof beoogden respectievelijk een meer economische fabricage en een remedie tegen het dreigende tekort aan papiergrondstof. Vooral het gebruik van houtpulp was nefast voor de kwaliteit van het papier. Houtpulp bevat immers grote hoeveelheden lignine. Deze stof veroorzaakt vergeling, verharding en desintegratie van het papier. De chemische stoffen die gebruikt werden om papier te bewerken, zoals colofonium,

Fig. 2.

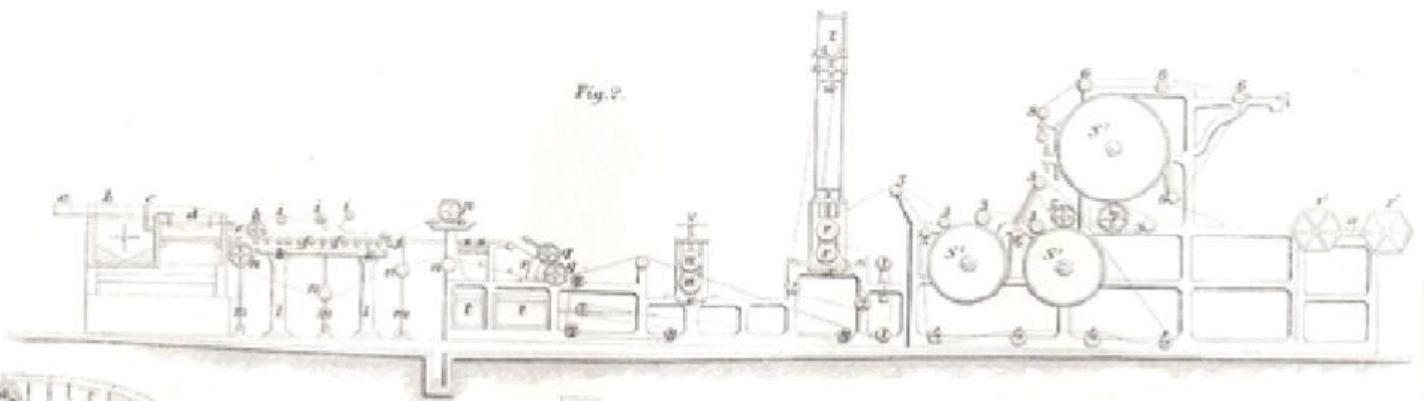
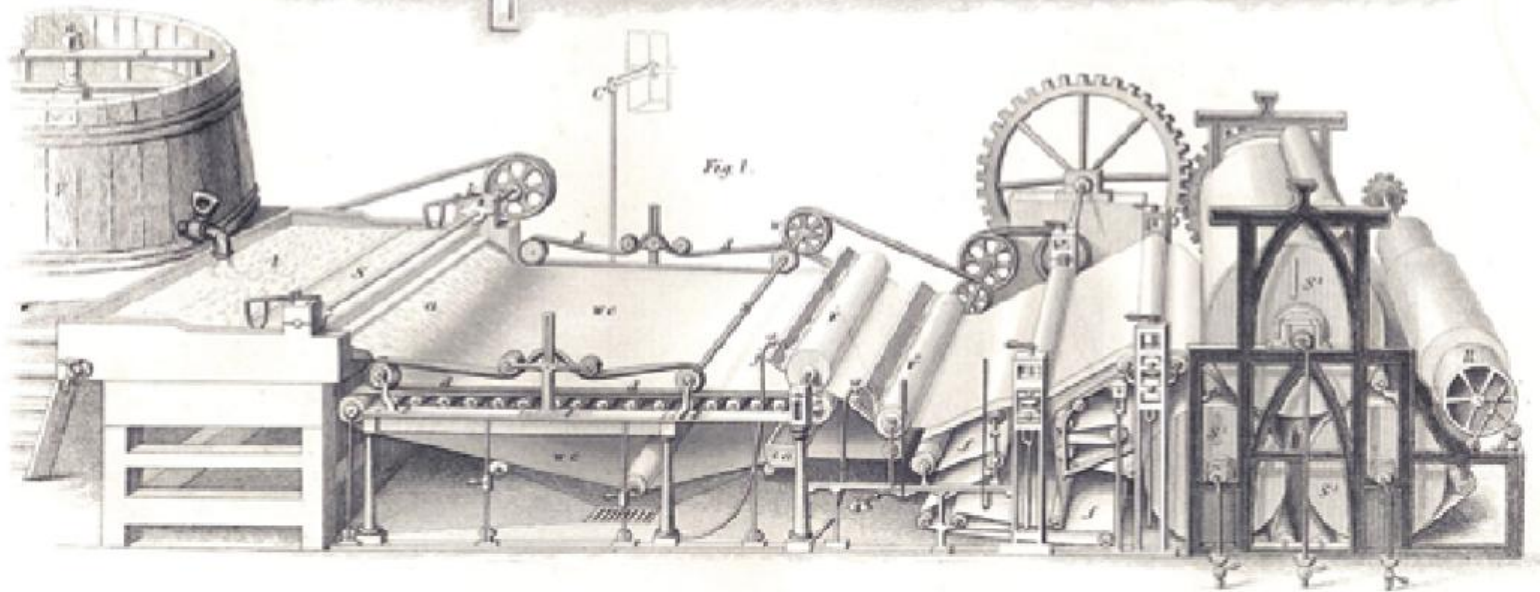

Fig. 1.

PAPER. PAPER MAKING MACHINE.

hars en aluin voor verlijming en chloor voor het bleken van papier, hadden eveneens een negatieve invloed op de kwaliteit van het papier. Ook metalen bestanddeeltjes die reeds bij de fabricatie in het papier aanwezig kunnen zijn, bevorderen de papierkwaliteit niet. Er is dus een duidelijk verband tussen de wijzigingen in het productieproces en de kwaliteit van het papier. Papier geproduceerd eind 19^e – eerste helft 20^e eeuw is er dan ook het slechtste aan toe.⁴ Vooral papier uit de periode 1840–1950 kent een hoge prioriteit voor ontzuring. Wanneer deze archiefbescheiden (langdurig) blootgesteld worden aan constant hoge waarden of schommelingen in temperatuur en vochtigheid, licht en verontreinigde lucht moet men dringend stappen ondernemen wil men deze documenten in de toekomst nog kunnen raadplegen. Een goede bewaaromgeving, gebruiksaanwijzingen en opslagplaatsen zijn doorslaggevend voor een efficiënte bescherming van ons papieren geheugen.⁵

Papieren archieven behouden kan door een combinatie van passieve conservatie, actieve preservatie en restauratie. Met passieve conservatie bedoelen we alle handelingen die erop gericht zijn de bewaaromstandigheden te optimaliseren. Actieve conservatie zijn alle handelingen aan het object met het doel verder verval of schade te voorkomen.⁶ Belangrijk bij het nemen van maatregelen tegen verzuring is dat dit gebeurt in een kader van geïntegreerd archiefbeheer. Zo is het onlogisch dat een archiefinstelling zwaar investeert in het preserveren van archiefbescheiden die na hun bewaartermijn vernietigd mogen worden. Het is vooral belangrijk maatregelen te nemen voor archiefbescheiden die 'eeuwig' of langdurig bewaard moeten worden. Bovendien is het niet voldoende de papieren documenten te ontzuren om hen daarna opnieuw in een verontreinigde atmosfeer te bewaren. Het papier zal immers snel opnieuw zuur worden, anderzijds zullen goede klimaatvoorwaarden verzwakt papier niet terug soepel en raadpleegbaar maken. Vandaar het belang zowel preventief als remediërend op te treden en dit in het kader van een geïntegreerd archiefbeheer.

Vaststellen dat papier verzuurd is, kan niet louter op visuele eigenschappen gebeuren. Het meten van de zuurtegraad van papier is van belang omdat deze een aanduiding geeft van de mate van afbraak waarin het papier verkeert en tegelijk een indicatie is voor de mate van afbraak die men nog kan verwachten.⁷ De pH-waarde van papier bepalen gebeurt door meting van de pH-waarde van het papieroppervlak (*gekleurde indicatoren, pH-testpen, pH-meter*) en meting van de pH-waarde van het waterig extract van een zekere hoeveelheid fijngeknipt papier. De ideale methode voor het meten van de zuurtegraad van papieren archiefbescheiden is helaas (nog) niet voorhanden.⁸ Het is bovendien onmogelijk om van elk papieren archiefstuk de pH-waarde te meten. Een steekproefmethode is dus onontbeerlijk.

CASUS: VERZURING IN HET PROVINCIAAL ARCHIEF WEST-VLAANDEREN

Het Provinciaal Archief West-Vlaanderen beheert het provinciale archief uit voornamelijk de periode 1875 tot heden. Daarnaast bezit het archief ook enkele oudere bestanden, met name documenten uit de Hollandse Tijd (1814–1830) en de militieregisters (1813–1922). Op termijn zou ook het provinciale archief uit de periode 1794–1875, dat nu nog in het Rijksarchief Brugge wordt bewaard, door de Provinciale Archiefdienst overgenomen en beheerd worden. De papieren documenten dateren dus zo goed als allemaal uit de 'slechte' periode voor wat de kwaliteit van het papier betreft en vertonen bijgevolg uiterlijke tekenen van verzuring.

Om deze reden verrichtte ik op vraag van het Provinciaal Archief West-Vlaanderen onderzoek naar de problematiek van verzuurd papier. In de eerste plaats stelde het Provinciaal Archief zich de vraag in welke mate hun papieren archiefbescheiden verzuurd zijn. Zo werd aan de hand van een systematische aselechte steekproef⁹ met indicatorstrips de zuurtegraad van de archiefbescheiden bewaard in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen gemeten. De pH-waarden lagen in het algemeen vrij laag. Opvallend is dat de pH-waarden van archiefbescheiden uit de periode vóór 1830–1840 al bijzonder laag en dus vrij zuur zijn. De pH-waarden liggen voor deze periode alle tussen de 4,0 en 5,5. Een mogelijke verklaring hiervoor is de papierkwaliteit die gebruikt werd voor bepaalde documenten zoals militieregisters. Belangrijk om weten is dat de militieregisters bewaard in het Provinciaal Archief lange tijd op de zolders van het Rijksarchief Brugge werden bewaard. Een zolder wordt doorgaans gekenmerkt door veel stof en grote schommelingen in temperatuur en relatieve vochtigheid. Dit ondersteunt de stelling dat bewaaromstandigheden wellicht een invloed hebben op de verzuring van papier. Tevens toont dit het belang aan om bij een dergelijk onderzoek de bewaargeschiedenis van de archiefbescheiden na te gaan. Want de omstandigheden waarin de archieven in het verleden bewaard werden, kunnen – naast het productieproces – een aanvullende verklaring zijn voor het probleem van verzuring.

In het Nationaal Archief van Nederland spreekt men van serieuze verzuring bij pH-waarden van 5,5 of lager. Een archiefstuk met een waarde onder 4,5 heeft het alarm-

The Book as hospitalized victim in therapy. © H. Porck

niveau bereikt, wat betekent dat er in de nabije toekomst iets moet gebeuren.¹⁰ Indien het Provinciaal Archief deze normen zou hanteren, betekent dit dat het merendeel van hun archiefbescheiden sterk verzuurd is. Bovendien zou een groot aantal archiefbescheiden het alarmniveau bereikt hebben. Desondanks zijn de meeste archiefbescheiden nog in goede staat. Dit is grotendeels te danken aan de goede bewaarcondities in het archiefdepot. Wanneer zuur papier echter niet ontzuurd wordt, neemt men het risico dat de chemische afbraak (lage pH-waarde, verminderde *polymerisatiegraad*, enz.) een fysisch-chemische afbraak wordt (verbruining) en uiteindelijk in een mechanische afbraak resulteert (vermindering van de trek- en vouwweerstand, bros en onhanteerbaar papier, enz.).¹¹

Rekening houdend met de foutenmarge van de gekozen methode is het hoe dan ook duidelijk dat de meeste papieren archiefbescheiden bewaard in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen verzuurd zijn. Men dient de toestand en kwaliteit van de papieren archiefbescheiden nauwgezet op te volgen. Daarnaast is het belangrijk de evolutie en ontwikkelingen van conserveringstechnieken op te volgen. Gezien de omvang van de problematiek kan massaontzuring een oplossing bieden.

ONTZURINGSMETHODEN

Bij de beoordeling of een archiefstuk ontzuurd dient te worden speelt niet alleen de gemeten pH-waarde een rol. Ook zijn de staat van het papier, de kennis over het fabricageproces en de mate van consultatie belangrijke factoren.¹²

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen stuksgewijze ontzuring en massaontzuring. In het algemeen houdt massaontzuring een groter risico in voor de te behandelen boeken en documenten. Dit risico zal helaas steeds aanwezig blijven. Bij massaontzuring is het immers onmogelijk alles betreffende de behandelde documenten te onderzoeken. Om massaontzuring op een verantwoorde manier te gebruiken, is wetenschappelijke en technische informatie over hoe massaontzuring werkt onontbeerlijk. Het evalueren van deze informatie beperkt bovendien de risico's.¹³ Een voorwaarde of men nu voor stuksgewijze ontzuring of voor massaontzuring kiest, is dat vooraf getest of nagegaan wordt of de gekozen methode toepasbaar is op de te behandelen archiefbescheiden.

Heel wat archiefmateriaal uit de 19e en 20e eeuw is zo erg door

verzuring aangetast, dat het bij de minste aanraking uiteenvalt. Gezien de omvang van de problematiek ontwerpen en verfijnen steeds meer firma's ontzuringprocédés. Een ontzuringmethode is het meest succesvol wanneer deze toegepast wordt op papier dat fysisch nog sterk en flexibel genoeg is.¹⁴ Gezien de kost en tijd bij stuksgewijze ontzuring is deze niet opgewassen tegen de massa verzuurd papier uit de 19e en 20e eeuw. Daarenboven is massaontzuring een relatief goedkope methode. Massaontzuring werd bijgevolg een belangrijk onderdeel in de massaconservings- en preservingsstrategie in zowel Noord-Amerika als Europa. De afgelopen jaren werden vele massaontzuringstechnieken ontwikkeld en getest. Vandaag bestaan de volgende technieken: diëthylzink proces, Wei T'o-proces, Lithcoproces of FMC, Bookkeeperproces, Battellemethode en CSC Booksaver. Daarnaast bestaan ook: Bückeburgproces, Graft-copolymerisatieproces, papiersplijtproces en Wächterproces of Viennaproces. Deze laatste vier worden vooral gekenmerkt door een combinatie van ontzuring en een versteviging van het papier.¹⁵

Er bestaan echter (nog) geen standaarden voor massaontzuringmethoden. Dit is gedeeltelijk te wijten aan het feit dat de genoemde methoden verschillende ontzuringproducten gebruiken. Daarenboven maakt de grote diversiteit van collecties het onmogelijk algemene universele gebruikscriteria voor massaontzuring op te stellen.¹⁶

Het Office of Technology Assessment (OTA), het officiële testbureau van het Amerikaanse Congres, publiceerde in 1988 een

Massaontzuring van boeken in het Zentrum für Bucherhaltung te Leipzig (Duitsland). Bron: www.scienceheritage.org/survenir/partners

Bookkeeper spray. Bron: www.preservationequipment.com/Store/Products/Conservation-Materials/Other-Materials/Bookkeeper-Deacidification-Spray

Massaontzuring van boeken van de Library of Congress (U.S.) met de Bookkeepermethode. Bron: www.loc.gov/loc/lcib/0705/detail/dir_6.html

aantal voorwaarden waaraan een ideale massaontzuringsmethode zou moeten voldoen.¹⁷ Of zoals A. Liénardy en P. Van Damme stellen: de 'ideale' massaontzuringsmethode moet aan verscheidene criteria voldoen inzake doeltreffendheid, uitvoeringsomstandigheden, veiligheid en rendabiliteit.¹⁸

Helaas voldoet geen van de bestaande massaontzuringsmethoden aan alle gestelde voorwaarden. Dé ideale massaontzuringsmethode bestaat dus (nog) niet. Elke methode heeft zijn sterktes en zwaktes. Veel recente wetenschappelijke onderzoeken trachten deze zwaktes weg te werken om zo tot de meest ideale ontzuringsmethode te komen. De nadelige gevolgen van massaontzuring kunnen grotendeels voorkomen worden mits een strenge voorselectie van de te ontzuren documenten gevoerd wordt. Rekening houdend met de toestand waarin de collecties verkeren, de financiële en organisatorische condities zouden instellingen in staat moeten zijn om op basis van de beschikbare kennis, de mogelijkheden en beperkingen te kiezen welke massaontzuringsmethode het beste bij hun noden past.¹⁹ Wanneer de bestaande massaontzuringsmethoden getoetst worden aan deze vooropgestelde vereisten, komen CSC Booksaver en Bookkeeper als de best geschikte massaontzuringsmethoden naar voor. Beide methoden voldoen, volgens het door mij verrichte onderzoek, immers het beste aan deze vooropgestelde eisen.

Via www.ptlp.com/tour.html toont Preservation Technologies aan de hand van een filmpje de verschillende stappen van een ontzuring met de Bookkeepermethode: van het verzenden van de te ontzuren documenten tot de eigenlijke ontzuring en de terugzending. Meer informatie over de procedure met de CSC Booksavermethode kun je terugvinden op www.cscbooksaver.com/index_eng.php. Beide brachten ook een ontzurings-spray²⁰ op de markt. Hiermee kunnen documenten stuksgewijs ontzuurd worden.

Om de neveneffecten van de massaontzuringsmethoden te beperken is een strenge voorselectie noodzakelijk. De voornaamste selectiecriteria zijn de datering, de fysieke toestand van de documenten en enkele inhoudelijke criteria. Bij de fysieke toestand van de documenten wordt gekeken naar de mate van verbruining, de aanwezigheid van *foxing*, de pH-waarde, ... Stukken met een zeer lage pH-waarde kunnen immers vaak niet meer met een massaontzuringsmethode behandeld worden. Als inhoudelijke criteria heeft men voornamelijk aandacht voor de wetenschappelijke waarde, de gebruiksfrequentie en het unieke karakter van de stukken. Archieven en bewaarbibliotheken concentreren zich hoofdzakelijk op het ontzuren van stukken uit de 19^e – begin 20^e eeuw. Deze stukken kennen immers momenteel een hoge prioriteit voor ontzuring.

MASSAONTZURING IN DE PRAKTIJK

Verskillende erfgoedinstellingen maakten reeds gebruik van de beschikbare massaontzuringsmethoden. In het kader van dit artikel is het onmogelijk alle ontzuringsprojecten te bespreken. Voor een uitgebreidere bespreking verwijs ik graag naar mijn thesis 'De problematiek van verzuurd papier. Casus: verzuring in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen', online raadpleegbaar via www.thesis.net.

In België is massaontzuring als conserveringsbehandeling een vrij onontgonnen gebied. De bibliotheek van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen heeft in 2003–2004 als een van de eersten in België deze stap gezet. Ruim 1.200 boeken werden door CSC Booksaver behandeld. De meest waardevolle werken werden handmatig met een Booksaverspray bladzijde per bladzijde ontzuurd. Uit de resultaten van CSC betreffende het eerste contingent ontzuurde boeken blijkt dat de vooropgestelde doelstellingen duidelijk bereikt werden.²¹

De Koninklijke Bibliotheek (KB) en het Algemeen Rijksarchief (AR) startten in 1991 – in samenwerking met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium – een *schade-inventariserend onderzoek*. Het doel was een antwoord te geven op de vraag welke stukken prioritair voor ontzuring in aanmerking kwamen en om welke hoeveelheden het daarbij ging. De stukken van de KB waren duidelijk in slechtere toestand dan deze van het AR. Dit onderzoek leidde tot zowel preventieve als remediërende aanbevelingen. De ernstig verzuurde documenten werden onmiddellijk handmatig ontzuurd. Maar veel meer dan het vaststellen van de schade, het overbrengen op andere dragers en onderzoek naar de mogelijkheden van massaontzuring werd er toen niet gedaan.²²

Nederland staat al heel wat verder. In oktober 1989 zag het Coördinatiepunt Nationaal Conserveringsbeleid (CNC) het licht. Het vormt de spil van ontwikkelingen in het nationaal conserveringsbeleid. Voor de archiefwereld was de nota 'Vechten tegen verval' van groot belang en in het kader van het hieruit voortvloeiende Deltaplan werden voor de collecties van musea en archieven op grote schaal conserveringsprojecten gestart, deels gefinancierd uit de daarvoor door de overheid ter beschikking gestelde fondsen.²³ Het Deltaplan moet worden gezien als een reddingsplan, erop gericht belangrijk erfgoed van de dreigende ondergang te redden en verder verval voor de toekomst te beperken en te voorkomen. Het CNC verrichtte tevens een literatuuronderzoek naar zeven buitenlandse massaconserveringsmethoden, wat resulteerde in het rapport 'Methoden voor massaconservering: analyse en evaluatie. Een onderzoek naar de in het buitenland ontwikkelde massaconserveringstechnieken voor archief- en bibliotheekmateriaal'. De algemene conclusie was dat geen enkele methode aan alle

Afbeelding van een door verzuring
vergeelde plattegrond. © FARO

voorwaarden voor de ideale massaconservingsmethode voldeed.²⁴ In 1996 werd het Deltaplan opgevolgd door het nationaal programma Metamorfoze. Dit programma staat in voor het behoud van het papieren erfgoed en wordt gekenmerkt door een samenwerkingsverband tussen de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief. Het was een initiatief van het ministerie van Onderwijs-Cultuur-Wetenschap.²⁵ Vanaf 2001 had men ook aandacht voor massaontzuring. Bookkeeper werd als een van de meest gangbare en betrouwbare methodes beschouwd.²⁶ Pas vanaf 2005 namen ook archieven op grote schaal deel. Alle archieven van nationaal belang kwamen in aanmerking voor subsidie bij conservering.²⁷

De voorwaarden voor 'ideale' bewaaromstandigheden werden in Nederland in het Archiefbesluit van 1995 opgenomen. Overheidsorganen zijn verplicht hun permanent te bewaren archiefbescheiden in een *archiefruimte* op te slaan. Na twintig jaar worden deze overgebracht naar een *archiefbewaarplaats*, bijvoorbeeld het Nationaal Archief in Den Haag. Hier blijven de stukken 'voor eeuwig' bewaard. Gezien de 'waarde' van deze permanent te bewaren archieven worden hogere eisen gesteld aan een archiefbewaarplaats dan aan een archiefruimte. Naast bouwkundige eisen bevat het Archiefbesluit ook eisen met betrekking tot brandpreventie, klimaatregelingen en inrichting. Niet onbelangrijk is dat deze regelgeving om de drie jaar gecontroleerd en – waar nodig – aangepast wordt. Een overzicht van preventieve maatregelen kan worden teruggevonden in de 'Checklist bouw en inrichting archiefruimten' van de erfgoedinspectie Nederland, zie: www.erfgoedinspectie.nl/_media/publications/checklist_bouw_en_inrichting_archiefruimten.pdf.²⁸

In Duitsland gebruik(t)en verschillende bibliotheken en archieven de Battellemethode. De meeste kenden een positieve ervaring.²⁹ De Zentral- und Landesbibliothek Berlin (ZLB) wenste in één jaar tijd een honderdtal boeken uit de 19e eeuw met CSC Booksaver te behandelen. Ongeacht de tijdsdruk en enkele neveneffecten zoals kleine scheurtjes, afbeeldingen die vervaagd waren, uitgelopen inkt en transparant worden van het papier was de ZLB in het algemeen zeer tevreden. De ZLB kreeg het plan het CSC Booksaver proces ter plaatse uit te voeren. Uiteindelijk kreeg Duitsland in 2003 te Leipzig een eigen CSC Booksaverinstallatie.³⁰

Het Bückeburgproces werd ontwikkeld in het Niedersächsisches Staatsarchiv te Bückeburg, ook wel Staatsarchiv Bückeburg genoemd. De knowhow is momenteel in handen van het bedrijf Neschen, een leverancier in conservatiemateriaal die de Bückeburgmethode aanbiedt.³¹ In 2007 deed het Staats-

archief Bückeburg een vergelijkend onderzoek naar de pH-waarde van behandelde en niet-behandelde archiefbescheiden. De conclusie was dat de Bückeburgmethode een betrouwbare en goede ontzuringsmethode is. Een nieuw controlerend onderzoek op de Bückeburgmethode is gepland in 2009.³² Ook het Landesarchiv Nordrhein-Westfalen behandelde haar archiefbescheiden met de Bückeburgmethode. Zij waren echter niet volledig tevreden over de resultaten.³³

Omstreeks 2004 werd in het Verenigd Koninkrijk het conserveringsprogramma afgesloten, een initiatief van de National Preservation Office. Het had als doel de conserveringsachterstanden weg te werken. "We have a duty of care today out of respect to the past and in anticipation of the future. However, that duty of care is currently being exercised under increasing pressure to justify the cost and effort involved in carrying it out. The demands for instant access through the electronic medium can mean that it is all too easily overlooked that the original material – the documents, photographs, manuscripts – remain at

Afbeelding van een door verzuring vergeeld archiefstuk.
© FARO

risk', concludeerde de National Preservation Office.³⁴ De resultaten werden gepubliceerd in het rapport *Knowing the Need* en geeft een beeld van de preservatie en fysieke conditie van collecties in bibliotheken en archieven aan het begin van de 21^e eeuw. Dit rapport levert tevens het bewijs dat preserveerende maatregelen noodzakelijk zijn om collecties voor toekomstige generaties te bewaren.³⁵

Zwitserland had plannen om een massaontzuringsinstallatie op eigen grondgebied te bouwen. Na een vergelijkend onderzoek werd geconcludeerd dat de Battellemethode de beste vooruitzichten gaf. In de zomer van 1998 besliste het Zwitserse parlement te investeren in de bouw van de 'Swiss deacidification plant'. Tegen 2000 was deze installatie te Wimmis gebruiksklaar. Zowel de Landesbibliothek als het Bundesarchiv maken hiervan gebruik.³⁶

Historische kranten in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag.
Bron: <http://www.dagjeweg.nl/e-krant/0838>

Onze laatste halte in Europa is Spanje. Vele bibliotheken en archieven gingen in zee met CSC Booksaver. Het Archivo Foral – Diputacion Foral de Bizkaia te Bilbao werkte jarenlang met deze methode en was zeer tevreden over de resultaten. Een strenge voorselectie bleek echter noodzakelijk. Uiteindelijk zocht het archief naar een methode die alle mogelijke materialen kan behandelen en vond dit in Bookkeeper. “We have found in Bookkeeper one process which let us to treat all our materials with excellent results in effectiveness and quality”, aldus Luis Alberto Hernandez van het Técnico del Servicio de Patrimonio Cultural – Diputacion Foral de Bizkaia.³⁷

We steken uiteindelijk de Atlantische Oceaan over en nemen een kijkje in Amerika. In de Verenigde Staten startten verschillende bibliotheken met een Bookkeeperbehandeling. Zowel de University of Notre Dame als de Cleveland Public Library hadden plannen een eigen installatie in hun bibliotheek te plaatsen. De Cleveland Public Library stopte uiteindelijk de behandeling met Bookkeeper toen een van hun zendingen zwaar beschadigd terugkeerde. Desondanks gebruiken de Pennsylvania State University Libraries vandaag nog steeds de Bookkeepermethode. Naast boeken liet de Pittsburgh Theological Seminary Library ook archiefmateriaal behandelen. De positieve resultaten zorgden ervoor dat ook unieke archiefstukken werden behandeld.³⁸ In 1990 publiceerde de Library of Congress de vereisten³⁹ waaraan een massaontzuringmethode moet voldoen. Na vele tests en onderzoeken beslisten ook zij om met de Bookkeepermethode aan de slag te gaan.⁴⁰

De National Library en de National Archives of Canada, ondersteund door het Canadian Conservation Institute (CCI), deden in augustus 1991 een onderzoek naar de DEZ-, Wei T'o- en Lithomethode of FMC. Het doel was de mogelijkheden en de beperkingen van de bovengenoemde massaontzuringmethoden te bepalen. Men kwam tot de vaststelling dat de onderzochte methoden naast voordelen ook elk hun eigen specifieke nadelen hebben.⁴¹ Aanvankelijk gebruikten de National Library en de Public Archives de Wei T'o-methode. Vandaag maken ze gebruik van de Bookkeepermethode, die door Preservation Technologies te Quebec wordt aangeboden.⁴²

DE IDEALE METHODE?

Massaontzuring kan een belangrijke bijdrage leveren voor het behoud van ons papieren verleden, maar het dient gezien te worden in een breder geheel, waarin ook preventieve maatregelen zijn opgenomen.

De praktijk toont (helaas) aan dat dé ideale ontzuringsmethode (nog) niet bestaat. Hoewel er voortdurend gewerkt wordt aan de optimalisering van de systemen zullen schadelijke neveneffecten wellicht blijven optreden. Mogelijke neveneffecten zijn bijvoorbeeld scheuren in het papier, schade aan boekbanden, uitlopen van bepaalde inkten, afname van de helderheid van het papier en het voorkomen van witte neerslag op het papier. Hierdoor is en blijft het voorselecteren van het materiaal onvermijdelijk.⁴³ Zo concludeerden ook Anne Liénardy en Philippe Van Damme: geen enkele techniek voldoet aan alle voorwaarden voor de ideale massaconservingsmethode, maar het is wel mogelijk de verzamelingen met een verzekerde doelmatigheid en veiligheid te behandelen.⁴⁴

Wanneer we de bestaande massaontzuringmethoden aan de vooropgestelde eisen toetsen – zorgt de ontzuring voor een versterking van het papier en verbetert het de levensduurte, is het papier uniform ontzuurd en bevat het papier na ontzuring een *alkalische reserve*, werd de pH-waarde van het papier verhoogd, enzovoort – komen de CSC Booksaver en de Bookkeepermethode als de meest betrouwbare massaontzuringmethoden naar voor. De praktijkervaringen ondersteunen deze stelling. Maar om het even welke massaontzuringmethode je als erfgoedinstelling kiest, een goede voorbereiding is en blijft onontbeerlijk. Eventuele neveneffecten kunnen immers door een strenge voorselectie beperkt worden.⁴⁵ Een goede voorbereiding en voorselectie is ook van belang als men de kosten zo laag mogelijk wil houden. Zo kan de *'service provider'* zich volledig concentreren op het ontzuren van de stukken. Daarnaast is het interessant en sterk aan te raden om andere erfgoedinstellingen naar hun ervaringen en bevindingen te vragen. Zo worden gemaakte fouten niet herhaald. Voor meer informatie over de bedrijven die massaontzuring aanbieden, raadpleeg bijlage 5 in 'De problematiek van verzuurd papier. Casus: verzuuring in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen'. Een overzicht van commerciële bedrijven die massaontzuring in Europa aanbieden, kan teruggevonden worden in het artikel 'Quality control of mass deacidification of library and archival holdings' van G. Banik.⁴⁶

Voor uiteenlopende vragen over het beheren en instandhouden van cultureel erfgoed kun je terecht bij Leon Smets (leon.smets@faronet.be) en Griet Kockelkoren (griet.kockelkoren@faronet.be).

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Alkalische reserve: wordt tijdens een ontzuringproces aan het papier toegevoegd om de aanwezige zuren te neutraliseren. Het kan ook tijdens de fabricatie van papier toegevoegd worden als buffer om verzuring tegen te gaan.

Archiefbewaarplaats: hier bevinden zich de archiefbescheiden die blijvend of voor eeuwig bewaard moeten worden.

Archiefruimte: hier worden de te bewaren archiefbescheiden opgeslagen. Na twintig jaar worden de blijvend te bewaren archiefbescheiden overgebracht naar een archiefbewaarplaats.

Foxing: bruinachtige vlekken die veroorzaakt worden door ijzerdeeltjes of schimmels in het papier.

pH-indicatoren (gekleurde indicatoren): door kleurverandering wijzen deze indicatoren de zuurtegraad van een oplossing aan. Door vergelijking met een kleurenschaal wordt de pH-waarde van het papier bepaald. Het is echter moeilijk om een precieze, relatieve waarde van de zuurtegraad te bekomen.

pH-meter: het gaat hier in hoofdzaak om een potentiometer die men verbindt met twee elektroden, meestal verenigd in één enkele met plat grondvlak. Voor de eerste meting moet de pH-meter gekalibreerd worden d.m.v. bufferoplossingen met een gekende zuurtegraad. Deze methode is niet destructief

maar kan soms een geelachtige kring nalaten. In de praktijk legt men met een pipet een druppel gedestilleerd water op het papier. De elektrode met plat vlak wordt op de vochtige vlek geplaatst. De pH-waarde kan worden afgelezen na ongeveer drie minuten. Doorgaans neemt men het gemiddelde van verschillende metingen.

pH-testpen, pH-stift of Archivist's pen: met de pen trekt men een streep op het papier. De kleur van de streep geeft de mate van verzuring weer (purper of geel/zuur). De getrokken streep laat steeds sporen na op het papier.

pH-waarde of zuurtegraad: schommelt tussen de waarden 0 en 14. Een waarde van 7 wordt als neutraal beschouwd. Waarden boven 7 duiden op een stijging van de alkaliteit (basisch). Waarden beneden 7 duiden op een stijging van de zuurtegraad.

Polymerisatiegraad: papier bestaat uit verschillende polymeren, dit zijn waterstofmoleculen die zich tot een lange keten verbinden.

Schade-inventariserend onderzoek: onderzoek waar men aandacht heeft voor schade aan documenten; band- en boekblok-schade, chemische schade (o.a. brandschade, foxing, inktbraat, roest, verzuring), mechanische schade (schade door gebruik en geweld), plaagschade (schade door insecten en knaagdieren) en vochtschade (o.a. verkleuringen, vlekken, schimmel).

- 1 Leen Breyne (1984) studeerde Geschiedenis aan de UGent, gevolgd door een opleiding Archivistiek: Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer aan de V.U.B. Sinds maart 2009 is ze projectmedewerker van Erfgoeddag en maakt ze deel uit van de cel Behoud & Beheer bij FARO.
- 2 J. HAVERMANS, R. VAN DEVENTER, S. PAJUK & H. PORCK, *Deacidification of Books and Archival Materials with the Battelleprocess*. CNC-Publications, 1996, p.6.
- 3 A. PECKSTADT, 'Boeken en boekbanden'. In: *Verzekerde bewaring*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, deel 4, p.14 en 21 en <http://aic.stanford.edu/library/online/brochures/paper.pdf> (Caring for your Treasures).
- 4 A. LIENARDY & W. ROMBAUTS, *Papier in gevaar. Papier en péril*. Brussel, K.I.K., 1994.
- 5 T.-P. NGUYEN & P. VALLAS, *La conservation des Documents papier*. Paris, BBF, 2006, t.51, nr.4, zie: <http://bbf.enssib.fr> en www.loc.gov/preservation/care/paper.html.
- 6 Zie: www.sral.nl.
- 7 R. HILDERING, 'Waardoor wordt papier eigenlijk zuur?', in: *Meten en regelen van de pH van papier*. Vereniging van archiefrestauratoren, 1984, p. 31.
- 8 C. J. STADIG, 'Hoe kan de pH van papier gemeten worden?', in: *Meten en regelen van de pH van papier*, p. 68 en J. WOUTERS & L. DANHEUX, 'De beschadiging van boeken, archivalia en documenten', in: *Rijkdom bedreigd*. Brussel, Gemeentekrediet, 1990, p.38.
- 9 E. AERTS, *Archiefselectie vanuit de statistiek: de steekproef in de archivistiek*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998.
- 10 E-mail van Bart Balleaux aan de auteur van dit artikel (15 februari 2008).
- 11 s.n., 'Wat gedaan met zuur papier?', in: *La Route du Papier Info*. Brussel, december 1994, nr. 2.
- 12 NGUYEN & VALLAS, *La conservation des Documents papier*.
- 13 P.G. SPARKS, *Technical Considerations in Choosing Mass Deacidification Processes*. Commission on Preservation & Access, 1990, zie: www.clir.org/pubs/reports/sparks/sparks.html.
- 14 L. MESE, 'De bedreiging van ons papieren erfgoed: massaontzuring als remedie?', *Cahiers de la documentation – Bladen voor documentatie*, Association Belge de Documentation – Belgische Vereniging voor Documentatie, Brussel, 2005 (1), p.9 en G. GROSSENBACHER, 'Paper deacidification as a measure for preserving originals'. In: *Save Paper! Mass Deacidification, Today's Experiences – Tomorrow's Perspectives*. Papers given at the International Conference 15–17 February 2006, Swiss National Library, Bern, 2006, p.11, zie: www.nb.admin.ch/slb/slb_professionnel/erhalten/00699/01491/01492/index.html?lang=en.

In een gevorderd stadium zorgt verzuring voor het verpulveren van papier waardoor papierfragmenten voorgoed verloren gaan.
Bron: Schadeatlas archieven, uitgave Metamorfoze 2007

- 15 H. J. PORCK, *Mass Deacidification. An Update of Possibilities and Limitations*. Amsterdam, European Commission on Preservation and Access, 1996.
- 16 G. BANIK, T. DOERING et al., 'Quality control of mass deacidification of library and archival holdings', in: *Triennial meeting (14th), The Hague, 12-16 september 2005: preprints*. London, James & James, 2005, p.159.
- 17 J.G. NEEVEL, *Methoden voor massaconservering: analyse en evaluatie*. Den Haag, CNC, 1991, p.13-14.
- 18 A. LIENARDY & P. VAN DAMME, *Massaontzuring van boeken en documenten*. Brussel, KIK, 1992, p.67-71.
- 19 H. J. PORCK, *Mass Deacidification. An Update of Possibilities and Limitations*. Amsterdam, European Commission on Preservation and Access, 1996.
- 20 L. KIDDER, T. BOONE & S. RUSSICK, *Bookkeeper spray for use in single item treatments*. Arlington/Virginia, American Institute for Conservation, 1998.
- 21 L. MEESE, 'Het behoud van ons papieren verleden: het ontzuringproject van de bibliotheek van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen', *Bibliotheek- en Archiefgids*, 2004 (5), p.16-20 en L. MEESE, 'De bedreiging van ons papieren erfgoed: massaontzuring als remedie?', *Cahiers de la documentation - Bladen voor documentatie*, Association Belge de Documentation - Belgische Vereniging voor Documentatie, Brussel, 2005 (1), p.11-15.
- 22 A. LIENARDY & W. ROMBAUTS, *Papier in gevaar - Papier en péril*. Brussel, K.I.K., 1994, p.17-32.
- 23 D. SCHOUTEN, 'De redding van het papieren erfgoed', in: *In de rij voor behoud*, Amsterdam, 1997, p.7-16, zie: www.metamorfoze.nl.
- 24 Y. BENDER, *Papierconservering in Nederland. Een overzicht van de ontwikkelingen in de periode 1980-1995*. Den Haag, CNC, juli 1996, p.32-33 en 41-42.
- 25 Zie: www.metamorfoze.nl en H. PORCK, 'The Bookkeeper process and its application at the National Library of the Netherlands', in: *Save Paper! Mass Deacidification, Today's Experiences - Tomorrow's Perspectives*, Papers given at the International Conference 15-17 February 2006, Swiss National Library, Bern, 2006, p. 38-39.
- 26 Koninklijke Bibliotheek, *Beleidsplan 2001-2004*. Den Haag, februari 2001.
- 27 Zie: www.metamorfoze.nl/trajecten/archieven.html.
- 28 Zie: www.erfgoedinspectie.nl en www.overheid.nl.
- 29 PORCK, *Mass Deacidification*.
- 30 A. GERLACH, 'Paper Deacidification and Quality Control at the Central and Regional Library Berlin', in: *Save Paper!*, p.21-36, zie: www.n.admin.ch/slb/slb_professionnel/erhalten/00699/01491/01492/index.html?lang=en.
- 31 E-mail van het Niedersächsisches Landesarchiv-Staatsarchiv Bückeburg aan de auteur van dit artikel (3 april 2008).
- 32 H. HÖING, 'Das Bückeburger Verfahren zur Massenentsäuerung von Archivgut. Ergebnisse einer längerfristigen Wirkungskontrolle', *Archivar*, nr. 61, 2008.
- 33 M. STUMPF, 'Mass deacidification at the North Rhine-Westphalia State Archives - experience with the Neschen process', in: *Save Paper!*, p.52-54.
- 34 s.n., *A national preservation strategy for library and archive collections in the United Kingdom and Ireland: principles and prospects*. National Preservation Office, 2001, p.1-2, zie: www.bl.uk/services/npo/pdf/national.pdf.
- 35 s.n., *Knowing the need and meeting the need: the state of preservation of the UK's library and archives Collections*. British Library, 2007, p.2, zie: www.bl.uk/services/npo/pdf/meeting.pdf.
- 36 s.n., *Papersave-swiss mass-deacidification*. Nitrochemie Wimmis AG, 2007, zie: www.nitrochemie.com/pdfdoc/papersave/papersave_swiss_brosch_en.pdf en e-mail van de Swiss National Library op 10 april 2008.
- 37 E-mail van Técnico del Servicio de Patrimonio Cultural - Diputación Foral de Bizkaia aan de auteur van dit artikel (23 april 2008).
- 38 PORCK, *Mass Deacidification*.
- 39 Library of Congress, *Technical Specifications for Mass Deacidification*. Preservation Directorate Library of Congress, Washington DC, 2004, zie: www.loc.gov/preserv/MassDeacidification.pdf.
- 40 E-mail van de Library of Congress aan de auteur van dit artikel (3 april 2008) en s.n., *An Evaluation of the Bookkeeper Mass Deacidification Process*. Pittsburgh, Library of Congress, 1994.
- 41 T. SEASON, *Evaluating Commercial Mass Deacidification Processes*, s.l., 1995, zie: www.cciic.gc.ca/publications/cidb/view-document_e.aspx?Document_ID=126.
- 42 E-mail van de Library and Archives Canada aan de auteur van dit artikel (1 april 2008).
- 43 L. MEESE, 'Het behoud van ons papieren verleden: het ontzuringproject van de bibliotheek van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen', *Bibliotheek- en Archiefgids*, (2004) 5, p.20.
- 44 LIENARDY & VAN DAMME, *Massaontzuring van boeken en documenten*.
- 45 J. FEATHER, *Managing Preservation for Libraries and Archives: Current Practice and Future Developments*. Ashgate, 2006.
- 46 BANIK & DOERING, 'Quality control of mass deacidification of library and archival holdings', p.158.

Nog Lang. Leven. Gelukkig

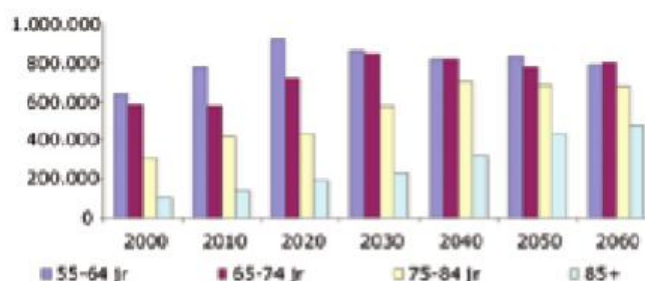
→ Cultureel erfgoed en ouderen: een toekomstperspectief

In 1981 was 23 % van de Vlaamse bevolking ouder dan 55 jaar, nu is dit al 28 %. De prognoses voorspellen dat dit aandeel nog flink zal stijgen, tot 34 % in 2020 en tot liefst 39 % in 2040.² De vergrijzing heeft vaak een negatieve bijklank en wordt geassocieerd met pijnlijke, maar onafwendbare herstructureringen in ons socialezekerheidssysteem. Niet alleen bij economen en beleidsmakers roept de grijze golf spontaan doemscenario's op. Ook in het cultureel-erfgoedveld wordt de aanwezigheid van zoveel ouderen nogal snel geproblematiseerd. Zo zou de vergrijzing van het vrijwilligersbestand de toekomst bedreigen van vele erfgoedverenigingen.

Toch biedt de vergrijzing ook een hoop mogelijkheden, zeker voor het cultureel-erfgoedveld. In deze bijdrage verken ik enkele pistes om actief en positief in te spelen op de aanzwellende vergrijzingsgolf.

DE TOEKOMST IS GRIJS

De term vergrijzing wordt gebruikt om aan te geven dat de gemiddelde leeftijd in een samenleving stijgt door een groeiend aandeel ouderen. De vergrijzing van de bevolking wordt toegeschreven aan meerdere factoren. In de eerste plaats overschrijden de babyboomers, de generatie die vlak na de Tweede Wereldoorlog werd geboren, de kaap van 55 jaar. De massale (brug-)pensionering van deze babyboomers maakt de vergrijzing nu erg zichtbaar. Maar dit fenomeen is slechts tijdelijk: na 2020 vermindert de instroom van 55-plussers (tabel 1).

Tabel 1: 55-plussers in Vlaanderen (2000-2060). © FARO

Een andere, meer structurele oorzaak van de vergrijzing is de stijging van de levensverwachting. Jongens en meisjes die in 2006 werden geboren, hadden een gemiddelde levensverwachting van respectievelijk 78 en 83 jaar. Ter vergelijking: in 1880 had een mannelijke boreling gemiddeld 44 jaar in het vooruitzicht. De levensverwachting bij geboorte zal de volgende decennia mogelijk nog stijgen. In 2050 zou zij voor jongens en meisjes respectievelijk 82 en 88 jaar bedragen. De toenemende levensverwachting heeft vooral gevolgen voor de interne samenstelling van de oudere bevolkingsgroep. In 2000 was 12 % van de 55-plussers ouder dan 80 jaar, tegen 2030 stijgt dit aandeel naar 19 % (tabel 1). Die evolutie wordt dubbele vergrijzing of, nogal eufemistisch, verzilvering genoemd. Het relatieve aandeel van ouderen in de samenleving hangt natuurlijk ook af van het aantal kinderen en jongeren. De dalende vruchtbaarheid is dan ook een derde determinante voor de vergrijzing. Een vrouw die in 1940 is geboren, heeft gemiddeld 2,16 kinderen; een vrouw die in 1965 is geboren, heeft er 1,80.³ Demografen gewagen in dit verband van ontgroening: tegenover het groeiende aantal ouderen stelt zich een dalend aantal kinderen. Jongeren onder de 20 jaar zullen vanaf 2020 nauwelijks 18 % van de Vlaamse bevolking uitmaken. We worden niet alleen ouder, we worden ook sneller als oudere geassocieerd. Door de vervroegde uittreding van vele ouderen uit de arbeidsmarkt is de reële pensioenleeftijd voor

“THE WORLD IS AGEING FAST -
HAVE WE NOTICED?

THE TIME TO PLAN AND TO ACT IS NOW.”

(WERELDGEZONDHEIDSORGANISATIE -

VERENIGDE NATIES (2009))

*Binnen het beleid voor ouderen wint het idee veld dat het inzetten van kennis en levenservaring de beste manier is om gezond en vitaal ouder te worden. In het cultureel-erfgoedwerk brengen vele ouderen die gedachte al in praktijk.
Op de foto: een bezoeker geeft extra informatie op de tentoonstelling van Vleteren Verbeeldt 2007. © Westhoek verbeeldt*

velen gedaald tot 55 jaar. De samenleving blijft de definitie van ouderdom koppelen aan de leeftijd waarop men met pensioen gaat. De meeste onderzoeken over ouderen beginnen nu bij 55-jarigen.⁴ Ook ouderenverenigingen hebben de leeftijds-grens van hun doelpubliek verlaagd tot 55 jaar. De kans is overigens reëel dat deze evolutie zich zal omkeren. Binnen het vergrijzingsdebat gaan meer en meer stemmen op om de pensioenleeftijd te verhogen.

OVER BABYBOOMERS, STILLE EN VOORROLOGSE OUDEREN

Het is merkwaardig: de levensverwachting is toegenomen, terwijl men (althans nu nog) vroeger stopt met werken en zo op steeds jongere leeftijd als oudere wordt gecategoriseerd. Als gevolg daarvan omspant de oudere bevolking nu een breedte van meer dan veertig jaar. Vanzelfsprekend vertoont die groep heel wat onderlinge verschillen. De oudsten zijn nog geboren tijdens de Eerste Wereldoorlog en groeiden op met de crisis van de jaren 1930; een volgende generatie is grootgebracht tijdens de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw. De huidige 'jongsenioren' kennen de Tweede Wereldoorlog slechts van horen zeggen of van de film.

Op basis van deze leeftijdsverschillen onderscheiden demografen drie groepen onder de ouderen: de babyboomers (geboren tussen 1945 en 1960), de stille generatie (geboren tussen 1930 en 1945) en de vooroorlogse generatie (geboren voor 1930).⁵ Vooral de babyboomers springen eruit. Door de democratisering van het onderwijs, de secularisering, ontzuiling en de culturele revolutie hebben zij een heel ander waarden- en vrijetijdspatroon ontwikkeld. Waar hun ouders te boek stonden als economisch en cultureel conservatief en een sobere manier van leven voorstonden, vonden de babyboomers de massaconsumptie uit en doorbraken zij taboes over opvoeding, rolpatronen, seksualiteit, ...

Met de pensionering van de babyboomgeneratie dient zich een uniek maatschappelijk verschijnsel aan. Nog nooit zijn zovelen in volle gezondheid uit het arbeidsproces gestapt. Deze ouderen zijn over het algemeen goed opgeleid, relatief gezond en behoorlijk kapitaalkrachtig.⁶ Zij hebben heel hun leven hard gewerkt en vinden dat het nu hun beurt is om van het leven te genieten. Het cliché van de jonggepensioneerde met een boordevolle sociale agenda lijkt dan ook waar. De gemiddelde babyboomer is actief op tal van maatschappelijke terreinen: vrijwilligerswerk, verenigingsleven, sport ... én cultuur. Liefst

27 % van de 55- tot 64-jarigen participeert geregeld aan cultuur, bij de 65-plussers is dit 15 %.⁷ Van alle cultuuruitingen kan vooral cultureel erfgoed rekenen op een stevige interesse bij de ouderen. Dit geldt zowel voor specifieke erfgoedactiviteiten, zoals deelname aan een historische wandeling, als voor het bezoek aan een museum of tentoonstelling. Illustratief zijn de bezoekerscijfers voor Erfgoeddag: de leeftijdsgroep van 55 tot 74 jaar vormt het zwaartepunt in het publiek.⁸

OMA'S/OPA'S AAN DE TOP

Rekening houdend met de demografische vooruitzichten lijkt de nabije toekomst van het cultureel-erfgoedveld rooskleurig. Met de pensionering van de babyboomgeneratie kondigt zich een actief publiek aan, dat vrij over zijn tijd beschikt en geïnteresseerd lijkt in erfgoed. Toch hebben maar weinig erfgoedorganisaties hun aanbod of communicatie afgestemd op deze ouderen. Het lijkt mij niet meteen nodig dat bijvoorbeeld musea of archieven zich gaan profileren als 'seniorvriendelijk'. Vaak willen ouderen net niet expliciet op hun leeftijd worden aangesproken. Wel kunnen erfgoedorganisaties arrangementen uitwerken die beter aansluiten bij de leefwereld van de 'oudere' en vooral bij de diverse rollen die ouderen op zich nemen. Om een voorbeeld te geven: de meeste senioren zijn grootouder en vullen hun grootouderrol ook actief in. Ruim 28 % van

Oud leert jong. Vlaamse Gilde voor Marqueteurs op Erfgoeddag 2008 © Heemkunde Vlaanderen

de mannelijke en liefst 41 % van de vrouwelijke 55-tot-64-jarigen zorgt voor de opvang van de kleinkinderen thuis (voor een gemiddelde van respectievelijk 1 uur 38 minuten en 2 uur 45 minuten per dag).⁹ Grootouders en kleinkinderen zien elkaar dus geregeld en spelen een belangrijke rol in elkaars leven. Samen ondernemen ze vaak uitstappen, zoals naar een museum of een erfgoedevenement. Voor de grootouders staat het sociale aspect tijdens zo'n uitstap voorop: zij willen vooral de band met hun kleinkinderen versterken. Een bezoek aan een erfgoedinstelling past niet altijd binnen deze verwachting. Zo heeft Amerikaans onderzoek in musea aangetoond dat grootouders daar allereerst een faciliterende taak vervullen: zij verduidelijken zaaltteksten of geven uitleg bij de spelregels van een museumbezoek.¹⁰ In Vlaanderen is nog maar weinig geweten over de culturele uitstappen van grootouders met hun kleinkinderen. Het lijkt mij een interessante oefening om te bestuderen hoe erfgoedorganisaties optimaal kunnen inspelen op de behoeften en verwachtingen van kleinkinderen én grootouders, door bijvoorbeeld hen beiden iets bij te brengen, hen samen aan het werk te zetten of op ontdekkingsstocht te sturen.

REMINISCENTIE

De aanwezigheid van de grote groep actieve jongsenioren wekt de indruk dat zij model staan voor alle ouderen. Toch mag het beeld van de vermogende, actieve en valide oudere het zicht niet ontnemen op de grote variatie onder senioren. Zo blijkt dat 80-plussers doorgaans veel minder participeren aan het maatschappelijke gebeuren.¹¹ Hiervoor zijn meerdere redenen.

Allereerst nemen met de leeftijd lichamelijke en cognitieve vermogens onvermijdelijk af. Zorgbehoevende ouderen komen niet of slechts moeilijk de deur uit en worden geconfronteerd met meer medische kosten zodat hun financiële armslag eveneens verkleint. Bij vele hoogbejaarden verengt bovendien het interesseveld naar de eigen persoon. De gezondheid, de eigen leefsituatie en het opmaken van een levensbalans komen centraal te staan.¹² Ten slotte spelen generatie-effecten mee. Door een kortere opleiding hebben de oudste ouderen doorgaans minder kansen gekregen om te participeren, vooral aan cultuur, ICT en het verenigingsleven. In de samenleving moet ruimte blijven voor ouderen die minder kunnen of willen deelnemen aan het maatschappelijke gebeuren. Beleidsmakers, wetenschappers en ouderenorganisaties besteden daarom bijzondere aandacht aan specifieke categorieën van ouderen die minder zelfredzaam zijn of minder kunnen participeren. Ook cultureel-erfgoedorganisaties hebben al initiatieven ontwikkeld voor deze ouderen, vaak in samenwerking met een dienstencentrum of een woon- en zorgcentrum. Een waardevol project hoeft zelfs niet groot-schalig te zijn. Enkele erfgoedorganisaties hebben bijvoorbeeld al in het plaatselijke dienstencentrum een fotopresen-

De verhalentafel: reminiscentie, erfgoedbeleving en multimedia © FE DOS

tatie georganiseerd over hoe de gemeente er vroeger uitzag. Zo'n activiteit kan voor de ouderen een aangename middag opleveren: de beelden roepen allerlei herinneringen op die zij nog met elkaar kunnen delen. Tijdens deze gesprekken komt trouwens voor erfgoedwerkers heel wat relevante informatie boven water.

Bij dergelijke initiatieven borrelen herinneringen spontaan op. Dienstencentra en woon- en zorgcentra kunnen reminiscentie ook heel bewust inschakelen in de ergotherapie. Het praten over positieve en negatieve gebeurtenissen uit het leven helpt de ouderen en anderen te herinneren wie men was en is en kan een gevoel van veiligheid, berusting en zekerheid geven.¹³ Reminiscentie is daarom een betekenisvolle bezigheid, zelfs voor mensen met dementie, bovendien leidt het tot een grotere patiëntenkennis bij de verzorgers.

Reminiscentie is een intensieve activiteit die een professionele begeleiding vraagt van een therapeut. Toch kunnen cultureel-erfgoedorganisaties ook bij deze oefening een belangrijke ondersteunende rol spelen. Om het geheugen te stimuleren werkt de therapeut vaak met een 'herinneringsdoos'. Aan de hand van voorwerpen of afbeeldingen in de doos kunnen de ouderen herinneringen ophalen aan hun verleden en anek-

Om het herinneringsproces te stimuleren, werkt reminiscentie vaak met triggers (verhalenkoffer MAS). © MAS

De verhalentafel heeft ook een sociaal doel: ze stimuleert ouderen om herinneringen te delen. © FE DOS

dotes uitwisselen. In het verleden hebben erfgoedorganisaties (cf. KADOC, Huis van Alijn, Erfgoedcel Antwerpen) al zo'n erfgoedkoffer samengesteld of er materiaal voor aangeleverd. Een heel eigentijdse variant van de herinneringsdoos is de verhalentafel. Dit bijzondere meubelstuk, speciaal ontwikkeld voor ouderen, biedt plaats aan zes gebruikers. Met knoppen en aanraakbeeldschermen kan men er een ruime hoeveelheid historische beelden selecteren. Door de combinatie van beelden geluidsfragmenten levert zo'n verhalentafel – meer dan een herinneringsdoos – sterke triggers voor het ophalen van herinneringen. In Nederland zijn al tientallen tafels verspreid. In 2008 passeerde een verhalentafel ook langs enkele woon- en zorgcentra in Vlaanderen. Allerlei beeld- en geluidsfragmenten moesten er herinneringen oproepen aan Expo '58. Hiervoor werd gebruik gemaakt van de interviews en beeldfragmenten van het project *Expo '58: Back to the future*.¹⁴

Ondanks haar waarde is er ook kritiek te leveren op de praktijk van reminiscentie.¹⁵ De meeste therapeuten hebben een opleiding ergotherapie of maatschappelijk werk achter de rug en zijn daarom niet altijd voldoende geschoold om herinneringen te interpreteren binnen hun specifieke, historische context. Bovendien borrelen herinneringen niet zo willekeurig op als vaak wordt verondersteld. De ruimtelijke context van elke reminiscentiesessie, de persoonlijkheid, het geslacht en zelfs de gezondheidstoestand van de overige deelnemers en de interviewer kunnen bepalen welke herinneringen naar boven komen en welke men wil delen. Als de ergotherapeut dit niet voldoende beseft, kunnen problemen ontstaan bij het interpreteren en beoordelen van de herinneringen. Daarbij komt nog dat de deelnemers niet altijd van tevoren weten wat er precies met hun verhaal zal gebeuren. De meeste reminiscentiesessies verlopen erg ongedwongen, zodat slechts zelden formele afspraken worden gemaakt. Zo is niet altijd duidelijk of de persoonlijke getuigenissen tijdens zo'n sessie nadien worden doorverteld aan verzorgers of familieleden.

Deze kanttekeningen doen geen afbreuk aan de waarde van reminiscentie. Wel is het belangrijk dat men zich goed bewust is van mogelijke valkuilen en knelpunten. Hiervoor zouden reminiscentiewerkers kunnen terugvallen op inzichten en

technieken uit de mondelinge geschiedenis. De werking en selectiviteit van het menselijke geheugen is daar een belangrijk aandachtspunt, alsook hoe men herinneringen kan verzamelen, interpreteren en verwerken.¹⁶

INTERGENERATIONEEL WERKEN: JONG VOOR OUD, OUD VOOR JONG

Door de vergrijzing en de ontgroening zijn de relaties tussen generaties minder vanzelfsprekend en stabiel. Toch zijn zij, voor de sociale samenhang en de toekomst van ons socialezekerheidssysteem, nog nooit zo belangrijk geweest als vandaag. Intergenerationele solidariteit staat dan ook hoog op de agenda van vele nationale en internationale instanties. In België heeft vooral de Koning Boudewijnstichting deze thematiek onder de aandacht willen brengen, via allerlei conferenties, rapporten en subsidieprogramma's.¹⁷ Met succes trouwens. Zowel in het onderwijs, de samenlevingsopbouw, jeugd- en ouderenzorg wordt momenteel volop geëxperimenteerd met intergenerationeel werken.

Intergenerationeel werken slaat op het organiseren van activiteiten waarbij burgers van verschillende generaties in de buurt, de wijk of het dorp met elkaar in contact komen om elkaar te helpen, voor elkaar te zorgen, gezamenlijke belangen te realiseren of de dialoog aan te gaan over onderlinge conflicten.¹⁸ De meeste intergenerationele projecten focussen zich op ouderen en kinderen/jongeren. De middengeneratie wordt overgeslagen of blijkt heel moeilijk te bereiken.

Er zijn nog maar weinig erfgoedorganisaties die bewust bruggen willen slaan tussen generaties. Toch zijn ook hier volop mogelijkheden. Want in het pleidooi voor intergenerationele solidariteit is het een krachtig argument: ouderen kunnen nog veel kennis, ervaringen en inzicht delen met jongere generaties. Het eenvoudige feit dat ouderen langer hebben geleefd dan jongeren, maakt dat zij een langere periode kunnen overzien, competenties hebben opgebouwd en heel wat te vertellen hebben over het verleden en ons erfgoed.¹⁹

In Franstalig België zijn al meerdere experimenten gevoerd die een mooie illustratie zijn van het intelligente gebruik van kennis bij ouderen. De gepensioneerden van de Union Chrétienne bijvoorbeeld hebben de voorbije jaren diverse schoolklassen in Doornik rondgeleid.²⁰ Zij vertelden de kinderen over de geschiedenis van de stad, de legenden, sagen, ambachten en ander immaterieel erfgoed. De verhalen van deze ouderen werden, aangevuld met de kennis en opzoekingen van de kinderen, nadien verwerkt in een rondreizende interactieve tentoonstelling en een doeboekje.

De kracht van zo'n intergenerationeel project ligt vaak in zijn persoonlijk en kleinschalig karakter. Concrete, individuele ontmoetingen doorbreken abstracte, stereotiepe beelden over leeftijdsgroepen. Door dit persoonlijke contact worden leef-

tijdsgelateerde classificaties als 'oudere' en 'jongere' minder dominant. Andere identiteitskenmerken zoals karakter, persoonlijke kennis, levenservaring en culturele achtergrond krijgen een even grote en, na verloop van tijd, zelfs een grotere rol.

TOT SLOT

Deze bijdrage geeft uiteraard slechts een heel beperkt overzicht van de mogelijkheden rond erfgoed en ouderen. Op dit moment onderzoekt FARO welke kansen de vergrijzing nog zoal biedt, welke methodes en voorbeeldpraktijken er voorhanden zijn en hoe het cultureel-erfgoedveld een aanbod kan ontwikkelen dat optimaal inspeelt op de behoeften en verwachtingen van ouderen.

Dit najaar zal FARO met een eerste programma voor, over en met ouderen naar buiten treden. Hou dus zeker de activiteitenkalender op www.faronet.be in de gaten.

Ouderen aan het werk met de objecten uit de verhalenkoffer. © MAS

INTERGENERATIONALITEIT ONLINE

www.intergenerations.be
www.kbs-frb.be
www.age-exchange.org.uk
www.thetimecapsule.org.uk/TimeCapsule/index.htm
www.arohascotland.org

- 1 Gregory Vercauteren (*1978), doctor in de geschiedenis, is sinds januari 2009 stafmedewerker bij FARO. Hij verdiept zich in lokaal erfgoedbeleid (in het bijzonder van convenanten), publieksgeschiedenis, vrijwilligersbeleid en de effecten van vergrijzing. Voordien werkte hij als projectmedewerker bij Heemkunde Vlaanderen en daarvoor als wetenschappelijk medewerker aan de KULeuven.
- 2 Eigen berekeningen op basis van: NIS, *Algemene volks- en woningtelling op 1 maart 1981. Algemene resultaten*. Brussel, Ministerie van Economische Zaken, 1983; FEDERAAL PLANBUREAU, *Bevolkingsvooruitzichten 2007–2060. Planningpaper 105*. Brussel, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, 2008. Tenzij anders vermeld komen alle verdere demografische cijfers en vooruitzichten uit dit laatste rapport.
- 3 Thérèse JACOBS, *Op latere leeftijd. De leefsituatie van 55-plussers in Vlaanderen* (CBGS-Publicatie). Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2004, p.27.
- 4 Cf. JACOBS, *Op latere leeftijd*.
- 5 Henk A. BECKER (red.), *Dynamics of Cohort And Generations Research*. Amsterdam, Thesis Publishing, 1992.
- 6 Pedro OOSTERLYNCK, *Onbetreden paden. Een verkenning van de toekomstige culturele vrijetijdsbesteding van de 45-plussers*. Brussel, Cultuur Lokaal. Steunpunt voor het Lokaal Cultuurbeleid, 2006, p.13–18.
- 7 Marleen CAPELLE & Leen VAN LINT (red.), *Vitaal ouderenbeleid. Bouwstenen voor een nieuwe legislatuur*. Brussel, Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten, 2007, p. 22.
- 8 Jeroen WALTERUS, *Publieksonderzoek Erfgoeddag 2007. Rapportageverslag*. Brussel, FARO, p.11.
- 9 Walter LEIRMAN, 'Ouderen bouwen aan levenskwaliteit in de 21ste eeuw. De triatlon van Overleven. Participeren en Innoveren'. In: Johan DE VRIENDT & Frank COCKX (red.), *Sociaal-cultureel volwassenenwerk van, voor en met ouderen* (Wisselwerk. Cahier '04). Brussel, Socius, 2004, p.13–31.
- 10 Camelia SANFORD, Karen KNUTSON & Kevin CROWLEY, 'We always spend time together on Sundays: how grandparents and their grandchildren think about and use informal learning spaces', *Visitor Studies*, 10 (2007) 2, p.136–151; Eva JANSSENS, *De gezinsvriendelijkheid van musea: een kwantitatieve bevraging bij de deelnemers van Krokusriebels. Eindwerk voor het behalen van de graad van Master in de Agogische Wetenschappen*. Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 2008, p.16–17 en 56.
- 11 JACOBS, *Op latere leeftijd*, p.249.
- 12 LEIRMAN, 'Ouderen bouwen aan levenskwaliteit', p.19.
- 13 Voor een introductie tot reminiscentie: Huub BUIJSSEN & Karinne POPPELAARS, *Remiscentie. Een handleiding voor de praktijk*. Baam, Intro, 1997; Douwe DRAAISMA, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd en ouderdom*. Groningen, Historische Uitgeverij, 2008.
- 14 De Verhalentafel was een project van FedOS in samenwerking met S-Plus, Socius en FARO en werd ondersteund door de Vlaamse Gemeenschap, Departement Cultuur Jeugd Sport en Media (cf. www.faronet.be/nieuws/verhalentafel-expo-58, geraadpleegd op 29 april 2009).
- 15 Jeffrey D. WEBSTER (red.), *Critical Advances in Reminiscence Work. From Theory to Application*. New York, Springer Publishing, 2002, p.39–42.
- 16 Een heldere en compacte introductie tot mondelinge geschiedenis blijft de dvd-box *Van Horen Zeggen. Mondelinge geschiedenis in de praktijk*. Brussel, Universiteit Gent en Vlaams Centrum voor Volkscultuur, 2005.
- 17 Jan DE METS & Carinne VASSART, *Een samenleving voor alle seizoenen. Relaties tussen generaties: een uitdaging. Over het belang van maatschappelijke solidariteit tussen generaties en een volwaardig intergenerationeel beleid*. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2008.
- 18 Kees PENNINX, 'Intergenerationeel Werken – Bruggen bouwen tussen generaties in de wijk'. In: Arlette VAN ASSEL & Els MESSELIJS, *Groepswork met ouderen. Een vak apart?!*. Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2006, p.166–167.
- 19 Huub HINNEKINT, 'Specificiteit en manieren van werken in het educatieve werk met ouderen'. In: Johan DE VRIENDT & Frank COCKX (red.), *Sociaal-cultureel volwassenenwerk van, voor en met ouderen* (Wisselwerk. Cahier '04). Brussel, Socius, 2004, p.91.
- 20 DE METS & VASSART, *Een samenleving voor alle seizoenen*, p.31.

De 9e kunst naar het museum?

→ Over de lange weg van de emancipatie van de strip

Begin juni opende onder grote internationale mediabelangstelling het Hergé-museum in Louvain-la-Neuve. Het gebouw, ontworpen door de Franse sterarchitect Christian de Portzamparc, is ingericht door de Nederlandse stripauteur Joost Swarte, bekend van zijn schijnbaar zeer eenvoudige, heldere 'klare lijn'-tekeningen. Het museum maakt zich sterk dat het kan uitgroeien tot een van de grote toeristische trekkers van het land. En naar alle waarschijnlijkheid wordt hun wens waarheid. Want dat de geestelijke vader van 's lands bekendste stripheld nog steeds de kassa doet rinkelen, kan nauwelijks verbazen. Tachtig jaar na Kuiffes eerste verschijning in Le XXIème Siècle, Journal catholique et national de doctrine et d'information, op 10 januari 1929 met Tintin au pays des Soviets, blijft Kuiffe immers over de tongen gaan.² Strips blijken, als vertegenwoordigers van de cultuur van alledag, recent hun plaats in het erfgoed- en breder, in het cultuurlandschap, veroverd te hebben. Eind januari van dit jaar brachten zeer uiteenlopende media kond van de 'nieuwe Vlaamse golf' als eregast op het belangrijkste Europese stripfestival, het Festival International de la bande dessinée d'Angoulême.³ Ook de plannen van Vlaams cultuurminister Bert Anciaux met Strip Turnhout als een belangrijke motor van het stripbeleid kunnen in dat licht worden gezien. De plannen zijn niet min – Turnhout moet op termijn de striphoofdstad van de Benelux worden.⁴ Brussel ten slotte laat zich evenmin onbetuigd, en profileert zich dit jaar met een reeks activiteiten als 'de hoofdstad van het stripverhaal'. Eind juni opende, schuin tegenover het Belgisch Stripcentrum, het Marc Sleen Museum.⁵ Naast al deze tijdelijke en structurele initiatieven duiken er ook een aantal voor de erfgoedsector interessante initiatieven op.

EEN KLEINE GESCHIEDENIS VAN DE STRIP

De op dit moment opvallende aandacht voor strips kende doorheen de tijd een langzame groei. Sinds de jaren '60 van de vorige eeuw doken strips sporadisch op in kunstboeken, met name over pop art, graffiti en 'outsiders'.⁶ Zowel grafisch als inhoudelijk is er een enorme evolutie vast te stellen. 'Horror splatter', seksuele fantasieën, satire, politieke documentaire, scabreuze undergroundverhalen van Robert Crumb en de halsbrekende cyberpunk van Katsuhiko Otomo staan broederlijk naast de klassieke avonturenstrips à la Thorgal. Vooral

sinds de jaren 1980-'90 kwam er, tegelijk met de ontdekking en studie van de eigenheden van het medium, erkenning. Strips werden plots beschouwd als een ineengeweven taal- en grafisch universum, met een eigen syntax, grammatica en conventies.⁷ Algemeen wordt het ontstaan van de strip gesitueerd op het einde van de 19^e eeuw. Anders dan pakweg de fotografie of de film, was er niet zoiets als een technische revolutie, met duidelijke 'pretendenten'. De wortels gaan terug naar de vroege middeleeuwen. Reeds in de 13e eeuw duiken er verlichtingen op met kadering, tekstballonnen, bewegingslijntjes en het zogenaamde 'decompositieproces' dat één beeld in verschillende acties verdeelt.⁸ Pas met de komst van de druk- kunst – met aanvankelijk houtgravures en later kopergravures

A Rake's Progress, 1755, door William Hogarth (1697–1764). Deze gesofisticeerde, satirische prent, maakte deel uit van een verhaal dat in een narratieve vertelling werd gebracht.

The Yellow Kid, uit New York World, 1896. Dit figuurtje – een kaal, mafuitziend kaal kereltje, gekleed in een lang geel hemd – lag mee aan de basis van de dynamiek van het stripverhaal / de comic in de Amerikaanse kranten.

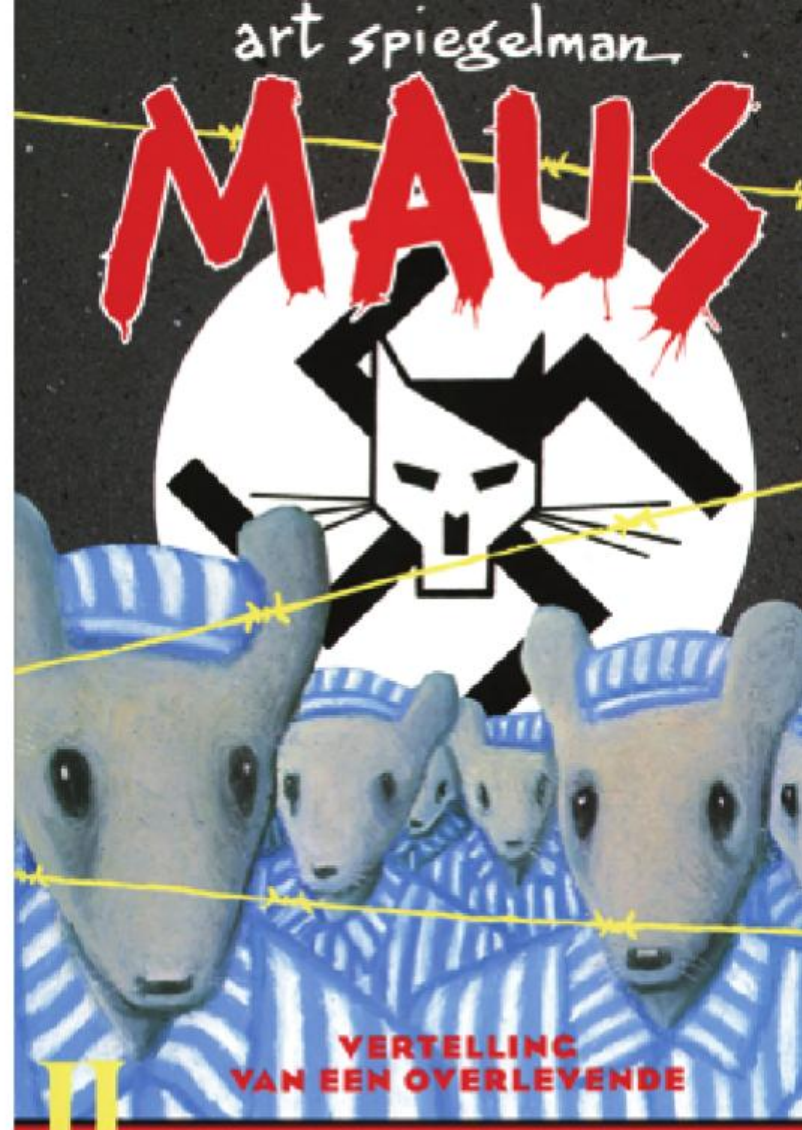
De cover van Maus. Vertelling van een overlevende. In 1992 bekroond met de Pulitzer Prize. © Spiegelman – Oog & Blik

– werden tekeningen op grotere oplages mogelijk. De onderwerpen beperkten zich tot religieuze taferelen, of politiek geïnspireerde scènes. Pas later, van het einde van de 18e eeuw, kwamen er spotprenten en karikaturen in beeld. Vanaf 1800 is er in het Verenigd Koninkrijk zelf sprake van een ‘satire-industrie’.⁹ Deze ‘comicals’ werden door de overheid gezien als subversief, gevaarlijk voor de gevestigde orde en beledigend.

De echte ‘start’ van de strip wordt meestal gesitueerd in de wedloop tussen de Amerikaanse krantenmagnaten Joseph Pulitzer en William Randolph Hearst. Pulitzer gaf met de publicatie van Richard F. Outcaults *At the circus in Hogan’s Alley*, beter bekend als ‘*The Yellow Kid*’, in 1895 het startschot van een enorme dynamiek. Outcault maakte paginagrote, boordevolle platen met acties in één beeld vervat.¹⁰ Wanneer dat grote beeld wordt ‘gedeconstrueerd’ in afzonderlijke delen, is er sprake van een strip.¹¹ Eind 19e, begin 20e eeuw, blijkt een cruciale periode voor de ontwikkeling van het medium. Het is een tijd van grote sociale, wetenschappelijke en technologische veranderingen. Het lezerspubliek neemt hand over hand toe, onder meer door het groeiende inkomen. Door de afwezigheid van censurerende instellingen is er een grote inhoudelijke vrijheid. Strips gaan verder op het satirisch-komische elan. Wilhelm Busch’ strapatsen-duo ‘Max und Moritz’ krijgen talloze epigonen, waarvan ‘The Katzenjammer Kids’ van Rudolph Dirks allicht de bekendste zijn.¹²

In België loopt het allemaal niet zo’n vaart. De maatschappelijke apartheid die de verzuiling met zich meebrengt vanaf het midden van de 19e eeuw, wordt ook perfect weerspiegeld in de strips.¹³ De katholieke zuil beseft, beter dan wie ook, het potentieel van het nieuwe medium. Zo gaat Hergé aan de slag bij het katholieke *Le Petit XXième*. Joseph Gilain, een van de founding fathers van *Spirou*, werkte vanaf 1935 voor *Le Croisé*, uitgegeven door *La Croisade des Enfants* te Namen. Willy Vandersteen werkt vanaf 1945 voor de grote, katholieke, Antwerpse krant *De Nieuwe Standaard* en Jef Nys laat Jommeke vanaf 1955 zijn eerste pasjes zetten in *Kerk en Leven*. Pas met de belangrijke, maatschappelijke veranderingen van de jaren 1960 komt er ook ruimte voor een ander soort strips, die ook door een ouder publiek kunnen worden gesmaakt.

En dan komt *Maus*. Art Spiegelman publiceert in 1986 het eerste deel van zijn ‘*survivors tale*’, een persoonlijke geschiedenis van de lotgevallen van zijn (Pools-joodse) ouders die de deportatie naar Auschwitz overleefden. Het boek werd onderscheiden met de Pulitzer Prize. In Spiegelmans kielzog volgden andere auteurs die al even ernstige onderwerpen aansneden, als pakweg David B. (over epilepsie), Marjane Satrapi (over de (recente) geschiedenis van Iran), Jacques Tardi (over de Eerste Wereldoorlog), Joe Sacco (over het Israëliësch-Palestijnse con-

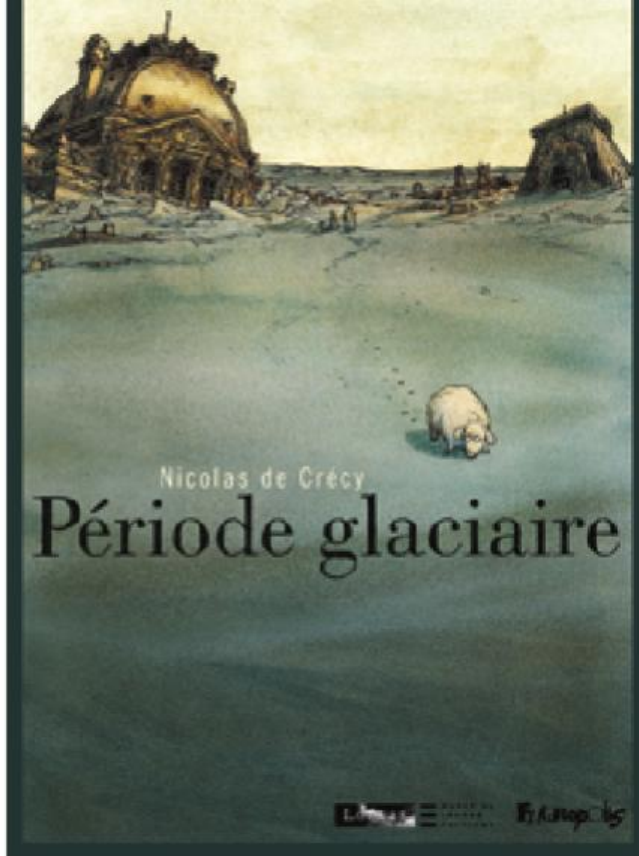

flict), en zo meer. Nog andere auteurs verstripten canonwerken uit de literatuur, zoals Stéphane Hueut (*A la recherche du temps perdu*), Jacques Tardi (*Reis naar het einde van de nacht*) Dick Matena (*Kaas*), enzovoort.

HET LOUVRE REVISITED

In de erfgoedsector in Vlaanderen is het voorlopig nog wachten op een eerste initiatief dat strips op een verrassende manier inzet in pakweg de publiekswerking of het vertoog over de organisatie.¹⁴ Bij onze zuiderburen komt die eer toe aan het Louvre, een van de grootste en meest prestigieuze Franse erfgoedinstellingen. In 2002 ging dat museum scheep met de Franse uitgeverij Futuropolis. Het Louvre gaf vier stripauteurs *carte blanche* om te reflecteren over de instelling. De strips werden voor een keer eens niet gepositioneerd als een ‘educatief glijmiddel’, bedoeld om het museum op te leuken voor kinderen.¹⁵ Gerenommeerde auteurs als Nicolas de Crécy, Marc-Antoine Mathieu, Eric Liberge en Yslaire geven hun lezing van de collecties van het prestigieuze huis. Zoals je van deze auteurs mag verwachten, geven ze een eigen, speelse en onverwachte interpretatie aan topstukken en de sfeer van de gebouwen.

De Crécy beet in 2005 met *Période glaciaire* de spits af. In de verre toekomst speelt *Hulk*, een genetisch gemanipuleerde hond met een bijzondere reukzin, de hoofdrol bij een archeologische expeditie op het verloren ijscontinent *Euro*. Het gezels-

De cover van *Période Glaciaire* van Nicolas de Crécy.
Bemerk de verzonken gevel van het Louvre. © De Crécy – Futuropolis

schap waar Hulk deel van uitmaakt stuit in het pakijns op de resten van het Louvre – een fris opstapje voor het betere gefilosofeer over de zin en betekenis van (schilder-)kunst en musea. Mathieu laat zijn protagonist het Louvre inspecteren en in de labyrintische kelders verdwalen. Liberge kiest voor een doofstomme punker die als nachtwaker stage in het museum komt lopen. Wanneer deze even niet oplet, gaat de ziel van de kunstwerken zijn eigen gangetje ... De reeks belicht een aantal overbekende werken op een onverwacht frisse manier en slaat overtuigend de brug tussen lezers en bezoekers. Wie neemt de handschoen op in Vlaanderen? ¹⁶

ONDERTUSSEN, IN BRUSSEL

2009 is het 'jaar van het stripverhaal in Brussel', met een stoet aan activiteiten. Een aantal tentoonstellingen graaft in het succesvolle verleden van de 'Belgische school'. In de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België liep tot 28 juni de tentoonstelling *Het Belgisch Stripverhaal: een kruisbestuiving*. Het zwaartepunt ligt op de verbanden tussen deze Belgische School en de grote stromingen in de strip op wereldschaal. Met origineel werk van Winsor McCay (Little Nemo), Alex Raymond (Flash Gordon), Hugo Pratt (Corto Maltese), Willy Vandersteen (Suske en Wiske) en Edgar P. Jacobs (Blake & Mortimer).

Expo Het Belgisch Stripverhaal: een kruisbestuiving: Jean-Philippe Stassen is een allesbehalve gewone stripauteur. Verhalen vertellen en tekenen is voor hem een vorm van vastberaden engagement, wars van vrijblijvende verstrooiing. Schop de mensen een geweten en begin die bewustwording eerst en vooral bij jezelf, lijken zijn boeken tussen de regels door mee te geven. Dat blijkt ook uit de keuze van zijn onderwerpen: de Rwanda-genocide, de vluchtelingenproblematiek, ontwikkelingssamenwerking, ... Delicate verhalen met diepgang, getekend in een onmiskenbare stijl. © Stassen-Dupuis

Tussen 24 juni en 27 september wordt de samenwerking tussen Hergé en Willy Vandersteen in de tentoonstelling *Het Brusselse epos van Willy Vandersteen* ontleed. In 1948 is Willy Vandersteen een ster in Vlaanderen. Poppentheater Pats van Karel Weyler speelde jarenlang tot in de kleinste gemeente en maakte zo mee promotie voor de albums van Vandersteen.¹⁷ Hij stelt echter vast dat de Franstalige markt moeilijk te veroveren is. Wanneer hij Raymond Leblanc, de oprichter van het weekblad *Kuifje*, ontmoet, blijkt er muziek in hun samenwerking te zitten. Vandersteen maakt in die periode albums die weleens als zijn allerbeste worden omschreven: *De bronzen sleutel*, *De groene splinter*, *Het Spaanse spook*, *De Tartaarse helm*, ... De tentoonstelling vindt plaats in het Stadhuis van Brussel.

Expo Het Brusselse epos van Willy Vandersteen. Beeld uit het emblematische 'Brusselse' album *Het Spaanse spook* waarin Brussel en omstreken het decor is. Toen Willy Vandersteen aan de slag ging voor het weekblad *Kuifje* (dat in de nagelnieuwe gebouwen van het Brusselse Zuidstation kantoor hield, veranderde het profiel en het uitzicht van de (volkse) personages. Lambik werd van loodgieter geüpgraded tot schermleer, Wiske kreeg een 'permanent' toegemeten en Suske ging zich bezighouden met atletiek en andere noble sporten. Tante Sidonia verdween compleet uit beeld. De reeks werd dus aangepast volgens de sociale standaarden van de lezers van *Kuifje*. © Standaard Uitgeverij

Het Paleis voor Schone Kunsten belicht van 25 september tot 3 januari met *Sexties: Crepax/Cuvelier/Forest/Peellaert* het verhaal van de ontvoogding van de strip vanaf de jaren 1960. De vier auteurs uit de titel van de tentoonstelling zijn vaandel-dragers voor een generatie die zowel grafisch als inhoudelijk de grenzen verlegden, zoals ook duidelijk blijkt uit de titel ...

Expo *Sexties: Pravda*. Midden in de jaren 1960 putten stripauteurs als Crepax, Cuvelier, Forest en Peellaert hun inspiratie uit o.a. de popart, de (animatie)film (zoals de *Yellow Submarine*), muziek (rock, maar ook de Franse 'yéyé'), literatuur en fotografie. Met de 'Sexties' wordt door de blik van deze vier een beeld geschetst van de ontvoogding van het medium strips en een tijd die in heel veel opzichten belangrijke maatschappelijke veranderingen bracht. © Guy Peellaert

Alle info op www.brusselstrip.com.

Vandersteen hield in de avonturen van zijn helden de vinger aan de pols van de actualiteit. Maar nooit zonder ironie, zoals blijkt uit Suskes schampere opmerking bij het zien van de V1. © Standaard Uitgeverij

- 1 Zie o.a.: www.brusselnieuws.be/artikels/cultuur/herge-la-neuwe-museum-dat-in-brussel-had-moeten-staan.
- 2 We verwijzen naar de ideologische (her)lezingen van Hergé albums, die geregeld het (wereld)nieuws halen. Zie o.a. de verslaggeving naar aanleiding van een klacht over Kuifjes 'Afrikaanse avontuur' op de website van de BBC, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/6294670.stm>. Zie ook in eigen land: Joost LONCIN, 'Klacht voor racisme in "Kuifje in Congo"', *De Standaard*, 8.8.2007 of, recenter, Marc REYNIEBEAU, 'Hergé alweer antisemiet', *De Standaard*, 4.12.2008.
- 3 De lijst persartikelen en radio- en televisiereportages is schier eindeloos. Vermelden we echter de 'special' 'Strips in Vlaanderen', *kunsttijdschrift Vlaanderen*, 58 (2009) 324, p.1-41 en Gerard ZEEGERS, 'De Nieuwe Vlaamse Golf – waar blijft de Nederlandse?', *Zozolala* (Amsterdam), (2009) 165, p.3-7. *De Standaard der Letteren* pakte op 23 januari 2009 uit met 'De Vlaamse strip in de vitrine', eveneens een themanummer gewijd aan de Vlaamse delegatie op Angoulême. Ook de VRT berichtte over het festival, zie: www.deredactie.be/cm/vrtnieuws/archief/2.1222/cultuur%2Ben%2Bmedia/1.458268. Vermelden we met stip de publicatie van Geert Deweyers snapshot van die 'nieuwe Vlaamse golf', *Loslopend wild*. Leuven, Oogachtend, 2009. Op de website van de uitgeverij lezen we: "Dat de nieuwe generatie definitief komaaf maakt met de Vlaamse klei waarin zovele van hun voorgangers bleven trappelen, wordt hier duidelijk. 'Loslopend Wild' zet niet enkel een genre op de kaart, dit boek bepaalt ook mede datgene wat toekomstige lezers op hun menukaart zullen krijgen. Het is immers moeilijk om na het lezen van de verhalen van deze veertien jonge talenten niet in hun verhalen geïnteresseerd te raken." Zie: www.oogachtend.be of luister naar het interview met de auteur op Klara.be, zie: www.klara.be/cm/klara/1.104-searcharticle?tags=the+call+of+the+wild&article=1.55185.
- 4 Zie: www.standaard.be/Artikel/Detail.aspx?artikelId=881K46CB.
- 5 De volledige, officiële titel van het festival luidt: Brussels 2009 BD Comics Strip. Uit de promotiefolder: "Dat is een logische keuze voor een stad die tal van striptekeenaars huisvest en waar de wieg van enkele legendes van de negende kunst stond: Hergé (Kuifje), Franquin (Guust Flater) en Peyo (Smurfen) zijn allemaal Brusselaars. Bovendien is ook het Belgisch Centrum van het Beeldverhaal in Brussel gevestigd, in een prachtig Art Nouveau huis. En in 2009 bestaat het trouwens 20 jaar." Zie ook: www.brusselstrip.com en ook de kadertekst in dit artikel. Zie: www.marc-sleen.be.
- 6 In het bestek van dit artikel gaan we niet in op de aloude vraag of strips al dan niet kunnen worden omschreven als 'kunst'. Vanouds werd geargumenteed dat de strip een typische afgeleide is van massamedia, ergo commercieel en mikkend op de grootste gemene deler. Zie o.a. Benoît MOUCHART & François RIVIÈRE, *La damnation d'Edgar P. Jacobs. Biographie*. Paris, Seuil/Archimbaud, 2003, p. 267.
- 7 Roger SABIN, *Comics, comix & graphic novels. A history of comic art*. London/New York, Phaidon, 2003, p.8-9. Voor een uitstekende semiotische benadering van strips en de stripgeschiedenis, zie: Harry MORGAN, *Principes des littératures dessinées*. Angoulême, Editions de l'An 2, 2003. Een korte, ideologische analyse van Batman vinden we bij Dirk VAN BASTELAERE, 'Wie bewaakt de bewakers? Over propaganda, vigilantemotief en de transcendente Batwet', *DWB*, (1996) 4, p.449-463.
- 8 Pascal LEFÈVRE & Charles DIERICK, 'Introduction', in: *Forging a New Medium. The comic strip in the 19th Century*. Brussels, VUB University Press, 1998, p.13.
- 9 Paul GRAVETT, 'The Cartoonist's Progress: the Inventors of Comics in Great-Britain', in: *Forging a new medium*, op. cit., p.81-103.
- 10 De discussie over de origine en de start van strips is haast even oud als het medium zelf. Zie: www.historischestrips.be en de bijdrage van Thierry GROENSTEEN, 'Töpffer, the Originator of the Modern Comic Strip', in: *ibidem*, p.105-114. Voor een gedetailleerde genese van de strip in de Verenigde Staten, zie: David KUNZLE, 'Precursors in American Weeklies to the American Newspaper Comics Strip: A Long Gestation and a Transoceanic Cross-breeding', in: *ibidem*, p.157-185. Het bekende Frans-Belgische duo François Schuiten en Benoît Peeters herinnerde aan die Amerikaanse pioniersperiode door de publicatie van de reeks 'De Poorten naar het mogelijk' in *De Morgen*. Zie: Roel DAENEN, 'Tegen de vooruitgangsziekte. Schuiten en Peeters openen een nieuwe poort', *Zozolala*, 143, augustus – september 2005, p.13-15.
- 11 Benoît PEETERS, *Case, planche, récit. Comment lire une bande dessinée*. Tournai, Casterman, 1991, p. 9. Op www.historischestrips.be lijst men vier eigenschappen op waaraan een werk dient te voldoen vooraleer er sprake kan zijn van een 'strip': (1) een verhaal rond een centraal personage; (2) een duidelijke pagina-indeling; (3) het gebruik van een soort tekstballon en ten slotte (4) een lineair, ontwikkelend verhaal. LEFÈVRE en DIERICK: "the juxtaposition of fixed (mostly drawn) pictures on a support as a communicative act", op. cit., p.11.
- 12 Voor een uitgebreidere geschiedenis van de Amerikaanse strip zie het standaardwerk van David HADJU, *The Ten-Cent Plague. The Great Comic-Book Scare and How it Changed America*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2008. Cf. www.faronet.be/blogs/roel-daenen/ten-cent-plague-great-comic-book-scare-and-how-it-changed-america. Vermelden we ook de fijne tentoonstelling *Wilhelm Busch – Van karikatuur tot stripverhaal* in het Musée Rops te Namen. Nog tot 30 augustus, zie: www.museerops.be.
- 13 Charles DIERICK, 'Het uitstalraam van de Verbeelding', in: *Het Belgisch Centrum van het Beeldverhaal [Een werk onder leiding van Charles Dierick]*. Tournai, La Renaissance du Livre/Dexia, 2000.
- 14 Er zijn uiteraard drie musea/centra die strips als *core business* hebben. Dat is het Belgisch Centrum voor het Beeldverhaal (zie www.stripmuseum.be), het (Brusselse) Maison Autrique (zie www.autrique.be) en het Provinciaal Suske en Wiske Kindermuseum te Kalmthout (zie www.provant.be/vrije_tijd/cultuur/musea/suske_en_wiske_kinde).
- 15 Toon DOHMEN, 'Collectiepresentatie in stripvorm', in: *Museumvisie*, 1 (2009), p.55-57.
- 16 Op andere terreinen is men druk aan het experimenteren met het strippotentieel. Verwijzen we o.a. naar het programma van de recentste 'Dag van de Literatuureducatie', zie www.dagvandeliteratuureducatie.be. Een van de sprekers was Jan Cumps, medeauteur van *Laat ze strips lezen! Informatie en suggesties voor school, thuis en bibliotheek*. Leuven, Acco, 2007. Of nog, een overzicht van 'de oudheid in strips': www.arts.kuleuven.be/ALO/klasjeke/docs/strips.pdf.
- 17 Zie: www.hetfirmament.be.

‘Chercher & télécharger’

→ Een aanvullende Franse piste voor erfgoedbemiddelaars

De voorbije jaren is het zoeken naar wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Met de doorbraak van het internet en OPACs, de openbaar toegankelijke elektronische catalogi van bibliotheken (die niet alleen toelaten te zoeken op auteursnaam maar ook op woorden in de titel) – en al helemaal met de combinatie van beide ICT-instrumenten – is er de afgelopen vijftien jaar een verschuiving opgetreden ten voordele van niet vanuit academische luilekkerlanden opererende onderzoekers, inclusief vrijwilligers.

Voorheen had men *in situ* (en met de juiste bibliotheekkaart) toegang nodig tot de ficebakken, tot peperdure, gedrukte, al dan niet ‘lopende’ bibliografieën en bijbehorende gespecialiseerde bibliotheken, die vooral in (de rijkere) universitaire instellingen en onderzoeksinstituten te vinden waren. Je moest niet alleen ter plaatse gaan, maar er ook veel tijd kunnen spenderen en verliezen.

Sinds het einde van de jaren 1990 kwamen steeds meer van de ontsluitingsinstrumenten van boekencollecties – op het niveau van auteursnamen, titels en categorisering – online. De catalografie had een enorme stap gezet. Diverse projecten van retrocatalografie maakten de titels toegankelijker. Bovendien werden in vele landen projecten opgezet om boeken te digitaliseren, waarbij databanken zoals die met de goed gekozen naam Gutenberg (www.gutenberg.org) de leiding namen. De massale digitalisering via Google (zie www.books.google.com) is maar een van de grote voorbeelden. Vele studenten en wetenschappers gebruiken, net als u, gewoon google.com of google.be en weten even snel de weg te vinden naar wikipedia.org. Ze maken eveneens gebruik van de Google-instrumenten voor gevorderden, zoals www.books.google.com en <http://scholar.google.be>. Daarmee kom je namelijk al een heel eind. Over hoe je dat moet gebruiken, daarover kan in een andere bijdrage worden uitgebreid.

Maar er is ook de ISI Web of Science. De *citation index* is naast een in origine bibliometrisch en wetenschaps sociologisch instrument toch ook vooral een interessant zoekinstrument en een belangrijke sleutel voor kennisproductie. Voor professioneel gebruik, en daarmee wordt vooral het ‘post-Ma’ (na masterniveau) bedoeld, is er nu een ander mechanisme geïntroduceerd. De voorbije jaren heeft zich, grotendeels onder invloed van de noodzakelijk zeer kort op de bal spelende medische en

sommige exacte wetenschappen, een grondige verschuiving voorgedaan van wat je moest volgen en produceren, van boeken richting tijdschriftenartikelen. De sleutel voor academisch succes ligt momenteel vooral in de ISI Web of Science. De toegang is echter, als men dit via legale weg wil doen, strikt beperkt tot studenten en wetenschappelijk personeel, actoren binnen het systeem. Zij kunnen via VPN-toegang ook van thuis uit werken. Gewone stervelingen kunnen dit nog niet. U kan het ook (nog) niet in uw lokale bibliotheek raadplegen. Een van de sluipende of dreigende effecten is wel dat het referentiekader beperkt kan worden tot wat in de Web of Science en de daaraan verbonden databanken aanwezig en doorgaans vlot downloadbaar is. Dit moet immers meestal niet meer interbibliothecair worden aangevraagd of, zoals vroeger, gefotokopieerd worden, maar kan eenvoudig als pdf worden gedownload. In dit nieuwe academische luilekkerland komen die artikelen dan als gebraden kippetjes toegevoegd: dat is fantastisch. Het is ook een competitief voordeel en een onderdeel van een uitsluitingsmechanisme voor niet aan universiteiten verbonden of niet-kapitaalkrachtige onderzoekers, die wel kunnen proberen gebraden kippetjes in het systeem te sturen, maar die er moeilijker aan geraken of daarvoor meer inspanningen moeten doen. Wie weet wordt, door een slim en levenslang en levensbreed wetenschapsbeleid, de toegang tot de Web of Science breder open gewerkt.

Door de sterke oriëntatie op Web of Science kan er wel een groeiende *bias* optreden in de academische kennisproductie en -legitimatie. Een stuk van wat er gepubliceerd wordt, dus van de realiteit, ontsnapt aan dit grote visnet, en dan hebben we het niet alleen over de zogenaamde grijze literatuur in lokale of regionale tijdschriften die niet online worden aangeboden (of nog niet gescand zijn en als pdf terugkeren). Dit geldt vooral voor bijdragen in andere talen dan het Engels, zelfs het Spaans of het Frans, laat staan het Nederlands.

Gelukkig zijn er bewuste tegenbewegingen, die al dan niet om cultuurpolitieke redenen worden opgezet. Het grote voordeel is dat die systemen en de content (euh ... inhoud of *le contenu*) ervan doorgaans (vaak om cultuurpolitieke redenen) gewoon gratis worden aangeboden of kunnen worden gemobiliseerd. Publicaties in het Frans bijvoorbeeld ... zoals op de hiernavolgende websites.

web.recensie

PERSÉE: PORTAIL DE REVUES EN SCIENCES HUMAINES ET SOCIALES

www.persee.fr

Als u per se niet wil negeren welke interessante wetenschappelijke artikelen er in het Frans verschijnen of de voorbije eeuw verschenen zijn ...

Persée is een belangrijke portaal-site om artikelen niet alleen te zoeken, maar ook direct gratis als pdf af te drukken of af te halen (*download*). Het wordt u zo gemakkelijk gemaakt dat u eigenlijk geen legitieme reden meer hebt om die schatkamer of stroom van wetenschappelijke productie links te laten liggen. Het gaat hier om tijdschriften in de mens- en de sociale wetenschappen in Frankrijk en bij uitbreiding de francophonie (Québec, Franssprekend België, Zwitserland,...). Naast het, vaak met een decalage van twee jaar (om de tijdschriften een commerciële kans te laten), aanbieden van recente productie, worden de oudere jaargangen ook systematisch gedigitaliseerd en aangeboden. Een tot de verbeelding sprekend voorbeeld dat in de geschiedschrijving in België decennialang een significante invloed heeft gehad, is hier te vinden, meer bepaald *Annales. Histoire, Sciences sociales*. Het tijdschrift werd door Marc Bloch en Lucien Febvre gesticht in 1929 onder de naam *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* en gaf aanleiding tot het spreken in termen van 'de Annales'-school ('-scholen' eigenlijk). Zowel op theoretisch, methodologisch als thematisch vlak, maar ook omdat er diverse baanbrekende artikelen over de Lage Landen in verschenen zijn, is het onmisbaar. Vanaf 1929 vindt u momenteel alle artikelen in alle jaargangen tot en met 2002; alleen de meest recente jaargangen worden aangeboden via www.cairn.info (daarom raad ik hier aan drie à vier sites te combineren) en via de uitgeverssite www.editions.ehess.fr/revues/Annales-histoire-sciences-sociales. Ook een heemkundige of een niet aan een universiteit florrende onderzoeker of erfgoedwerker heeft voortaan geen excuus meer om er de sleutelwoorden van het eigen onderzoek niet als jachthonden door te drijven. Universitair ingebedde academici a fortiori. De dragers van het, door de Franse overheid ondersteunde, project zijn een interuniversitair samenwerkingsverband rond Université Lumiere Lyon 2. Zoals het tegenwoordig hoort, is heel het platform gebouwd volgens *Open Source*. Het is niet alleen een waardevol bibliografisch instrument dat toelaat op titels te zoeken en bibliografieën te genereren. U kan ook zoeken op trefwoorden in de gescande teksten zelf. Door de intern gerichte dynamiek van de Franse citeer- en onderzoeksgemeenschappen kan u de debatten vrij vlot volgen. Het is een heel krachtige stimulans om enig weerwerk te bieden tegen de oprukkende monsterspin van de *Web of Science*, waaraan de academische wereld (in de Lage en hogere landen) als een Faust zijn polyglotte ziel lijkt te verkopen (zie ook de inleiding op deze tekst hiervoor).

RAADPLEEG DAN OOK

CAIRN.INFO | CHERCHER, REPÉRER, AVANCER

www.cairn.info

Een aanverwante en in combinatie te gebruiken website is opgestart door vier uitgeverijen in België en Frankrijk: Belin, De Boeck, La Découverte en Erès. Verder zijn er in het kader van publiek-private samenwerking

diverse partners betrokken, waarbij vooral een spin-off van de universiteit van Luik, Gesval, opvalt. Oudere of in *persée.fr* nog ontbrekende jaargangen kunnen worden doorzocht en geconsulteerd; nieuwe bijdragen uit de voorbije twee jaren worden gesignaleerd. Handig is de mogelijkheid om al surfend een bibliografie aan te maken, die kan worden geprint, bewaard of verzonden. Verder zijn ook talloze artikelen gewoon te bewaren: de *Annales* met een decalage van vier jaar bijvoorbeeld, net als bijvoorbeeld *Ethnologie française* of *Génèses* (met drie jaar vertraging: u kan de lopende jaargangen van deze tijdschriften overigens ook in de FARO-bibliotheek raadplegen). Het is, als we even de Franse focus verbreden, steeds nuttig om bij websites van academische en andere uitgeverijen de favoriete tijdschriften te identificeren en die te volgen. Een goede ingang bij de zoektocht naar artikelen (tenzij u Web of Science of andere Sesam-open-u-toegangen heeft) op de grootste sites van uitgeverijen – vooral voor Engelstalige tijdschriften – is momenteel, anno 2009, www.ojose.com. En uiteraard www.books.google.com en scholar.google.be.

ÉRUDIT | PROMOUVOIR ET DIFFUSER LA RECHERCHE

www.erudit.org

Bijzonder interessant in een aanverwante site is de ontsluiting van de bloeiende productie in Québec, die ook om taalpolitieke redenen, en met de Amerikaanse academische en Engelstalige netwerken nog meer in hun nek, bijzondere in-

spanningen leveren. Gelukkig opteert men ook daar voor het zoveel mogelijk delen van kennis en niet voor het tot koopwaar maken of tot universitair uitsluitingssysteem maken van deze kennisinstrumenten. *Érudit* is een interuniversitair samenwerkingsverband tussen de Université de Montréal, de

Université Laval (in de stad Québec) en de Université du Québec te ... Montréal. Al meer dan zestig tijdschriften worden in 2009 online aangeboden. Helemaal mooi is dat er tegenwoordig een brug is gemaakt met *Persée*, zodanig dat u in uw zoektochten in beide databanken tegelijkertijd aan het zoeken bent. Verder lijkt dit platform in Canada ook te kunnen worden uitgebouwd tot een soort *repository* of e-depot, een plek om verhandelingen aan te bieden en ook enkele recente wetenschappelijke bundels online te brengen.

GALLICA

<http://gallica.bnf.fr>

En neem uiteraard altijd het huis van vertrouwen mee in uw heuristische demarches, voor oudere (vooral 19e-eeuwse en oudere) periodieke publicaties en andere Franse literatuur, het onvolprezen <http://gallica.bnf.fr>. De website is een

poging om de oude fondsen uit het Ancien Régime, de 19e (en steeds meer ook de 20e en zelfs 21e) eeuw van de Bibliothèque nationale digitaal beschikbaar te stellen voor iedereen. Wierook, bravosalvo's en loftrompretten zijn hier van toepassing. Deze website gaat natuurlijk véél, véél ruimer dan alleen maar tijdschriften, maar als aanvulling op de hierboven aangehaalde werkinstrumenten is het voor elke onderzoeker of erfgoedwerker die de erudiete deugden ook in het Frans wil cultiveren, een absolute aanrader. Ook hier kan men zoeken per trefwoord in de pdfs en kan men hele boeken, reeksen jaargangen van oude kranten of tijdschriften afhalen, afdrucken of consulteren. Ook deze site is een must voor wie in Vlaanderen, België en elders met (kunst-)historisch, volkskundig en ander onderzoek bezig is. Ik kan alleen maar aanraden om er uw zoektermen op los te laten: u zal (hopelijk) verbaasd zijn van wat er ondertussen al online beschikbaar is: meer dan 850.000 boeken en tijdschriften als pdf, waarvan bijna 250.000 ook in tekstvorm. Ook al allemaal gratis. Probeer ook eens het woord 'patrimoine culturel' uit: dan komt u zowel uit op tientallen volumes van het 17^e-eeuwse *Le journal des sçavans* waar het woord *patrimoine* in voorkomt als op een prachtige reeks recente publicaties over cultureel-erfgoedbeleid in Frankrijk via *La documentation française*.

L'empire 'strikes back' en wij kunnen er, als u de binnenwegen leert kennen, van profiteren. Doen! Bonne chance!

RECENSIES: MARC JACOBS

Nieuwe publicatie

→ Bij-buurten op het Kiel

ANNEMIE MORBEE, RIK PINXTEN & GHISLAIN VERSTRAETE
BIJ-BUURTEN OP HET KIEL. EEN BUNDELING VAN DRIE JAAR
ONSCHATBARE ERVARING

Antwerpen/Brussel, Middelheimmuseum / FARO Uitgeverij, 2009
 ISBN 978-90-8992-005-8

Deze eindpublicatie is een resumerende bundeling van teksten bij het driejarige project *Bij-buurten op het Kiel* (2006–2009), waarvoor het Middelheimmuseum een samenwerking is aangegaan met de Veerman, een organisatie die diverse sectoren met elkaar wil verbinden, met de kunsten als centraal gegeven. Het boek getuigt van drie jaar onschatbare ervaringen die het Middelheimmuseum samen met tal van partners hierbij opgedaan heeft en die ze graag willen communiceren naar en delen met professionals en geïnteresseerden. Met *Bij-buurten op het Kiel* wil het Middelheimmuseum zijn rol als bemiddelaar tussen beeld en toeschouwer verder uitdiepen door een intensieve samenwerking aan te gaan met het Kiel.

Bij-buurten bevat zowel teksten over de ontstaansgeschiedenis en de filosofie van het gelijknamige project, als een verslaggeving over de verschillende deelprojecten. Praktische informatie over financiën, tijdsinvestering, do's en don'ts komen er prominent in aan bod. Ten slotte bekijken experts in hun bijdragen de positie en het belang van het project vanuit een cultuursociologisch perspectief.

Met deze publicatie wil FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, het cultureel-erfgoedveld ondersteunen en stimuleren. Onder de imprint FARO Uitgeverij attenderen we op de groeiende tendensen tot *outreach* en *communityvorming* vanuit erfgoedinstellingen zoals musea. Deze publicatie is een smaakmaker en een wegwijzer voor iedereen die met zijn of haar erfgoedorganisatie naar verankering en inbedding in de lokale context streeft.

SPECIAAL AANBOD VOOR FARO-ABONNEES

Abonnees van *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed* kunnen deze publicatie (incl. fotoboek!) bestellen aan € 13 i.p.v. € 15 (excl. € 2,65 verzendkosten) bij het Middelheimmuseum. Gelieve het juiste bedrag over te schrijven op rekeningnummer 733-0083138-39 met vermelding 'faro-abonnee' en 'Bij-buurten MID' t.a.v. Musea en Erfgoed Antwerpen vzw.

Voor meer informatie: T 03 827 15 34

of middelheimmuseum@stad.antwerpen.be.

Speelkaarten in de strijd om het behoud van cultureel erfgoed

Tijdens de Golfoorlogen hebben de Amerikanen verschillende speelkaarten ontwikkeld, bijvoorbeeld over 'Heritage Resource Preservation'. Deze kaarten waren bedoeld om de Amerikaanse soldaten het belang van het cultureel erfgoed in de gebieden waar ze opereerden, onder de aandacht te brengen. Op de speelkaarten staan foto's van voornamelijk materieel erfgoed en motiverende teksten als: "The main goal of archeology is to understand the past - your past" en "Ancient walls of mud brick are easily damaged".

Daarop besliste de Erfgoedinspectie van Nederland samen met de ministeries van Defensie en OCW en de Nationale UNESCO-commissie ervoor te zorgen dat vanaf dit voorjaar

ook Nederlandse soldaten op buitenlandse missie dergelijke speelkaarten tot hun beschikking krijgen. Men hecht hier vanuit de overheid belang aan omdat de training die Nederlandse (en bij uitbreiding andere) militairen voor een uitzending krijgen op het vlak van cultuur en cultureel erfgoed totnogtoe voornamelijk gericht was op het omgaan met de lokale bevolking. Het is begrijpelijk dat tijdens de voorbereidingstijd van de militairen hier de meeste aandacht naar uitgaat, maar ook een gemiste kans omdat de militairen in deze gebieden vaak met cultureel erfgoed te maken krijgen, dat ze al of niet als dusdanig herkennen. De Nederlandse speelkaarten kunnen nu zonder al te veel inspanning de waarde van het erfgoed bij de militairen – letterlijk en figuurlijk – op de kaart zetten.

De nadruk van de Amerikaanse speelkaarten ligt voornamelijk op de situatie in Irak en Afghanistan, de Nederlandse speelkaarten benadrukken uiteraard de Nederlandse situatie, waarbij het internationale aspect niet uit het oog wordt verloren. Zo worden op de Nederlandse set (met overigens een Engelse tekst vanwege het internationale karakter van de uitzendingen) niet alleen de Nachtwacht en de Grondwet van 1814 afge-

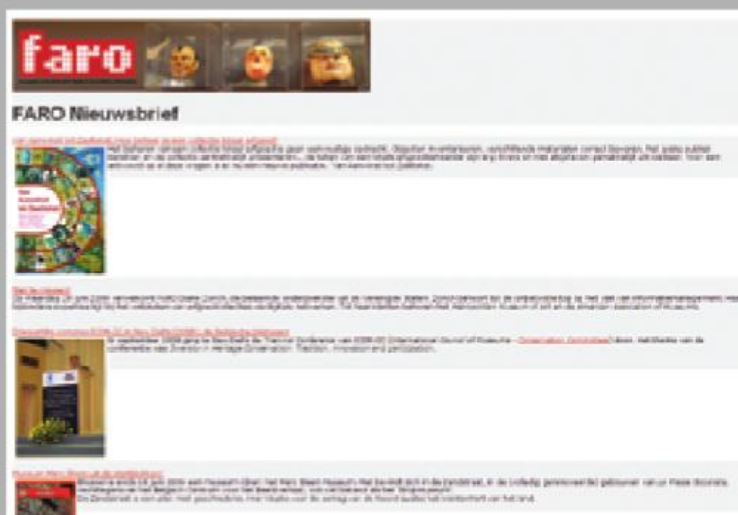
beeld, maar ook de molens in Kinderdijk en het Binnenhof met het Mauritshuis, naast een keurig geordend Nederlands archief, Nederlandse fossielen en een getijdenboek uit het Catharijneconvent. De nadruk ligt echter op archeologische voorwerpen en monumenten, zowel nationaal als internationaal.

De speelkaarten zijn niet commercieel verkrijgbaar.

Abonneer je nu op FARO-nieuwsbrief

→ www.faronet.be

→ Abonnee-info

faro | tijdschrift over cultureel erfgoed is een uitgave van FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, verschijnt viermaal per jaar (maart, juni, september, december) en telt per nummer ca. 48 p.

jaarabonnement 2009

Een jaarabonnement kost slechts € 10, over te maken op rekeningnummer 068-2490488-40 met vermelding 'abonnement faro 2009' en ter attentie van: FARO, Priemstraat 51, 1000 Brussel. Via abonnementen@faronet.be bevestig je tegelijk met je naam (voornaam + familienaam) of naam van de instelling, adres (straatnaam, huisnummer, postcode, gemeente) en je telefoonnummer je abonnement.

Voor abonnees uit Nederland geldt volgende IBAN-code: BE02 0682 4904 8840 en BIC-code: GKCCBEBB.

ruilabonnement

Voor alle info over ruilabonnementen, contacteer Annemie Vanthienen via T 02 213 10 68 of annemie.vanthienen@faronet.be.

gratis proefnummer

Je kunt – eenmalig – een gratis proefnummer aanvragen via birgit.geudens@faronet.be met vermelding van je naam (voornaam + familienaam) of naam van de instelling en adres.

www.faronet.be

Op de website van FARO verschijnt na verloop van tijd een gedeelte van de redactionele bijdragen online.

Abonnementen lopen per kalenderjaar, worden stilzwijgend verlengd en dienen voor het einde van het jaar te worden opgezegd.

- FARO. VLAAMS STEUNPUNT VOOR CULTUREEL ERFGOED VZW
- PRIEMSTRAAT 51 | BE-1000 BRUSSEL
- T +32 2 213 10 60 | F +32 2 213 10 99
- INFO@FARONET.BE | WWW.FARONET.BE